

Neznani znani
PREŽIHOV VORANC
(1893–1950)

ZNANSTVENI SIMPOZIJ
ob 75. obletnici pisateljeve smrti

RAVNE NA KOROŠKEM, 27. 11. 2025

UREDILI:
dr. Silvija Borovnik in mag. Irena Oder

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v
Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

COBISS.SI-ID 279850499

ISBN 978-961-94934-4-1 (Prežihova ustanova, PDF)

ISBN 978-961-94934-5-8 (Prežihova ustanova, ePUB)

NEZNANI ZNANI PREŽIHOV VORANC
Znanstveni simpozij ob 75. obletnici pisateljeve smrti (1893–1950)

Ravne na Koroškem, 27. 11. 2025

Uredili:
red. prof. dr. Silvija Borovnik in mag. Irena Oder

Recenzenta:
akad. red. prof. dr. Marko Jesenšek
izr. prof. dr. Blanka Bošnjak

Jezikovni pregled:
mag. Irena Oder in Bojana Verdinek, prof.

Uredniški odbor:
red. prof. dr. Silvija Borovnik
Andrej Makuc, prof.
mag. Irena Oder
Mirko Osojnik
Bojana Verdinek, prof.

Izdali in založili:
Občina Ravne na Koroškem in
Prežihova ustanova, Ravne na Koroškem,
zanju dr. Tomaž Rožen

Oblikovanje:
Sans, Andrej Knez

E-izdaja
E-PUB + PDF

Ravne na Koroškem, 2026

Vsebina

Uvodnik
Dr. TOMAŽ ROŽEN 6

V Prežihovi senci
Red. prof. dr. SILVIJA BOROVNIK 9

Voranc samorastnik
TONE PARTLJIČ, pisatelj 19

Usodni kovčki
Red. prof. ddr. IGOR GRDINA 41

Prežihov Voranc in Vinko Möderndorfer
Dr. ALEŠ GABRIČ 71

Prežihov Voranc sploh ni bil na Doberdobu?
VINKO AVSENAK, prof. 95

Prežihov Pariz
Asist. URH FERLEŽ, mag. 125

Veliki neznanec? Prežihov Voranc in avstrijski literarni prostor
Red. prof. dr. ANDREJ LEBEN 149

Vloga Prežihovega Voranca v prizadevanjih za uresničitev programa Zedinjene Slovenije
Dr. BOJAN GODEŠA 171

»Edini dobri Blockschreiber v Mauthausnu«: Bruno Gerdovič (1914–2002)
Dr. MATEJA RATEJ 195

Prežihov jezik na odru: Raziskava režijsko-dramaturške in jezikovno-govorne strukture Lorencijeve uprizoritve *Boja na požiralniku*
Doc. dr. EVA PORI 219

Ljudska pesem v Prežihovi zgodnji kratki prozi in zbirki *Samorastniki*
Doc. dr. VLADKA TUCOVIČ STURMAN 249

Vloga folklornih obrazcev v drugem delu romana *Doberdob*
BOJANA VERDINEK, prof. 277

Voranc – kmet po duši
MIRKO OSOJNIK 309

Dimenzije brezupa v človekovem odnosu do narave z ozirom na duhovne razsežnosti v Prežihovih novelah *Vodnjak* in *Boj na požiralniku*
LUCIJA MIRKAC FORTIN, mag. 331

Prežihova zbirka *Solzice* in slikanice iz treh črtic
Red. prof. dr. DRAGICA HARAMIJA 359

Prežihova pisateljska zapuščina mladim bralcem
Pred. BARBARA BEDNJIČKI ROŠER, prof. 381

Vpliv Zolajevih romanov na nastanek *Doberdoba* Prežihovega Voranca – bilanca in nadaljnje hipoteze
Izr. prof. dr. FLORENCE GACOIN-MARKS 399

Prežihova bajta, spominski muzej Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca
ANDREJA ŠIPEK, uni. dipl. etno. 421

Dr. TOMAŽ ROŽEN,
predsednik Upravnega odbora Prežihove ustanove,
župan Občine Ravne na Koroškem

Uvodnik

Vsak čas odpira nova vprašanja in terja premislek o preteklosti, ki oblikuje našo sedanjost. V tem okviru smo se znova obrnili k Prežihovemu Vorancu – k njegovemu življenju, delu in vplivu, ki ga je uresničeval v času, polnem družbenih in zgodovinskih prelomov. Dejstvo, da se je z njegovim opusom tokrat poglobljeno ukvarjalo okoli dvajset uveljavljenih raziskovalcev, samo po sebi priča o trajni aktualnosti in pomenu Prežiha v slovenskem kulturnem prostoru.

Namen pričujoče publikacije je osvetliti manj znane vidike Prežihovega ustvarjanja, njegovega družbenega delovanja in zgodovinskega konteksta, v katerem je oblikoval svojo misel in literarno govorico. S tem prispevkom želimo utrjevati njegovo mesto v slovenskem literarnem kanonu ter spodbuditi nadaljnje raziskave, ki bodo njegovo delo umeščale v širši evropski in idejni okvir.

Prežihov opus ostaja del temeljnega izobraževalnega kurikula in s tem stalna točka literarnega oblikovanja mlajših generacij. Prek njegovega dela se dijaki in študenti ne srečujejo le z literaturo, temveč tudi z zgodovino prostora – s Koroško, ki je v različnih državnih in političnih okoliščinah ohranjala

svojo kulturno identiteto. Prav ta povezanost med avtorjem, njegovim okoljem in zgodovinskim trenutkom odpira številne raziskovalne priložnosti za sodobno literarno vedo in humanistiko nasploh.

Prežihov Voranc ostaja ena osrednjih osebnosti slovenskega 20. stoletja – pisatelj, mislec in pričevalec časa, ki je s svojim delom vzpostavil prepoznaven etični in estetski model literarne ustvarjalnosti. Njegov prispevek presega zgolj literarni okvir; predstavlja tudi dokument človeške vztrajnosti, socialne občutljivosti in zavezanosti jeziku kot temeljnemu nosilcu narodne identitete.

Publikacija, ki je pred nami, prinaša raznolike poglede in interpretacije, ki v dialogu med seboj razkrivajo kompleksnost Prežihovega sveta. Ob tem se želim iskreno zahvaliti vsem avtoricam in avtorjem prispevkov ter organizacijskemu odboru, ki je s strokovnostjo in predanostjo omogočil izvedbo simpozija in pripravo te publikacije.

V Prežihovi senci

Red. prof. dr. SILVIJA BOROVNIK
Oddelek za slovanske jezike in književnosti,
Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru,
Koroška cesta 160, SI 2000 Maribor,
silvija.borovnik@um.si

Znani avstrijski esejist Karl Markus Gauss, raziskovalec avtorjev in avtoric iz medkulturnega in z različnimi jezikovnimi prvinami prepletenega srednjeevropskega prostora, je v svojem delu *Tinte ist bitter. Literarische Porträts aus Barbaropa/ Črnilo je grenko. Literarni portreti iz Barbarope (1988)* o Prežihovem Vorancu zapisal, da sta on sam in njegovo delo »pesem z obrobja, ki je postala veliki ep« (Gauss 1988: 77). Ko je odkril Prežihovo literaturo, namreč ni mogel skriti odkritega navdušenja nad njo, ki pa je v nemški prostor z dobrimi prevodi prodirala le počasi. Ni mogel verjeti, da je tako odlična literatura že dolgo živela v njegovi, avstrijski soseščini, dokaj neopazna pa je ostajala le zato, ker je bila napisana v jeziku maloštevilnega naroda, v slovenščini. Tega navdušenja sem se domislila zdaj, ko skušam napisati uvod k simpoziju o Prežihovem Vorancu na Ravnah na Koroškem, v novembru 2025.

Druga izzivalna vzpodbuda za moje razmišljanje o Prežihu pa se je rodila slučajno, v enem od pogovorov s kolegom, ki mi je navrgel, češ kaj pa boste na tem simpoziju povedali novega o Prežihu, saj je vse že znano. – Pa je res? sem se vprašala in si pri sebi mislila to, v kar sem trdno prepričana, da namreč ni. Upam, da bodo to potrdili tudi referati različnih raziskovalcev in raziskovalk, ki jim bomo danes prisluhnili. Novega, še neznanega Prežiha, pa nam bo gotovo odkrival še roman pisatelja Toneta Partljiča, ki je pravkar izšel.

A vrnimo se nekoliko v preteklost, morda najprej v moj avtobiografski spomin. Vsi, ki smo doma na Koroškem in smo se tukaj šolali vsaj do konca srednje šole, smo odraščali v senci Prežihove literature in z njo. V času šolanja smo prebirali njegova najbolj znana besedila, vse od *Solzic i*n *Samorastnikov*, pa do *Jamnice, Požganice* in *Doberdoba*. Preko Prežihove literature smo se učili o naši nacionalni in lokalni preteklosti,

postajali smo razgledani in občutljivi, učili smo se sočutja s trpečimi in socialno depriviligiranimi. Nobena skrivnost ni, da je imelo branje Prežihovih del tudi vzgojni namen, v času socializma pa se je z njegovo literaturo tudi manipuliralo, podobno kot se je tudi z literaturo Ivana Cankarja ali katerega drugega slovenskega klasika, v kateri so partijci poudarjali napoved socialne revolucije in podobno. Pri Prežihu so to počeli še lažje, saj je bil pisatelj že pred drugo svetovno vojno član komunistične stranke in so ga imeli kljub njegovemu razhodu s Titom (o čemer pa se ni smelo veliko govoriti) tako rekoč za svojega. Le kdo se ne spomni npr. tistega znamenitega Metinega monologa iz novele *Samorastniki,* ko Meta kot izmučena in zavržena nezakonska mati nagovarja svoje otroke. - Pa je bila to res le napoved proletarske revolucije, kot smo se takrat učili v šoli? Meni, srednješolki, se je že takrat zdelo, da ne in že takrat se je pri meni vzbujal odpor do takih enostranskih, ideoloških interpretacij Prežihovih del. Bila sem pač upornica in želela sem si čistega, z ideologijo neobremenjenega branja in spoznavanja Prežihove literature.

A ta želja se mi je začela uresničevati šele v času mojega študija na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, kjer pa sem na žalost poslušala le posamezna predavanja o literaturi Prežihovega Voranca, in sicer pri profesorjih in raziskovalcih Helgi Glušič, Jožetu Koruzi in Francu Zadravcu. To so bili različni pogledi na Prežihovo literaturo in vsak od njih je v okviru svojih možnosti študentom predstavljal le ščepec tistega, kar je pri Prežihu mogoče prebrati in spoznati. Predavanj profesorja Jožeta Pogačnika, ki je prav tako vneto raziskoval Prežihovo literaturo in o njej pisal, bil pa je tudi nekdanji študijski kolega mojih bivših srednješolskih učiteljev, slovenistov Janeza in Vere Mrdavšič ter Toneta Sušnika, pa takrat nisem

mogla poslušati, saj je bil Pogačnik profesor na Hrvaškem, v Ljubljano pa ga domala niso vabili. Jožeta Pogačnika sem spoznala šele veliko pozneje, ko je kot profesor zaradi vojne na tleh bivše Jugoslavije v devetdesetih letih z družino pribežal iz Osijeka v Maribor, se zaposlil na Univerzi, kjer pa sem bila tudi sama tedaj že po opravljenem doktoratu profesorica za slovensko književnost. A nekdanja, prej omenjena generacija mojih univerzitetnih profesorjev, ki je objavila veliko odličnih študij o Prežihovem Vorancu in njegovi literaturi, je bila vendar nekdaj mlada generacija tistih študentov, ki jih je za študij slovenske književnosti in še posebej Prežihovega Voranca že v šestdesetih letih navdušila njihova profesorica Marja Boršnik, prva profesorica slovenske literarne zgodovine na ljubljanski slavistiki. Vzpodbujala jih je k drugačnemu branju Prežiha, k novim pogledom. Velikokrat je obiskala Koroško, Preški vrh in tukajšnjo študijsko knjižnico, velikokrat je govorila tudi s Prežihovo ženo Micko, s Prežihinjo, kakor so ji po domače pravili, saj je bila takrat še živa in seveda nadvse dragocen vir različnih informacij. Koroško sta po njenem vzoru pogosto obiskovala tudi Jože Koruza in Jože Pogačnik. Zaradi vzpodbud Marje Boršnik in njene dobre šole so nastale znanstvene monografije in članki, ki imajo še danes, po mnogih letih, ugledno težo in veljavo. Poleg njenega *Prežihovega zbornika*, ki je izšel že leta 1957, naj omenim še Franca Zadravca *Grotesko v Prežihovi prozi (1974),* Jožeta Koruze *Prežihov Voranc in ljudska pesem (1982),* Jožeta Pogačnika *Kako so narejeni Prežihovi Samorastniki (1982–1983),* lahko pa bi naštela še številne druge raziskovalce in raziskovalke, vse od Draga Druškoviča, Franca Kotnika, Janeza Mrdavšiča, Franca in Toneta Sušnika, Mirka Osojnika, Bojane Verdinek, Marije Kolar in številne druge. Zato lahko zapišem, da na Slovenskem ni bilo nobenega res-

nega raziskovalca književnosti, ki se ne bi kdaj ukvarjal tudi s Prežihovo literaturo. Z njo pa so se ukvarjali tudi jezikoslovci kot Marko Jesenšek, Alenka Šivic Dular, Zinka Zorko idr. Vsi drugi, ki smo se Prežihove literature raziskovalno lotevali pozneje, na prelomu prejšnjega stoletja, jaz, Aleš Gabrič, Igor Grdina, Miran Hladnik, Andrej Leben, Urška Perenič in drugi pa smo se lahko naslanjali na literarnovedna znanstvena dela, na dela svojih nekdanjih univerzitetnih učiteljev.

Nam je bilo zato kaj lažje? – Odgovor je spet: Ne, saj se je zdelo, kot mi je navrgel kolega, da je zdaj pa res »že vse raziskano« in da je že objavljene študije težko dopolnjevati ali celo preseči. Medtem se je zvrstilo tudi več simpozijev na temo Prežihove literature (1979, 1983, 1993, 2007) in enega sem soorganizirala tudi sama, pred leti v sodelovanju z založbo Beletrina v Cankarjevem domu v Ljubljani (2010). Zdaj se je »Prežihova pot« zdela res že docela uhojena, a le na prvi pogled se zdi, da na taki poti ni mogoče več nič novega odkriti. Kaj pa tisto podrastje ob poti, kaj pa tisti vrhovi dreves, ki mečejo senco na to pot? Smo jih res že vse spoznali?

Pred leti sem za simpozij, ki ga je organiziral Janez Mrdavšič v sodelovanju z Jožetom Pogačnikom in ki se je odvijal v Kotljah, napisala besedilo o Prežihovih ženskih likih. Naslovila sem ga *Samorastnice v Samorastnikih,* objavljeno pa je tako v tedanjem zborniku s simpozija kot tudi v moji knjigi *Študije in drobiž (1998).* Nekoliko provokativno sem pisala o Prežihovih ženskih likih in poudarila pisateljev patriarhalni pogled na žensko »kot trpežno živinče« (Borovnik 1998: 57–58), na nemo izvrševalko moževih odločitev, na garaško delavko in verižno rojevalko novih in novih otrok. Pokazala sem tudi na odsotnost pristnih ljubezenskih čustev, ki so bila pogosto namenjena živalim in poljščinam, niso pa opredeljevala odnosa

med možem in ženo ali med starši in otroki, in če že, potem so bila prisotna le med materjo in otrokom. Pisala sem o tem, da so ženske v Prežihovih tekstih imenovane navadno le z moževim priimkom (Dihurka, Radmanca), z lastnim imenom pa le deklice (Micika), ki jih prisvojena pripadnost odraslih žensk še čaka, obenem pa ne telesnemu ne duševnemu razvoju deklic ni posvečena nikakršna skrb; če že kdo potrebuje izobrazbo, so je deležni le sinovi, ne pa tudi dekleta. Zapisala sem, da so Prežihovi ženski liki vzgajani v preranem trpljenju in da so prepričani, da »morajo potrpeti«, ker je pač taka njihova »usoda«. Prežihovi ženski ni bilo v ničemer prizanešeno in čeprav je veljala za šibkejši spol, je bila pogosto bolj obremenjena kot moški. Poprijeti je morala za vsako, ne le t. i. žensko delo. In čeprav si je potihem želela tudi družbenih sprememb, ji je za kakršnokoli revolucionarno udejstvovanje primanjkovalo časa in moči, saj je bila preveč zgarana, pa tudi neizobražena, da bi ob vsakdanjem delu zmogla spreminjati svet (Borovnik 1998: 61).

Tak pogled je seveda izviral iz patriarhalnega sveta Prežihove mladosti in odraščanja ter ni mogel biti drugačen. A čeprav je večina pisateljevih ženskih likov uklenjena v spone domačije, neredko pa tudi družinskega in družbenega nasilja, je Prežih vendar oblikoval tudi svobodnjakinje in upornice, kakršna je npr. Radmanca v noveli *Ljubezen na odoru* in nenazadnje Meta v *Samorastnikih*. Toda obe ženski sta zaradi svojega svobodnjaštva kruto kaznovani – spomnimo se le nasilja, pravega sadističnega mučenja, ki ga je zaradi svobodne ljubezni deležna Meta, ko se nad njo ne znese le ljubimčeva družina, temveč tudi ženske iz okolice, te nesojene varuhinje vaškega javnega mnenja. Prežih jih imenuje »znorele babe«, gre pa za zatrte ženske, ki kaznujejo »kuzlo«, to je tisto, ki si je drznila prestopiti njihov moralni okvir. In spomnimo se npr.

še pretepanja, ki ga je deležna Radmanca, ženska, ki je znala prisluhniti le glasu svojega telesa, ko njen mož odkrije njeno nezvestobo. Lik Radmance je tudi v popolnem nasprotju s tradicionalnim likom požrtvovalne žene in matere v slovenski književnosti … In spominjam se, da je tisti moj tedanji simpozijski pogled na Prežihove ženske like marsikoga zelo zmotil. Rušil je vzvišeno podobo idealizirane Prežihove literature.

Mnogo let pozneje sem za Študentsko založbo iz Ljubljane, za zbirko Beletrina, pripravila izbor iz Prežihove manj znane krajše proze. Knjiga je izšla leta 2011 z naslovom *Dekle z mandolino*. Objavila sem nekatera besedila, dosegljiva v Prežihovem *Zbranem delu I–III* kot *Nezbrane novele in črtice (1909–1927), Nezbrane novele in črtice (1939–1941)* in *Naši mejniki (1945–1948)*. Zanimala so me predvsem Prežihova nekanonizirana besedila, kakršna je tudi naslovna novela *Dekle z mandolino*, ki tematizira Prežihov prebeg k Italijanom med prvo svetovno vojno in silovito fantovsko ljubezensko hrepenenje, združeno s hrepenenjem po svobodi, porojeno v italijanskem zaporu. Ob izidu te knjige sem zapisala:

> Pregled avtorjeve zgodnje in manj znane, vsekakor pa nekanonizirane proze je pokazal, da je Prežih zelo pogosto načenjal robna, tudi tabuizirana vprašanja iz tedanjega slovenskega osebnega in družbenega življenja. Pisal je v glavnem realistično, s smislom za groteskno komiko in satiro, včasih pa naturalistično z ekspresionističnimi prvinami. Njegovo zgodnje krajše pripovedništvo lahko razdelimo na črtice in novele z motivi pijancev, nasilnežev, patoloških čudakov, vaških revežev in pohabljencev, na črtice z motivi iz prve svetovne vojne, na take s pravljičnimi elementi, na krajše pripovedi z motivi gospodarske krize med obema vojnama ter na črtice in novele s tematiko druge svetovne

> vojne. Naš izbor želi bralce opozoriti na ta besedila in jih vzpodbuditi k novemu branju tako, da bi v znanem odkrivali še neznanega Prežiha, obenem pa razodeva in potrjuje, da Prežihov Voranc ni bil socialni realist v vsej svoji umetniški zavesti in praksi. (…) Pisatelj je v središče svojega pisanja postavljal človeka in psihološka, moralna in etična razmerja med ljudmi. Njegove fabule izpovedujejo, da sta dobro in zlo del človekovega življenja, vsak posameznik pa se mora odločiti, katero os si bo izbral za svoje bivanje. Prežih se je prav dobro zavedal, da umetnost ne sme biti ne služabnica didaktike in ne politike. Zato je njegovo literarno delo treba prebirati kar najbolj neobremenjeno, brez interpretacijskih zlorab polpretekle dobe. Zapustil nam je namreč izjemen prozni opus, ki razodeva samonikel pisateljski talent in pravo epsko mojstrstvo. (Borovnik 2011)

Tem svojim besedam tudi danes, v letu 2025, nimam česa dodati. Vesela sem, da so se v Študijski knjižnici na Ravnah že v času ravnateljevanja slovenistke Irene Oder odločili in svojo novo kavarno Eleonoro, v kateri se danes lahko srečujemo z vsemi prijatelji knjig, poimenovali po tistem magičnem dekletu iz Prežihove novele *Dekle z mandolino*. Prav ta novela nam med drugim razodeva tudi manj znanega, drugačnega Prežiha, ki ga šele moramo spoznati, namreč hrepenečega zaljubljenca v prelepo dekle, ki simbolizira tudi umetnost in za katerega je pisatelj zapisal:

»(…) in Eleonora, dekle z mandolino, s črno obleko in z blestečo roko v mesečini, ni izginila iz moje duše niti takrat niti pozneje, ko so spet nastopili dnevi obupa, lakote, bede in malodušnosti (…).«

Umetnost, nam sporoča pisatelj, je tista, ki bo preživela – nam, ponižnim bralcem, pa bo neusahljivo napolnjevala življenja.

Viri in literatura

- Silvija BOROVNIK, 1998: Samorastnice v Samorastnikih. *Študije in drobiž*. Ravne na Koroškem: Založba Voranc. 53–67.
- – –, 2011: Spremna beseda. *Prežihov Voranc: Dekle z mandolino.* Izbor zgodnje krajše proze. Ur. Silvija Borovnik. Ljubljana: Študentska založba. (Knjižna zbirka Beletrina).
- Drago DRUŠKOVIČ, 2005: *Prežihov Voranc. Pisatelj in politik*. Celovec: Drava.
- Karl-Markus GAUSS, 1988: *Tinte ist bitter. Literarische Porträts aus Barbaropa*. Klagenfurt/Celovec: Wieser Verlag.
- Jože KORUZA, 1982: Prežihov Voranc in ljudska pesem. *Jezik in slovstvo* 7–8, 265–278.
- Janez MRDAVŠIČ, Jože POGAČNIK, 1993: *Prežihov Voranc (1893–1993). Zbornik prispevkov s simpozija ob 100-letnici rojstva*. Maribor: Kulturni forum.
- Jože POGAČNIK, 1982–1983: Kako so narejeni Prežihovi Samorastniki. *Jezik in slovstvo* 7–8, 279.
- *PREŽIHOV Voranc - Lovro KUHAR: pisatelj, politik, patriot*, 2010. Ur. Aleš Gabrič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut.
- *Prežihov zbornik*, 1957. Ur. Marja Boršnik. Maribor: Obzorja.
- Josip VIDMAR, 1979: *Obrazi*. Ljubljana: DZS.
- Franc ZADRAVEC, 1974: Groteska v Prežihovi prozi. *SRL* 2, 151–167.

Voranc samorastnik

TONE PARTLJIČ, pisatelj
tone.partljic@triera.net

Uvodna zadrega

Če začnem malo po domače, naj povem, da se danes tu med vami počutim kot fant iz sosednje vasi, ki ima v vaši vasi ljubico in se boji, da bi ga domači fantje, če že ne pretepli, vsaj pregnali, češ kaj nam pa hodiš v zelje … Od kod ta občutek? Najprej zaradi tega, ker so o Prežihovem Vorancu pisali mnogi vaši slavisti, profesorji, pisatelji, razumniki, če naštejem le Mirka Osojnika, dr. Silvijo Borovnik, Marijo in Marjana Kolarja, Janka Messnerja, Franca in Toneta Sušnika, Bojano Verdinek … Da ne govorim o posameznikih iz vaših krajev, ki so napisali kak članek ali pričevanje, ki sem jih lahko bral v dveh izjemnih knjigah *Prežihov Voranc v ogledalu Koroškega fužinarja,* v katerih je Mirko Osojnik izbral članke iz *Koroškega fužinarja*, ki ga je njegov brat Avgust tako rekoč dve desetletji urejal in tudi sam napisal kak prispevek. S spomini ali članki ga obravnavajo med drugimi učitelj Franc Aichholzer, Franc Fale, Marija Hriberšek, Gregor Klančnik, Mihael Kodrin, Ivan Kokal, Alojz Krivograd, Marija Suhodolčan itd. Seveda s tem nočem reči, da slovenski univerzitetni profesorji iz Ljubljane in drugod niso na veliko pisali o Vorancu, če omenim samo Marjo Boršnik, urednika Zbranih del slovenskih pesnikov in pisateljev Draga Druškoviča in Jožeta Koruzo, potem Tarasa Kermaunerja, Jožeta Pogačnika, Jožeta Javorška, Frančeka Bohanca, Filipa Kumbatoviča, novinarja Bogdana Pogačnika, Mariborčana Marijana Krambergerja itd. (Gotovo sem koga tudi prezrl.)

Ne poznam slovenske pokrajine, kjer bi toliko domačinov čutilo potrebo, da o svojem pisatelju govorijo toliko tehtnega in čustvenega … Gorenjci gotovo ne prednjačijo po študijskih knjigah ali izpovedih o Prešernu, celo Vrhničani se niso sami razpisali o svojem Ivanu Cankarju, Dolenjci o svojem Trubarju itd… (Kolikor vem.) Sploh pa nikjer ne srečam pokrajine, ki

bi svojega pisatelja vsevprek imenovala s krstnim imenom kot Korošci svojega Voranca; zelo zanimivo, da so prebivalci z njim tako na »ti«. Redko slišimo za Kuharja. Tu in tam še za Prežiha. Drugod pravijo Prešernu Prešeren, Cankarju Cankar, Jurčiču Jurčič itd., samo tod svojemu Kuharju ali po domače Prežihu pravite vsevprek Voranc … Tudi sicer je pri vas prisotno to poimenovanje, npr. Vorančeva pot po Kotljah in okolici. Poznamo Vorančevo pot na Dolenjskem od Mokronoga do Pijane gore, pa šole Prežihovega Voranca (šest v Sloveniji, eno v italijanskem »slovenskem« Doberdobu in drugo v Dolini pri Trstu), Vorančeva kulturno umetniška društva itd. In še se mi zdi, da, kadar povprašam za koroške znamenitosti, mi domačini naštejejo Uršljo, jeklarno in rudnike, Dravo, mošt, toda potem rečejo: »In seveda Voranca!« Je preprosto del koroške identitete. Zato se torej počutim, kot da se štulim med vas, saj nisem niti literarni raziskovalec, le nekaj let sem poučeval slovenščino, in povrh moram priznati, da se moja formalna izobrazba konča s pedagoško akademijo.

Voranc je bil predvsem pisatelj, ne politik

Menda se je razvedelo, da pišem roman v dveh delih z naslovom Voranc, za katerega sem kljub ponižnosti pred fenomenom Voranc na koncu podlegel direktorju založbe Beletrina prijatelju Mitji Čandru, ki mi je dokazoval, da sem sposoben napisati biografski roman Voranc, v kar še sedaj zagrenjen dvomim in se zavedam svoje negotovosti, treme, strahu. Morda so me organizatorji ravenske *Prežihove ustanove* zato povabili k sodelovanju ob spominskem srečanju ob petinsedemdesetletnici smrti. Po svojih močeh se bom zelo potrudil, da bi jih ne razočaral. Spodbudo pa mi daje dejstvo, da je Voranc poleg Cankarja iz časov mojih dijaških let moj najljubši in najboljši

slovenski pisatelj, čeprav seveda literarna dela niso kako tekmovanje za vrstni red … V dvomih, kaj naj odgovorim uredniku Čandru, sem se spomnil dveh svojih ne samo bežnih srečanj z njegovo ljubeznivo, inteligentno ženo Mico, ki bi jo ravno tako lahko imenoval umetnico. Umetnico »življenja in preživetja in čakanja«. Začutil sem tudi nekakšno osebno odgovornost, ker je umrl v »mojem« Mariboru, ko sem ga sedemnajstleten ravno »srečal« v knjigah in ker je umrl sto metrov poleg »mojega« učiteljišča. Za pisanje in tudi za nastop na simpoziju sem se odločil predvsem tudi zato, ker se mi zdi, da se kljub obsežni literaturi o njem še vedno preveč polemizira in poudarja, da je bil komunist, sodelavec Tita in Kominterne in razpravlja o tem, zakaj je v tej Partiji postal »iberžnik« in zakaj se ga je otresel Tito.

Spomnimo se samo na prvi dve publikaciji s povojnih manifestacij – *Prežihove svečanosti,* ki jih je na Ravnah organiziral 7. plenum kulturnih delavcev OF 1979, in na *Odmev živega človeka in krajine (Prežihove s svečanosti* ob devetdesetletnici rojstva 1983) in bomo videli, da so bili glavni govorniki Josip Vidmar, Lidija Šentjurc (na obeh manifestacijah), Mitja Ribičič, Franc Šetinc, Janko Liška, France Filipič in domači politični funkcionarji Andrej, Logar, Josip Košuta, Franc Fale … Najdemo pozdravno pismo tovariša Tita, odgovor zborovalcev, torej zahvalo za Titovo pozornost, podelitve spominskih plaket Titu, Lidiji Šentjurc in Francu Šetincu, objavljen je Pionirski pozdrav …

Nekateri naslovi referatov so se zato glasili, kakor da smo na bolj političnem zborovanju kot literarnem. Domači komunist Josip Košuta je res v naslovu omenil obe dimenziji pojava »Voranc umetnik in revolucionar«, vendar je na koncu obvestil zborovalce, da niso umetniki talentirani posamezniki, ampak je »resnični ustvarjalec« napredno ljudstvo in je Vorančevo delo

torej uvrstil skoraj v ljudsko književnost. Drugi so govorili o »Vrzelih in dilemah v političnem življenjepisu, Razmišljanju o Kuharju politiku, o Vorančevi partijski poti, Političnem delovanju Prežihovega Voranca …« Tudi servilnemu naštevanju političnih gostov ni bilo konca, Občina Ravne na Koroškem pa je s plaketo kot prvega imenovala Josipa Broza Tita … Po spominskih plaketah Lidiji Šentjurc in Francu Šetincu za skojevsko zborovanje v Kefrovem mlinu sta jo kasneje prejela še Drago Druškovič in Jože Koruza …

Seveda razumem, da je bil pristop do kulturnega in umetniškega ustvarjanja v tistih prvih treh desetletjih po zmagi socializma po vsej državi podoben. Toda, če bi obveljal predvsem tak političen in komunističen pristop za ocenjevanje njegovega dela, bi se lahko zgodilo, da bi se danes Vorančevo delo znašlo, če rečem v jeziku desnice, na smetišču zgodovine kakor sama komunistična praksa in ideja. Saj slišimo, kako je danes komunizem izenačen z nacizmom in fašizmom in Tito v vrsti s Hitlerjem in Stalinom. Kar pa seveda tudi ni nič drugega kot nov ideološki pogled na dogajanje v dvajsetem stoletju. Kot da bi ocenjevali Voranca, ki da je tudi tesno sodeloval z »jugoslovanskim diktatorjem s krvavimi rokami«.

Vorančevo delo »so videle« že tudi takrat drugačne oči

Zelo bi bil krivičen, če bi tudi na tiste povojne socialistične govore in premišljevanja gledal samo z očmi, ki sem jih opisal. Res so bili omenjeni referati in dogodki glasnejši in uradno zaželeni, »dovoljeni« in tudi v »modi« in medijsko propagirani. Četudi še danes premnoge logično zanima predvsem, kaj mu je »naredil« Tito, zakaj ga ni hotel rešiti iz taborišča ob neki zamenjavi za nemškega majorja, ali je res, da bi lahko šel zdravit angino pectoris v Prago, pa mu zaradi informbiroja niso dali potnega

lista in celo, kaj je s tistim denarjem, ki si ga je Voranc sposodil v skladnici itd. Torej ljudi zanimajo še zmerom predvsem trači.

Toda 1958, deset let pred prvim omenjenim republiškim shodom na Ravnah, je dr. Marja Boršnik uredila in »pripravila« odličen *Prežihov zbornik*, kjer je objavila del korespondence, spominov kompetentnih strokovnjakov in pričevalcev, daljši esej dr. Jožeta Koruze *Življenjska pot Lovra Kuharja,* daljši članek Draga Druškoviča o *Evropski razgledanosti Prežihovega Voranca …* Mnogi, ki danes pišejo o Vorancu, se še kar zatekajo po podatke v omenjeni zbornik, tudi avtor teh vrstic.

In resnici na ljubo so v zgoraj omenjenih »političnih« zborovanjih s političnimi govorniki sodelovali tako domačini kot nekateri književni raziskovalci, četudi so le ti bili v »drugem planu«. Torej ne drži v celoti, da ni bilo nobenih strokovnih in osebnih prispevkov drugih in drugačnih; od domačinov so sodelovali Janez Mrdavšič, Janko Messner, Marija Kolar, Franc Sušnik, Tone Sušnik, Gregor Klančnik, Miroslav Osojnik in drugi. Seveda njihovi prispevki niso bili tako »opazni« kot partijski politični nastopi. Vendar – saj gre za »pisatelja samorastnika«, ki je prebral vsaj za manjšo knjižnico knjig, ki je govoril nemško, rusko, francosko, češko, italijansko, napisal dva evropska romana (*Doberdob, Požganica*), »roman soseske« *Jamnico*, dve knjigi slovenskih klasičnih povesti *Samorastniki* in *Solzice*, nekaj vzorčnih potopisov in kratkih zgodb in reportaž in kajpada političnih časopisnih člankov, ne pa za enega od aktivistov.

Prelomnico je pomenil »domači« zbornik ob stoletnici rojstva 1993 z naslovom *Prežihov Voranc (1893–1993)*, ki sta ga ob simpoziju uredila Janez Mrdavšič in dr. Jože Pogačnik.

Med drugimi so v njem sodelovali Janez Mrdavšič, Miran Hladnik, Silvija Borovnik, Zinka Zorko, Rok Gorenšek, Tone

Sušnik in drugi. Zbornik je Ravenčanom še danes v čast. Takrat še prav mlada dr. Silvija Borovnik je odkrito spregovorila o prejšnjih dveh srečanjih in publikacijah in postavila stvari na svoje mesto.

Zadrege pisatelja

Odkar sem se lotil pisanja o njem, me preganja nekaj strahov, zaradi česar zdvomim v svoje delo. Prebral sem že prej množico biografij in avtobiografij, četudi so avtobiografije nekaj drugega, včasih bolj izpovedi kakor »informacija«. Če samo pomislim na slovenski klasični biografiji, ki ju je napisal dr. Anton Slodnjak *Neiztrohnjeno srce* in *Pogine naj pes,* (Čeprav sem prebral seveda tudi njegov roman o Cankarju *Tujec.*) imam vtis, da sem se iz njiju veliko naučil, nista pa me navdušila kot literarno delo. Seveda so kakšni sugestivni odlomki, ampak sem pogrešal literarno umetnino. In skoraj isto sem ugotovil pri drugih avtorjih, celo v svetovnih biografijah. Jaz pa bi rad o Vorancu napisal roman, kjer bi bila zanimiva in pretresljiva vsebina, glavni junak in stranski junaki verjetni, večplastni, tudi njegovi bližnji ljudje, oče, mati, žena, otroci, ljudje s svojimi čustvi, mislimi, načrti, razočaranji, ljubeznijo, ljubosumnostjo … Dvomim v svoje delo tudi zato, ker se mi zdi, da pišem, kot se reče »črno-belo«, o Vorancu predvsem pozitivno in navdušujoče, o bogataših, ljudeh na položajih, voditeljih, njegovih nasprotnikih pa predvsem negativno. Vendar, ko je moral pobegniti iz Slovenije, je pustil ženo in dve majhni deklici skoraj brez sredstev in jih je »obesil« njenim in svojim staršem … Naj se same znajdejo.

Bega pa me tudi, kar so pisali o njem drugi strokovnjaki. Ampak to, da kdo zapiše, da naj bi bil predstavnik takrat naprednega socialnega realizma, je nesmiselno, zlasti če kdo

misli s tem socialističnega realizma, kjer naj bo junak borec za boljši svet, lahko sicer tudi propade, a ideja je neke vrste zvezda severnica ali križ na gori, ki bosta kazala pot v boljši prihodnji svet. Če pomislimo na njegove junake Kurjaka, Radmanco, Dvojčka, Ožbeja, nekdaj čudno lepo Tono, ko to bolno, lačno, ponižano bitje, noče in noče umreti in »v kadunji« vozijo od hiše do hiše v noveli *V kadunji.* Kaki socialistični junaki so vendar to? Sam je trdil, da je spoznal v jarkih na soški fronti ali kasneje v nacističnih taboriščih, da so ljudje zveri. Morilci. Ideološki pritiski pa poveličujejo enkrat proletariat, drugič najglasnejše patriote, heroje ali celo člane političnih strank in seveda predvsem »padle za našo stvar« … Življenje in človek pa sta veliko bolj zapletena. Odločil sem se za tvegano pisanje, čeprav se mi zdi, da so biografski romani navadno pomembnejši za spoznavanje življenja v določenem zgodovinskem času, za posredovanje podatkov, razlage dela ali ustvarjanje junaka, okolja, v katerem je obravnavana oseba živela, a so redkeje odlično literarno dejanje. Nekaj razlogov, da so tovariši funkcionarji bolj poudarjali njegovo politično delovanje za proletarsko preobrazbo sveta, je sicer v dejstvu, da dvakrat po deset let, torej dvajset let skoraj ni pisal leposlovja, ampak je izpolnjeval prizadevanja za boljši položaj delavcev in revnih kmetov in tudi delo za Kominterno, pisal je angažirane članke, študije, govore, deloval v Svobodi, kjer je vodil knjižnico in celo režiral. Pravzaprav je le dvajset let kontinuirano literarno ustvarjal. Ampak odličen pisatelj je »večen«, politik pa minljiv in kratkega veka.

Če me na kaki šoli vprašajo, kako naj svojo šolo poimenujejo, ali po Prešernu, Cankarju, Vorancu, Gradniku ali po Edvardu Kardelju, Borisu Kidriču, partizanski udarni brigadi, šoli partizanskih herojev, jim svetujem, naj jih imenujejo po

pisateljih ali drugih umetnikih, ker bodo nazive s političnimi zgodovinskimi imeni morali čez kakih petdeset et skoraj gotovo zamenjati … Vsekakor so pisatelji trajnejši.

Zato bom torej dajal poudarek Vorancu očetu, možu, pisatelju in ne samo Vorancu, članu Komunistične partije … Njegovo pisanje je bilo umetniško ustvarjanje, partijsko delo pa je bilo izpolnjevanje navodil. In to je bistvena razlika.

Hoja za Vorancem

Ker pa bi torej želel napisati leposlovni roman o človeku pisatelju, temu sam pravim »hoja za Vorancem«; najprej ga srečujem kot otroka na paši in s solzicami, kasneje mladeniča v jarkih soške fronte, moža in očeta, ki sta ga hčerkici in žena čakali in čakali, saj je žena izračunala, da sta bila v 27. letih zakona skupaj le za okoli pet let; želel bi ga orisati kot Voranca, ki ga je vleklo v širni svet, potem pa je tam kot kaka Lepa Vida hrepenel po domačih lesovih, hribih, družini, bajti, Jirsu in Bavhu in seveda resnično tudi o svoji in partijski utopični veri, da bi socialna revolucija odpravila izkoriščanje in poniževanje revnih ljudi … To mladostno vero je šel prvič iskat kot pubertetnik, ko je pobegnil od doma do Trsta, a tudi kasneje, ko je moral za deset let zbežati na tuja tla in v svet prestolnic;to je bila poleg policije morda tudi sla po velikih mestih, kjer so po Župančiču »sile sveta stikajo« …

Prepričljivega človeka torej tudi v knjigi ni mogoče izklesati, če vzameš samo en segment človečnosti, zlasti ne, če se usedeš samo na politično ideologijo, ampak je potrebno razumeti dušo in srce, kot pravimo, za njegovo človeško podobo, njegove šibke točke in veličino, čustva in talent; moram vedeti celo za njegove strašne telesne bolečine in soočenje z zgodnjo smrtjo zaradi angine pectoris.

Biografski roman ne more biti verjeten, če opisuješ literarnega junaka, ki je človeški čudež in brez napak, moraš najti tudi njegove spodrsljaje, napake, morebitno nezvestobo, skratka ne sme biti idealizacija človeka, ko ima vendar vsak človek tudi svoje slabše plati in trenutke. Tudi Voranc.

Res pa je, da je navsezadnje pob s Prežihovega brega, ki je imel nekompletno osnovno šolo in dva kratka zadružna tečaja, govoril in bral v več različnih jezikih in je stiskal roko, enak z enakimi Kosmaču, bratom Kozakom, Kranjcu, Arniču, Kreftu, Vidmarju, Mešku, Brenkovi, Boršnikovi, Potrču, F. Kotniku, Sušnikoma, Klopčičema, Bevku … Med politiki pa Kardelju, Kidriču, F. Malgaju, D. Gustinčiču, Haasovi, Čolakoviću, Dimitrovu, mimogrede pa celo Stalinu in Mao Ze Dongu … Drugoval in delal je s Titom in bival v tedanjih vreliščih kulture in družbenih in političnih gibanj na Dunaju, v Berlinu, Parizu, Pragi, Moskvi, potoval je po Norveški, Romuniji, Bolgariji vse do Aten. Takrat je bil najbolj razgledan Korošec. Kako je Hotuljec spod Uršlje stopil v sredo kulturne predvojne smetane, je vprašanje. Z nekaterimi tudi zaradi političnih nalog, z večino pa zaradi pisanja. Navsezadnje celo mislim, da je morda prav zaradi ustvarjalnega talenta, da ne rečem genialnosti, znanja, ki ga je pridobil, in mednarodnega ugleda naenkrat preveč presegal obzorja svojih političnih tovarišev, da so ga tudi zato osamili in je postal iberžen.

Razumljivo je celo, da je začel iti na živce samemu Titu, ko je postal generalni sekretar po dolgih letih prizadevanj, ki pa ni maral, da mu komunist stare garde in poznavalec sveta in literature gleda preko ramen. Tito je bil nedvomno pravi politični voditelj, čigar delo se zdaj sicer različno ocenjuje, a je združil balkanske narode v zmagovitem uporu proti okupatorjem in tudi izstopil ali pa bil pognan iz vzhodnega stalinističnega blo-

ka; toda bil je voditelj, a gotovo ne ravno sijajen intelektualec. In če že primerjam Voranca s tem zgodovinskim voditeljem, je bil naš Korošec tudi zmeraj zvest svojim prijateljem, Tito pa se jih je vse življenje otresal, neposlušne izključeval, odstranjeval, pa če omenimo najbolj znane od Gorkića, Hebranga, Djilasa, Rankovića, Čosića, Tripala …

Voranc je pregovor, da revolucija žre lastne otroke, prenesel v naše razmere z dodatkom, da politični voditelji z nikomer ne obračunavajo tako zelo rigorozno in dokončno kot ravno z nekdanjimi sotovariši, s katerimi so še včeraj sedeli za isto konferenčno mizo. Nazadnje je bil Voranc na seznamu tudi za dachauske procese in Goli otok zaradi informbiroja. A se je »zgoraj« reklo, pustimo ga, več negativnih odmevov v mednarodni javnosti bo, če bomo še njega bodisi fizično odstranili bodisi držali v taboriščih … Znašel se je torej po vojni v »ekipi« nekdanjih politikov, ki bi lahko bili tudi zoprni, oblast je raje dala solidne penzije ali dobre službe in neodločujoče funkcije (na primer Apih – jugoslovansko »ustavno« sodišče, Jože Vilfan – veleposlaniško mesto itd.)

Torej če kljub vsemu vlečem to predolgo pozornost temi o Vorancu komunističnem politiku, to počenjam tudi zato, ker so ga zavedni in poslušni govorniki tudi na ravenskih zborovanjih tiščali nekam, kamor ni v svojem bistvu spadal niti želel. Razliko med kmečkim človekom, ki je zašel v politiko, in rojenim voditeljem najboljše vidimo, če primerjamo fotografije. Tito je, kadar je odhajal na državniške obiske ali nastopal v javnosti, bil navadno v modno urejenih uniformah, s hlačami z rdečimi maršalskimi črtami ob strani in »maršalskim« suknjičem z neštetimi medaljami, saj se je rad kazal mogočen in odlikovan kot kak afriški diktator, medtem ko je Voranc hodil okoli s preširokimi nezlikanimi hlačami s

širokimi naramnicami, z odpetim večno istim suknjičem in globoko odprto isto belo srajco in je Micka morala tekati za njim, če ga je hotela urediti za kak nastop.

Ampak zame kot pisatelja, ki ga spremljam po njegovi poti, je seveda še pomembneje, da je Voranc prijel bico okoli pasu, ko je zadnji bart žela ajdo, da je držal za roko šestletno sestro Ančko, ko je umirala in ga proseče gledala, saj je verjela, da ji lahko samo on pomaga. Želim si ga predstavljati, kako bos vzame nageljček od delavske deklice z občutkom sramu, ker jo je pozdravil Guten morgen, ko je s starši za prvi maj šla na Uršljo; slišim moškega, ki je s pomanjkanjem posluha tako rad prepeval Z »nobenim purgarjem ne grem jaz tavšat«, se družil z množico na steljeraji, gonil vole, tesal trame, podiral drevesa in v gozdu videl lepoto pramenov svetlobe med debli, opazoval srne z mladiči, a videl tudi belo gosko z zlatim kljunom v Jazbini, škrate, gozdne vile … Ga vidim, kako vozi samokolnico s smetmi v tovarni v Podgori pri Gorici, kako na smrt prestrašen dviga mrtve vojaške tovariše iz jarkov ob Soči ali v snegu dezertira na Južnem Tirolskem in nazadnje, nosi mrtve lageraše, ki so ponoči umrli, navsezgodaj pred krematorij.

Pa spet vidim, ko najprej užali sošolca Kramoha, potem pa se je zavzel zanj in pretepal druge, če ga je kdo napadel. Ali fanta, ki privošči sosedovemu revežu, ki kaže svoj levi devžej, da mu lahko njegova mama, simbol dobrote, da nekaj sadja in kos kruha vanj … Vem, tu ga moram najti. In ga vidim v intimnih ali prepirljivih odnosih z Micko.

Sla po pisanju

Ko sem se lani zares odpravil za njim na pot, sem poleg mnogokrat prebranih *Solzic, Jamnice, Samorastnikov, Požganice* in več kot petkrat prebranih vseh dvanajstih knjig v zbirki

Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev s spremno besedo in dragocenimi opombami Draga Druškoviča, velikokrat prebranih zbranih *Vorančevih pisem* sodobnikom in predvsem družini, zlasti trem bratom ali pa Druškovičevo monografijo in Mlinarjev roman, zlasti pa prispevke tistih, ki sem jih zgoraj z imeni že omenjal, sem bil šele na prvih metrih svoje hoje za Vorancem.

Samo omenim, da poznam tudi tri Vorančeve poti, hotuljsko, dolenjsko od Mokronoga do Pijane gore, in pariško, ki je nisem znal prehoditi, jo je pa prehodil večkrat in pisal o njej novinar in dopisnik iz Pariza Bogdan Pogačnik.

Za odločitev napisati ta roman me je poleg nagovarjanja Milana Čandra vzpodbudilo tudi dejstvo, kot sem že omenil, da sem imel srečo govoriti z vdovo Marijo. Srečal sem se kasneje še s prapravnukinjami in pranečakinjo, Anzanovo pravnukinjo Danico Hudrap, z dvema hotuljskima učiteljicama in z nekdanjim župnikom v Kotljah. Tudi sem kar naprej bral knjige gospe Karle Oder o Ravnah in zlasti monografije Marije Makarovič Strojna in Strojanci, Črna in Črnjani … In seveda mnoge spise Mirka Osojnika, med drugim tudi literarno monografijo *Zamolčani Rodoljub* o Vorančevem bratu ddr. Alojzu Kuharju izpod peresa Miroslava Osojnika in Bojane Verdinek. Ko sem torej po večerih pisal biografski roman Voranc, od katerega je izšel šele obsežen prvi del, sem imel po večerih v svoji sobi na knjižnični lojtri, stolih, mizah najmanj petdeset knjig o dogodku ali problemu, ki sem ga tisti večer pisal. Naj takoj poudarim, da bi bilo povsem zmotno, krivično, če bi kdo rekel: »Aha, iz vsake knjige je nekaj pobral in to uporabil pri pisanju …« Vse, kar sem prebral, torej več kot milijon besed, je bilo v bistvu iskanje tistih lastnih nesamozavestnih tisoč besed, da bi naslikal svojega Voranca. Rad hodim za njim

recimo, ko hodi sekat, žagat, oblikovat les v gozd, na poti iz Črne prek Guštanja v Dravograd k Malgaju, ko hodi na Strojno in tuja tla in potem na dolge poti iz Loge vasi k Slovencem na Vrbskem jezeru in okoli Rožeka … Dolge poti, na katerih ni imel družbe, po njih je bil navadno pomirjen, čutil je, kako je pomiril dušo in srce …

Prehodil sem hotuljsko Vorančevo pot od »rojstne« hiše v Podgori in nadaljnjih najemniških hiš do Preškega Vrha in seveda bajte … Za to so vzorno poskrbeli Korošci. Hodil sem po dolenjski poti Od Mokronoga do Pijane gore, tudi nekaj v Avstriji okoli Rožeka. Naj takoj zapišem, da je nekaj njegovih potopisov enakovredna in odlična literarna umetnina, ki ima prednike v *Popotovanju od Litije do Čateža* ali *Moji hoji na Triglav*. No, pisateljska hoja za Vorancem po krajih, kjer *Zila no Drava nazaj poteko,* kjer leži *Gosposvetsko polje,* ali *Od Mokronoga do Pijane gore* je krasna hoja.

Rad ga v mislih spremljam, odkar je leta 1947 peljal dva dečka, daljna sorodnika s pobočja Uršlje k birmi, kjer jima je bil birmanski boter, ali ko je hodil na cerkvene pogrebe in praznoval velike noči in božič, da so njegovi povojni ateistični komunistični tovariši na Ravnah v »luft skakali« in ga poskušali metat iz osnovne organizacije, češ, ali ne ve, da ni Boga in da je religija opij za ljudstvo … Veselim se, da bom ponovno taval za njim, kako hodi in hodi sam po lesovih ali ob Meži in Dravi … In ugibal, kaj mu je šlo tedaj po glavi.

Voranc postaja moj, vsi drugi so ga ali bojo opisali po svoje, drugače, bolje, a ta bo pač moj. Zato se tudi vsem opravičujem, da ni v romanu nobenega podatka o virih in literaturi, saj ne vem več niti imen ljudi, ki so mi govorili kake važne informacije, ali kje sem kaj prebral in tudi ne pišem kake strokovne literature, ampak fikcijo svojega literarnega junaka.

Vseeno moram omeniti posebej Mirka Osojnika, ki je prebral in zlasti jezikovno popravil kako reč v mojem rokopisu, tudi pisavo imen in koroških izrazov na primer, četudi sem potem spet kaj na novo in po svoje pisal v nadaljnjih predelavah, pa prijatelja Vinka Avsenaka, ki je prehodil Vorančevo vojaško pot po italijanskem krasu in Spodnjem Tirolskem in mi nesebično razdajal svoje znanje, naj omenim gospoda Alojza Pristovnika, ki me je vozil prek Libelič na Strojno do kraja na meji, kjer je naš pisatelj stopil za deset let na tuja tla, poslušal in vzljubil sem njegove pravnukinje Mojco, Urško, kjer sem veliko izvedel, se najedel in celo naspal na Prežihovem Vrhu in gospo Mojcino pravnukinjo. In Vorančevo pranečakinjo, Anzanovo vnukinjo, ves čas sodelujočo gospo Danico Hudrap. Kljub temu pa moram le sam odgovarjati za vsako napisano besedo in ne smem se izgovarjati: »Oni mi je tako povedal ali svetoval…« In hvala celi Koroški!

Še o težavah

Pred koncem bi še rad malo potožil, kaj mi dodatno otežuje pisanje. Najprej Voranc sam. Vsak biografski pisatelj bi z veseljem popisal recimo dogajanje, kako se je v zimi 1911 in 1912 brez sredstev preživljal v Celovcu, ko je prenočeval v Warmstube, torej grelnici za klošarje. Pa je to natančno, gostobesedno, najbolj učinkovito naredil sam v noveli *Grelnica*. Vsak pisatelj biograf bi gotovo želel popisati, kako je žena Marija z dvema deklicama na božično noč tavala po globokem snegu pod Peco proti meji, ki jo je ilegalno prestopila, pa jo je popisal Voranc sam v daljši prozi v čudovitem delu *Čez goro k očetu;* pobeg iz celovškega zapora prek strehe in ilegalno potovanje na Dunaj je prav nadrobno spet sam napisal. Ali pa je pisal o svojem prvem vtisu v leposlovnih člankih ali potopisih o Dunaju in

Parizu, tudi sam sem bil večkrat v obeh mestih, imel sem svoje vtise in bi jih lahko prenesel v usta svojega junaka. A je že sam neponovljivo popisal.

Pomislim pa bi lahko, da je kar naprej pisal, o vsem, kar se mu je dogajalo. Vse osebno življenje, delo za preživljanje, politična tlaka, zapori in beg pred zapori …, pa so ga v resnici vlekli vstran od pisanja. Pa je vseeno napisal recimo roman *Doberdob*, ki ga je pisal trikrat.

Ko je ustvarjal, pripoveduje Ciril Kosmač, je med pisanjem na KLO Kotlje ali doma sprejemal mnoge sosede in neznane prosilce, jim ustregel, šel z njimi do žage ali zadruge ali na občino, a če je potem imel pet minut časa, je takoj pritekel do mize in tipkal naprej, ne da bi prebral, kaj je napisal pred pol ure, samo naprej, naprej … Včasih je pisal cela poglavja za romane vnaprej, ne da bi vedel, ali bo roman res napisal, recimo Sektor 5, ki se potem znajde v *Doberdobu* ali opis kmečke dimnice iz leta 1848, ki bi ga vključil v roman *Pristrah*, ki pa ga ni mogel napisati, ker je prej umrl.

Po drugi strani so bile nekatere pomembne stvari, pa o njih ni pisal in, kar je čudno, tudi drugi ne, ki sicer veliko pišejo o njem, nekatere stvari tako rekoč vsi, kot po tajnem dogovoru preskakujejo ali ignorirajo. Ne uganem zakaj. Ker bi pokvarili »mit«?

Na primer vsi omenjajo zvezo z Ano Nešič z Rimskega vrelca, a nobeden ne napiše, kaj je bilo med njima, kdaj in kako. Včasih kdo doda, da je Micka trpela zaradi Ane. A ne vemo, zakaj in ali kaj bi naj sploh zares vedela. Ko se je maja 1919 umaknil z očetom in Lužnikom ob nasilnem prodoru Volkswehra do Slovenj Gradca, nikjer ne piše kam, kje so preživeli tistih nekaj dni in kako je bilo kasneje na zaslišanju v Dravogradu, saj bi se moral odzvati Malgajevemu pozivu o

mobilizaciji. Ali pa, da je bila žena v bolnišnici na smrt bolna prav na noč, ko je pobegnil prek meje. Na smrt? Si je sama kaj naredila? Bi dobila z njim še enega otroka? Kaj je bilo? Voranc je v nekaterih pismih iz Pariza omenjal, da bi se naj Mica »slabo« obnašala, ko je bila deset let sama s hčerama. Nobenega najmanjšega podatka o tem? Tretjeosebni pripovedovalec, ki je povsod nevidno »poleg«, se ne sme delati, da nečesa, kar je usodno, ne ve in ga zato ne zanima. Kako dolgo sta se hčerki očeta »tujca« bali? Zakaj je prišlo do razdora med sestrinima družinama itd. Potomke sorodnice so rekle, da o tem ne bi rade govorile in jasno je, da ne bom spraševal. Toda ne le prapravnukinje in druge sorodnice, tudi »Koroška« molči o nekaterih detajlih.

Ciril Kosmač je zapisal, da so bili trije Voranc v eni osebi. Ukazovalni in varčni kmet, podoben očetu, ki je hotel doma ali s »podrejenimi« imeti vse prav. Drugi Voranc je bil delavec v politiki, ki je bil zelo redkobeseden, da ne bi zašel v težave in ki ni hotel biti politik, ampak delavec v politiki, sovražnik tistih, ki so tlačili revne delovne ljudi … Tretji Voranc pa je bil po mnenju Kosmača izobražen in talentiran pisatelj, obenem pa občutljiv, smilečen, mehak kakor njegova mati.

Veliko se govori in piše o nagovarjanju in snubljenju Nemcev v Berlinu, medtem ko je bil v nemškem taborišču, da bi naj prevzel vodenje slovensko-jadranske pokrajine oziroma protektorata, podobnega NDH ali Slovaški. Velikokrat to mnogi omenjajo, tudi verodostojni posamezniki, toda resni zgodovinarji govorijo o namernem in skonstruiranem lažnem podatku, da ga je bilo lažje uvrstiti med iberžnike … Razen v dveh pismih je premolčan prepir z ženo po vojni, ki ga je za nekaj mesecev zapustila in odšla v Križevce k hčerini tašči ali polbratu Poldeju? Za kaj je šlo? Kaki so bili torej njuni družinski odnosi?

Kdo pa je po njegovi smrti povzročil prepir med potomkami in njihovimi družinami; govori se, da se je morala vdova izseliti iz Prežihove hiše in oditi v daljne Domžale k Mojci, poročeni Gosar, in da ni več videla Koroške Zakaj se sestrične tri desetletja niso srečevale? Vse tri pravnukinje iz obeh družin so bile do mene ljubeznive in mi marsikaj povedale, kar so mislile, naj se pove. Nekaj novih odgovorov bom poskusil kot pisatelj iskati v drugem delu svoje hoje za Vorancem. Seveda se bom v celoti izogibal odlomkov, ki bi lahko prizadeli njegove potomke ali koga oblatile. Obenem me kake diskretnosti niti ne »smejo« zanimati, saj roman končam z njegovim pogrebom.

Bralci ne smejo ob branju nikoli pozabiti, da je eno zgodovinska resnica, drugo pa literarna resnica. Tudi vem, da mora biti fiktivna ali literarna resnica zavezana etičnim normativom in da ne sme biti lažna, ampak navsezadnje je to le moja fikcija … A ne gre zamahniti z roko, češ to je pisateljeva izmišljija in »To in to ne odgovarja življenjski resnici.«

Literarna resnica je ustvarjalna fikcija in ni resnična resnica. Je pa lahko še bolj »resnična«.

Včasih zgodovina iz raznih razlogov ne ve nič o zgodovinski ali pa malo o življenjski resnici in včasih nosi prav literarna resnica edino ogledalo nekdanje življenjske resnice. O Homerjevi *Iliadi* se strokovnjaki še vedno polemično soočajo z ugibanjem, ali je bila Troja res tam, kjer jo je odkril arheolog Schliman, ali kje drugje. Nič ne vemo o zgodovinskih vzrokih vojne med Grki in Trojanci ne o usodnih dvobojih Patroklesa, Ahila in Hektorja in povrh ne o vojnih resničnih dogodkih, v katere so se odločilno vmešavali tudi antični bogovi od Zevsa, Atene, Here … Vsi pa vemo, da se je Paris kot gost na grški poroki nesmrtno zaljubil v lepo Menelajevo ženo Heleno in jo

odpeljal v Trojo, da je imel Ahil ranljivo peto, da je Odisej Trojance prevaral s trojanskim konjem … Znanstvena zgodovina ne ve, kako je v resnici bilo, le fiktivno Homerjevo ogledalo je ostalo, kjer izvemo celo, kako se je trojanski junak Hektor poslavljal od žene Andromahe in sinka itd., kaj je bilo s čudežno Kasandro … Resnična zgodovina o vojni se je v tisočih letih izgubila, fiktivna pa tisoče let živi v Iliadi in Odiseju. Seveda pa moja skromna hoja za Vorancem nima takih dimenzij, omenjam jo le, da mora biti tudi biografski roman sicer čim bliže resničnim dejstvom, a je le »ogledalo« in da se tudi avtor ne sme ustrašiti ustvarjalne svobode. Literatura je nastala iz mitov o Gilgamešu, Ojdipu, Romeu in Juliji, Faustu … pa je vse umetniško ogledalo. Vseeno pa mi je jasno, da bo veliko ljudi reklo: »Ne, ni bilo tako!« A ne bom užaljen.

Saj imamo sami še mnoge podobne primere. Levstikov *Martin Krpan* je izmišljena zgodovinska povest, res pa je, da smo Slovenci od nekdaj radi tihotapili, in to ne samo soli; in res je, da smo branili cesarski Dunaj pred Turki, še zlasti, ko so jezni požigali naše vasi, ker niso mogli zavzeti Dunaja.

Iz komaj pretekle naše zgodovine navadno pomislim, da če berem o dilemah narodnoosvobodilnega boja Kocbekovo *Listino* in *Tovarišijo* ali *Strah in pogum,* izvem sicer predvsem njegovo resnico o partizanstvu, medtem ko iz ideološko zaznamovane partizanske in domobranske »resnične« zgodovine ne izvemo prave resnice o likvidacijah ali dolomitski izjavi. Ker je sama zmagovita oblast začutila, da je Kocbekovo literarno pisanje bliže resnici kot uradna zgodovina, ga je postavila na stranski tir in prepovedala tiskanje njegovih knjig. Tega oblast ne bi storila, če ne bi sama spoznala, da je njegova literarna resnica bližja dogajanju med vojno v glavnem štabu kot njihova »resnična« zgodovina, ki je včasih celo propaganda. Upam,

da bodo bralci razumeli moje pisanje kot »literarno resnico«, ki pa včasih odkrije in pove več kot uradna zgodovinska resnica.

Sem torej na pol poti, čaka me še strmina. In konec. Kaka čudovita pot! Čeprav moram ohraniti treznost in razum in ne smejo spregovoriti predvsem čustva, lahko rečem, da hodim po poti ustvarjalnega velikana in ljubega človeka pod Uršljo goro, ki je imel čisto posebno ljubečo in potrpežljivo ženo Marijo. Če sklenem, rečem, da sem želel napisati roman predvsem o Vorancu in Mariji. Bog mi pomagaj, če sem na tej hoji za Vorancem izgubil pravo smer!

Usodni kovčki

Red. prof. ddr. IGOR GRDINA
ZRC SAZU, Inštitut za kulturno zgodovino,
Novi trg 2; Nova univerza, Fakulteta za slovenske
in mednarodne študije, Mestni trg 23, SI 1000 Ljubljana,
grdina_igor@siol.net

Prispevek obravnava razloge za konec perspektivne kariere Lovra Kuharja v vodstvu ilegalne Komunistične partije Jugoslavije. Ob oblikovanju njenega novega vodstva med stalinskimi čistkami se je najmočnejši usmerjevalec stranke Josip Broz odločil, da se bo obdal z mlajšimi kadri. Kuhar mu je lahko bil le začasen zaveznik. Dogajanja med drugo svetovno vojno in po njej so dokazovala Kuharjevo nepomembnost v prenovljeni stranki, vendar pa je bil pisatelj zaradi svojih mednarodnih zvez vsaj nekoliko zaščiten pred preganjanji, ki so jim bili v Jugoslaviji izpostavljeni mnogi starejši komunisti.

Fateful suitcases

The article discusses the reasons for the end of Lovro Kuhar's promising career in the leadership of the illegal Communist Party of Yugoslavia. When forming its new leadership during the Stalinist purges, the party's most powerful leader, Josip Broz, decided to surround himself with younger cadres. Kuhar could only be his temporary ally. Events during and after World War II demonstrated Kuhar's insignificance in the renewed party, but the writer was at least somewhat protected from the persecutions to which many older communists were subjected in Yugoslavia due to his international connections.

Ključne besede: Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, Josip Broz, Živojin Pavlović, arhiv Komunistične partije Jugoslavije, dachauski procesi

Keywords: Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, Josip Broz, Živojin Pavlović, Archive of the Communist Party of Yugoslavia, Dachau Process

Najusodnejši predmeti v življenju Prežihovega Voranca so bili kovčki. Ni šlo za pisateljevo osebno prtljago, temveč za prenosno hranilišče občutljivih dokumentov Komunistične partije Jugoslavije in njenih transmisijskih organizacij – predvsem Rdeče pomoči –,[1] ki so delovale ilegalno tako za mejniki kraljevine Karadjordjevićev kakor na tujem.

Ko je 3. septembra 1939 zvečer président du Conseil Éduard Daladier sodržavljane in svet seznanil z vojno napovedjo Tretje republike sosednji Nemčiji, ki je začela veljati ob petih popoldne (Benoist-Méchin 1963: 17) – nekaj ur prej, četrt čez enajsto dopoldne, je to v imenu Velike Britanije in njenega imperija že storil prvi minister londonske vlade Neville Chamberlain –, se je pred leti v Pariz priseljeni monsieur Charles Dubois znašel v škripcih. Za moža, ki se je drugim predstavljal kot trgovec iz Švice – zato ni bilo čudno, da zna dobro nemško –, se je nemudoma začela zanimati francoska policija. Ob prvem poskusu, da bi prišla do njega, sicer ni bila uspešna (Prežihov Voranc 1990: 273), v naslednjih pa bi utegnila biti. In potem bi prišla na vrsto natančnejša kontrola dokumentov; morda bi kdo celo preizkusil njegovo znanje Schwizerdütscha … Monsieur Dubois je vedel, da bi se to zanj slabo končalo: njegova nemščina je bila obarvana alpskobavarsko, ne alemansko (kakršna je običajna v deželi Viljema Tella). V vojnih razmerah bi se takoj, ko bi se razkrila ponarejenost dokumentov, pojavilo vprašanje, kaj njihov imetnik počne v Parizu. Če bi odkrili, da je povezan s sovražno državo, bi se znašel za rešetkami, če bi se preiskava

1 V prvem povojnem življenjepisu, ki je datiran z 18. aprilom 1947, Prežih pravi: »Shranjeval sem partijski arhiv in arhiv Rd[eče] Pomoči Jugoslavije, katere sekretar sem bil od leta 1932 do leta 1939. Ta dva arhiva se sedaj nahajata v Parizu, kjer sem jih (sic!) pred odhodom iz Pariza [1939] skril.« (Prežihov Voranc 1990: 272, 273).

končala s sklepom, da je samo ilegalec, pa bi bil lahko poslan v internacijo ali izgnan.

A francoski organi reda bi pri natančni preiskavi verjetno odkrili, da se monsieur Dubois često mudi na lokacijah, ki so povezane s komunisti in njihovimi simpatizerji. To bi njegov primer gotovo zapletlo: Sovjetska zveza je namreč malo prej – 24. avgusta – sklenila sporazum z Nemčijo.[2] Čeprav tedaj oblastem Tretje republike še ni bilo znano, da njegov tajni protokol predvideva razdelitev Poljske in ozemlja baltskih držav, je bilo jasno, da je pogodba med Hitlerjevim zunanjim ministrom Ribbentropom in vodjem Stalinove diplomacije Molotovom močno olajševala položaj uradnega Berlina, ki se mu ni bilo treba bati takojšnjega spopada z največjo silo na evropskem vzhodu. Pričakovati je bilo tudi okrepitev trgovinske menjave med partnericama, kar je močno izboljševalo nemški položaj. Res je imela Moskva od leta 1935 podpisano pogodbo tudi s Parizom, vendar je pakt dveh partnerk, ki sta (še) pripadali vse bolj neučinkovitemu sistemu kolektivne varnosti v okviru Društva narodov, že izgubil svojo moč.[3] Ob napadu hitlerjancev na Poljsko je bila Sovjetska zveza za Tretjo republiko dejansko spet sfinga, kakršna je bila pred obiskom

2 Usodni dokument, ki se je po daljnosežnem učinku bistveno razlikoval od običajnih sporazumov med državami – to še posebej velja za njegov tajni protokol –, je bil datiran s 23. avgustom, vendar je bil dejansko podpisan naslednjega dne.

3 Francija je že leta 1938 raje sledila Veliki Britaniji in se je na račun svoje zaveznice Češkoslovaške, ki je prav tako imela sklenjen sporazum s Sovjetsko zvezo, začela sporazumevati s Hitlerjem. Že prej je vlada Ljudske fronte v Parizu pustila na cedilu sebi sorodno politično garnituro v Madridu, ko se je ta poleti 1936 soočila z generalskim pučem. Na pol uspeli državni udar je hitro prerasel v državljansko vojno, ta pa je dobila tudi internacionalno – celo planetarno – dimenzijo.

Pierra Lavala v Kremlju.[4] Ko je potem 17. septembra 1939 Rdeča armada krenila proti Vilni, Brest-Litovsku in Lvovu, je Moskva v očeh francoske vlade postala Hitlerjeva sodelavka.

To so nemudoma občutili komunisti, katerih organizacije v posameznih državah so bile včlanjene v Tretjo internacionalo, ki je bila razglašena za svetovno stranko proletariata. Daladierov kabinet je udaril po partijskih časopisih takoj, ko so ti začeli hvaliti mirovno politiko uradne Moskve – saj je sovjetski sporazum z Nemčijo pomenil vojno. Tako je bilo izhajanje dnevnikov Humanité in Ce Soir ustavljeno že 26. avgusta 1939 (Shirer 1969: 483). Natanko mesec dni pozneje je bila tudi komunistična stranka v Franciji prepovedana (Jackson 2003: 115). Čeprav je njenih 72 poslancev 2. septembra, po izbruhu sovražnosti med Nemčijo in Poljsko, v Bourbonski palači še glasovalo za vojna posojila, so njeni najvidnejši prvaki v zadnji tretjini meseca prenehali zagovarjati obrambo domovine. V skladu z navodili iz Moskve so sprožili kampanjo proti krvoločnim kapitalistično-imperialističnim hujskačem, ki naj bi le netili sovražnosti med narodi. Nekateri partijci so se celo začeli zavzemati za končanje oboroženega konflikta: po nemško-sovjetski zasedbi ozemlja II. poljske republike naj bi spet zavladal mir (Caute 1964: 138). Zaradi naglega zasuka vodstva francoskih komunistov pa je bilo članstvo stranke zmedeno. Mnogi so partijo zapustili[5] (Bulaits 2020: 134), lepo število njenih najvnetejših pristašev pa so oblasti uspele prijeti.

4 Francoska diplomacija ni mogla biti povsem presenečena ob nemško-sovjetskem sporazumu, saj jo je na možnost takšnega aranžmaja že 16. decembra 1938 opozoril predsednik bolgarske vlade Georgi Kjoseivanov (Reynaud 1955: 225).

5 V Franciji je leta 1939 25 parlamentarcev zapustilo partijske vrste, ob njih pa še 44 % komunističnih županov in 20 % njihovih pomočnikov.

Tudi vrsto poslancev. Daladierova vlada je razpustila občinske uprave, ki so jih vodili pristaši Tretje internacionale. Okoli 3.400 partijskih aktivistov je bilo aretiranih, nekateri pa so se znašli tudi pred sodišči (Jackson 2003: 114, 115). Dvaindvajset komunističnih poslancev je bilo mobiliziranih. A to ni bila nikakršna posebnost, saj so bili pod bojne prapore poklicani tudi poslanci drugih strank (Wieviorka 2009: 16, 17).

Čisto gotovo so bili komunisti zaradi naglega zasuka v političnih prioritetah v hudih težavah: mnogi delavci so – kakor že leta 1914 – dokazali, da imajo svojo domovino, četudi so jih internacionalistični agitatorji prepričevali, da so brez nje. In čeprav parlamentarna demokracija ni bila njihova intimna izbira, so vedeli, da sta fašizem in nacionalni socializem zanje še v večji meri nesprejemljiva – kljub temu da sta Nemčija in Italija kazali skrb za materialno blaginjo delavcev.

Delovali pa so tudi dolgoročni ukrepi oblasti. Daladierovi radikalci, ki so bili steber vlade, so že oktobra 1938 naredili križ čez Ljudsko fronto. Ostro so nastopili proti prokomunističnim sindikatom, katerih članstvo se je začelo hitro manjšati (Jackson 2003: 99). Partijske mreže so bile septembra 1939 načete že do te mere, da so bili osrednji voditelji revolucionarnih marksistov na varnem samo še v tujini. Generalni sekretar stranke Maurice Thorez je najprej pobegnil v Belgijo, nato pa se je zatekel v Sovjetsko zvezo[6] (Caute 1964: 144). Jacques Duclos, ki je bil njegova desna roka, je prav tako odšel v Bruselj, po nemški zmagi nad Francijo junija 1940 pa se je vrnil v Pariz. Sredi naslednjega leta, po Hitlerjevem napadu na Sovjetsko zvezo,

6 Thorez se je najprej znašel v uniformi, že 4. oktobra 1939 pa je dezertiral iz francoske armade. Obramba domovine pred Hitlerjevim vojaškim strojem je bila na listi njegovih prioritet mnogo nižje kakor delovanje v mašineriji Tretje internacionale.

je vnovič postal dejaven protifašist in se izkazal z učinkovito organizacijo komunističnega odpora proti okupatorju.

Monsieur Dubois kot prišlek ni imel takšnega zaledja, da bi po izbruhu vojne med Nemčijo in Francijo mogel ponikniti v najgloblje partijsko oziroma kominternovsko zaledje. Običajna konspirativnost in improvizirane rešitve mu niso več zagotavljale možnosti za izpolnitev nalog, saj je imel pri sebi veliko dokumentov jugoslovanske sekcije Tretje internacionale in njenih podpornih organizacij. Po dveletju 1936–1938, ko so komunisti v Franciji zaradi levo usmerjenih vlad, ki so prišle na oblast z uveljavitvijo ljudskofrontne politike, mogli kot del parlamentarne večine delovati velikopotezno in v nekaterih segmentih tudi odkrito, so po zasuku na hodnikih oblasti morali biti spet previdnejši. Daladierova tretja ministrska posadka se je zavedala potrebe po krepitvi oboroževalne industrije in je ukinila delovni čas omejujočo zakonodajo, ki je bila sprejeta v času Blumovega prvega kabineta. Vendar so bili partijci poslej v javnosti bolj znani, kar je imelo svoj delež pri neuspehih njihovega odpora novemu vladnemu kurzu. Generalna stavka prokomunističnih sindikatov 30. novembra 1938 je propadla že po enem dnevu (Colton 1987: 327; Nord 2015: 44). Večina Francozov se je zavedala nevarnosti hitlerizma in zato ni nasprotovala krepitvi obrambe lastne države. Sicer pa je že Blumova vlada močno povečala vojaštvu namenjeni del proračuna. Partijci so takšno usmeritev leta 1936 podpirali. Ob koncu septembra 1939 pa so bili – v vojnih razmerah – drugačnega mnenja ...

Po drugi strani pa so imeli komunisti veliko težavo: čeprav jih je v Španiji, Franciji in Čilu sodelovanje z drugimi levičarskimi in nekaterimi centrističnimi strankami začasno pripeljalo v vladne strukture, so bili zaradi ustrahovalnih procesov, ki so

se v Moskvi vrstili kot po tekočem traku, v vse večjem krču. V nobenem drugem političnem gibanju ni bilo med prvo in drugo svetovno vojno toliko izdajalcev in saboterjev, kakor so jih uspeli razkrinkati – dejansko »narediti« – Stalinovi preiskovalci, tožilci in sodniki. To velja tudi za konkurenčne revolucionarne organizacije. Nacionalni socialisti so leta 1934 organizirali »noč dolgih nožev«, potem pa množičnih čistk v Tretjem Reichu vse do obračuna z zarotniki, ki so 20. julija 1944 poskušali ubiti Hitlerja ter prevzeti oblast v Nemčiji in na zasedenih ozemljih, ni bilo. Fašisti so imeli še manj težav: občasno je v njihovih vrstah prišlo do neposlušnosti, a nezadovoljneži z Mussolinijevim režimom so se resneje organizirali šele leta 1943, ko je Italija občutila težo niza polomov v kopenskih in pomorskih bitkah. Ob asistenci krone in vojske so nezadovoljni črnosrajčniki ob koncu julija 1943 strmoglavili duceja. Res je marsikdo dvomil v poštenost procesov v Sovjetski zvezi, vendar so jih v Tretjo internacionalo povezane partije sprejemale kot potrebne. Med komunisti se s spektakularnimi obračuni v Sovjetski zvezi niso strinjali le kritični posamezniki in manjše skupine, ki so se tudi ločile od stalinske večine. Nekateri so se pasivizirali, drugi pa so se pridružili bodisi demokratičnim bodisi avtoritarnim antilevičarskim gibanjem.

Med ljudmi, ki so se v času moskovskih procesov in množičnih eliminacij partijcev razšli s Tretjo internacionalo, je bil tudi v Parizu oziroma Versaillesu živeči srbski komunist Živojin Pavlović. Ko se je razšel s tovariši, mu je grozil izgon iz Francije, saj ga ni več ščitil razvejani micelij organizacij revolucionarnih marksistov. Policija mu je dokument o nezaželenosti na ozemlju Tretje republike vročila 16. junija 1938 (Gavrilović 2001: 158), ko je bila tretja Daladierova vlada že čvrsto v sedlu. A Pavlović je s pomočjo Lige za človekove pravice ter drugih organizacij

in posameznikov uspel odložiti drastični ukrep oblasti in v Parizu dokončati študij prava (Gavrilović 2008: 67, 68).

Srbski levičar, ki je bil privrženec v Sovjetski zvezi jeseni 1937 likvidiranega generalnega sekretarja jugoslovanske komunistične organizacije Milana Gorkića, pa je bil pomemben tudi za monsieurja Duboisa: poznal je njegovo pravo identiteto. Vedel je, da se pod krinko švicarskega poslovneža skriva Lovro Kuhar - Prežihov Voranc. Temu pa tudi ni bilo skrito, da Pavlović ve za njegovo pravo identiteto. Če bi se slednji odločil sodelovati bodisi s francosko bodisi z jugoslovansko policijo v boju proti mašineriji Tretje internacionale, bi se znašel v hudi kaši. Čeprav se je pozneje izkazalo, da srbski levičar svojim bivšim tovarišem po prekinitvi stikov s komunistično organizacijo ni neposredno škodoval, njeni pripadniki niso mogli vedeti, kako bo ravnal pozneje. Pavlović se je po legalizaciji lotil pisanja o svojih spoznanjih, vendar je njegova knjižica *Bilans sovjetskog termidora*, ki je govorila o žrtvah in rabljih v vrstah Kominterne, pisana zelo obvladano. Ni bila zamišljena kot denunciacija. Dejansko je šlo za spis oporečnika, ki opozarja na surove obračune med komunisti. Pavlović je knjižico o sovjetskem thermidorju[7] izdal leta 1940 po vrnitvi v Beograd (Gavrilović 2008: 68). Tedaj je po posredovanju agrarističnega

7 Označevanje Stalinovega obračuna s komunističnimi tovariši za thermidor opozarja na to, da se Pavlović nazorsko ni bistveno premaknil. Komunisti so namreč obračun z Robespierrom v francoski revoluciji dojemali kot njen konec, kar pa dejansko ne drži. Thermidorja v sovjetski Rusiji nikoli ni bilo; Leninova nova ekonomska politika je bila to le navidezno, saj je naredila korak nazaj samo v gospodarstvu, medtem ko je vladajoča boljševiška politika ostala še naprej diktatorska. V francoski revoluciji pa je obračun s teroristi okoli Robespierra pomenil več svobode – čeprav sta pozneje dva delna državna udara preprečevala radikalnejši zasuk v konservativno smer.

politika in diplomata Milana Gavrilovića[8] (Gavrilović 2001: 170) dobil službo v osrednjem informativnem oziroma tiskovnem uradu kraljeve vlade. Toda Jugoslavija si je tedaj že prizadevala, da bi bili njeni odnosi s Sovjetsko zvezo, ki so bili navezani po porazu Francije, čim boljši, saj je bila komunistična država na evropskem kontinentu edina vojaška velesila, ki bi si še mogla privoščiti vodenje od Berlina neodvisne politike – če bi se tako odločila. Zato so organi pod nadzorom ministrskega sveta, ki ga je vodil Dragiša J. Cvetković, takoj po natisu zaplenili Pavlovićevo knjižico (Gavrilović: 2008: 106). Uničenju je ušlo le nekaj izvodov. Delo je zato lahko postalo znano šele dve generaciji pozneje, po milenijskem prelomu.

Pavlovič je Prežiha v svojem *Bilansu sovjetskog termidora* omenil le enkrat: zapisal je, da je bil nekoč prijet z dobršnim delom partijskega arhiva (Gavrilović 2008: 209). S tem podatkom si nobena policija ne bi mogla kaj prida pomagati, saj je bil dogodek že potopljen v preteklost. Vendar pa je bilo posredno povedano, da je Voranc pomemben komunist, saj nobena tajno delujoča organizacija arhiva ne prepusti nezaupnemu človeku. Res pa je, da Pavlović ni jasno povedal niti tega, ali je Prežih v času nastanka njegove knjižice še partijski funkcionar. Prav tako ni izdal njegovih povezav z drugimi komunisti.

Na tem mestu obrnimo perspektivo in poglejmo, ali Voranc kaj pove o Pavloviću. Na prvi pogled ne. Je pa slovenski pisatelj v svojem prvem povojnem življenjepisu, ki ga je sestavil aprila 1947, zatrdil, da je v Franciji vodil partijsko knjigarno Horizons. Ob tem je povedal, da jo je vzpostavil Gorkić (Prežihov Voranc 1990: 272). Prav tu pa je povezava s Pavlovićem. Knjigarna

8 Milan Gavrilović je leta 1940 postal prvi poslanik Jugoslavije v Sovjetski zvezi; med drugo svetovno vojno je bil član kraljevske vlade v begunstvu.

Horizons, ki je delovala v ulici de'l Échaudé[9] – v hiši št. 12 –, je bila legalen gospodarski subjekt (Očak 1988: 279). Najprej sta jo vodila Pavlović in njegova žena Fernanda, ki je za njeno opremo žrtvovala precej svojega premoženja (Gavrilović 2001: 123). Srbski levičar je bil ob osnovanju knjigarne zaradi skrbi zanjo in dejavnosti, ki so zadevale partijsko administracijo in poslovanje transmisijskih organizacij, osvobojen vseh drugih nalog v jugoslovanski komunistični srenji (Gavrilović 2002: 121–123). Iz Prežihovega prvega povojnega življenjepisa izvemo, da je vodenje partijskega »pariškega punkta«[10] prevzel usodnega leta 1937. To je lahko storil šele meseca avgusta, ker je bil dotlej zaprt v Pragi in na Dunaju (Prežihov Voranc 1990: 272). Josip Broz - Valter, ki je bil spričo julijskega odhoda Gorkića v Moskvo v partijskem okolju vse močnejši in čedalje širše priznan kot avtoriteta, je potem v začetku novembra poročal v Moskvo o Vorančevem prevzemu knjigarne (Druškovič 2005: 243). V njej je potem slovenski komunist namestil ljudi, ki jim je zaupal. Med njimi je bila tudi Zdenka Armič, ki je tedaj že bila v zvezi z Borisom Kidričem.

Prežih je leta 1947 zapisal, da je sedel v praški ječi zaradi Gorkićeve sabotaže, saj bi moral biti s strani Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije potrjen za njenega organizacijskega sekretarja. To naj bi prvemu možu stranke, ki je na njeno čelo prišel leta 1936, ne odgovarjalo. Vorančevo prevzetje strankine knjigarne ni pomenilo priznanja sekretarske

9 Ulica de'l Échaudé je v 6. pariškem okraju Saint-Germain-des-Prés na levem bregu Seine – med reko in Luksemburškim vrtom.

10 Tako je Voranc v prvem življenjepisu iz leta 1947 imenoval niz pariških organizacijskih enot jugoslovanske komunistične partije in njenih transmisij (Prežihov Voranc 1990: 272).

funkcije, je pa kazalo na to, da mu jugoslovanski komunisti v Franciji kljub dolgemu bivanju za zapahi zaupajo. Gotovo se je čutil zmagovalca nad sebi neprijaznim generalnim sekretarjem jugoslovanske partije, ki ga ni in ni hotelo biti nazaj v Pariz ... Po drugi strani pa se je Pavlović, ki je imel že pred Gorkićevo zadnjo potjo v Moskvo težave s tovariši (Gužvica 2019: 85), v tistem času vse hitreje odmikal od komunističnih organizacij. Edicije, za katere je skrbel kot čedalje očitneje bivši prvi človek knjigarne Horizons, so zamirale. Ko je v začetku leta 1938 iz Moskve prišla še uradna novica o Gorkićevi aretaciji (Očak 1988: 319), za Pavlovića ni bilo več prostora med tovariši, ki so se hiteli ograjevati od padlega generalnega sekretarja. Ko se je v medsebojnih frakcijskih in personalnih bojih med jugoslovanskimi komunisti kot najperspektivnejša in najmočnejša uveljavila skupina, ki jo je vodil Josip Broz - Valter, je sledila še (tajna) izključitev srbskega levičarja iz partije. Novico o tem je Voranca dosegla maja 1939[11] (Gavrilović 2001: 209). Vest je bila zanj zelo pomembna – in vsaj v enaki meri tudi nevzpodbudna.

Ob vedno večjem pritisku francoskih oblasti ni bilo misliti na to, da bi Prežih lahko bil pri poslovanju knjigarne Horizons in pripravi komunističnih izdaj tako uspešen kot njegov predhodnik. Čeprav denar za bistvene naloge kljub občasni suši v partijski blagajni ni bil prehud problem – nesrečni Gorkić je prvi del svoje zadnje poti opravil celo z letalom (Očak 1988: 319) –, so posledice notranje krize zaradi prerivanj okoli partijskega krmila hromile dejavnost. Ena napačna beseda je lahko v času velikih čistk ne le v Sovjetski zvezi, temveč tudi drugod po

11 Istočasno je bil iz jugoslovanske komunistične stranke izključen tudi Karel Hudomalj. Med drugo svetovno vojno je slednji nastopal proti nacizmu z avstrijskimi partijci, dokler ni bil prijet in poslan v Mauthausen, kjer je bil septembra 1944 obešen.

svetu zapečatila usodo revolucionarnega marksista. Svoje je dodala še depresija spričo vse hujših neuspehov komunistične revolucije na področjih, na katerih ob državnem udaru poleti 1936 v Španiji pučistične vojaške enote in z njimi povezane skupine niso uspele prevzeti oblasti. Republikanska lupina, za katero je prišlo do vse očitnejše komunistične prevlade, je nazadnje marca 1939 počila ob uporu pripadnikov drugih političnih gibanj, ki niso hoteli nadaljevati izgubljene vojne z zmagovitimi četami generala Francisca Franca.

V tistem času Prežih, ki se je z vse ambicioznejšimi zamislimi vračal k literarnemu ustvarjanju, pri partijskem delu ni bil samoiniciativen. To je bilo v skladu z njegovim poslanstvom, ki je zadevalo vzdrževanje za vse jugoslovanske komuniste pomembnega »pariškega punkta«. Zato je bil Voranc v neusmiljeni tekmi za prevlado v partiji razmeroma dolgo časa med različnimi skupinami, potem pa je potegnil z Brozom[12] (Druškovič 2005: 243, 263; Gužvica 2019: 106), ki je metodično širil svoj vpliv na vse večji del partijskega micelija. Uveljavljajoči se voditelj je slovenskega tovariša videl samo v vlogi začasnega skrbnika in stražarja »pariškega punkta«, saj je kanil strankino vodstvo sestaviti brez sodelovanja stare garniture (Druškovič 2005: 243). To stališče je bilo odločilno za nadaljnjo Prežihovo usodo v komunističnem gibanju, posredno pa tudi za njegovo literarno ustvarjalnost.

Stališče Josipa Broza - Valterja do Voranca je potemtakem mogoče opisati nekako takole: kljub načrtom za popolno pre-

12 Res je Broz v partijske organe sprva vključeval tudi člane prejšnjih vodstvenih struktur, toda to je bilo v večini primerov prehodna rešitev. Pozneje se jih je na različne znebil. Veliko izjemo je predstavljal Rodoljub Čolaković, vendar je leta 1948 izgubil dobršen del moči, saj je po resoluciji Kominforma šele čez čas podprl Broza.

novo vodstva, v katerem nihče ne bi postavljal pod vprašaj avtoritete prvega moža, je računal na popolno poslušnost slovenskega tovariša – zlasti ob pojavljanju drugih kandidatov za vodenje jugoslovanskih komunistov. Pariz, ki je v času vlade francoske Ljudske fronte postal za vse privržence Tretje internacionale zelo vabljiv, je bil za slehernega ambiciozneža iz vrst revolucionarnih marksistov pomemben. V času španske državljanske vojne se je v francoski prestolnici organiziralo tudi široko podporno okolje za pripadnike Internacionalnih brigad na Iberskem polotoku. Smisel Brozovega naročila, da ga naj Prežih v francoski metropoli počaka do vrnitve iz Moskve (Prežihov Voranc 1990: 273), ko je avgusta 1939[13] odpotoval v Moskvo, je bil prav v varovanju pred morebitnimi presenečenjih posameznih stremljivcev.

Treba je reči, da je Voranc Brozova pričakovanja izpolnjeval do popolnosti le nekaj dni – do skrajne zaostritve položaja ob izbruhu vojne med Poljsko, Veliko Britanijo in Francijo na eni ter Nemčijo na drugi strani. Policija je bliskovito zaprla in zaplenila knjigarno Horizons (Prežihov Voranc 1990: 272) ter se zapodila v lov za sumljivci vseh vrst. Voranc je tedaj ocenil, da je najbolje, če nemudoma zapusti Pariz. Zaradi povečane budnosti oblasti je arhivirane partijske akte, ki so bili v štirih ali petih kovčkih, pustil pri francoskih komunistih.[14] S toliko prtljage ne bi mogel prekoračiti nobene meje – pri čemer je bila vsaka od njih od izbruha vojne dosti bolj nadzorovana kakor prej. Prežih se je tako izognil tudi možnosti, da bi bil v Parizu

13 Broz je prišel v Moskvo 25. avgusta 1939 (Gužvica 2019: 182).

14 O tem je Prežih po drugi svetovni vojni – maja 1947 – pisal enemu od jugoslovanskih komunističnih veteranov Moši Pijadeju (Prežihov Voranc 1990: 194–196).

prijet z goro partijskega gradiva. Kot tujec se pred represivnimi organi ne bi mogel prepričljivo braniti z zatrjevanjem, da papirje le hrani. Takšna obramba bi prišla v poštev le pri francoskem državljanu – še zlasti, če bi lahko dokazal, da ne zna jezika dokumentov.

Prežih pri umiku iz Pariza ni bil sam: v domače kraje se je tedaj napotila tudi vrsta drugih jugoslovanskih komunistov. Z Daladierom, ki so mu pravili tudi vaucluški bik, ni bilo šale. Ker je Voranc z odhodom dal v oklepaj Brozovo naročilo, naj ga počaka v francoski prestolnici – verjetno ga je štel za brezpredmetnega, saj po sklenitvi sporazuma Ribbentrop-Molotov nihče ne bi mogel brez dolgih ovinkov in zabrisovanj sledi priti iz Sovjetske zveze v metropolo ob Seini –, se mu je zdelo potrebno, da o svojem koraku vnaprej obvesti Borisa Kidriča, ki je sodil v krog pristašev novega močnega moža partije. Leta 1947 je Voranc zapisal, da se je z njim sporazumel – kar izpričuje, da se je zavedal svojega nazadovanja v partijski hierarhiji. Kidrič je namreč bil človek naslednje generacije; v času, ko se je Prežih kot delegat jugoslovanske komunistične organizacije udeležil prelomnega VII. kongresa Tretje internacionale v Moskvi,[15] je bil sin uglednega ljubljanskega univerzitetnega profesorja še skojevec. A Brozov vzpon in uveljavljanje njegovih pogledov so povsem preobrnili poprejšnje odnose in razmerja.

Da Voranc po vrnitvi v domovino – meseca novembra se je zglasil pri ljubljanskih partijcih (Prežihov Voranc 1990: 273) – ni dobil novih nalog, ni nič čudnega. Brozov zaupnik Edvard Kardelj, s katerim se je sestal, mu je prepovedal legalizacijo:

15 Prežih je bil na kongresu, ki je uveljavil politiko ljudske fronte, delegat brez glasovalne pravice, lahko pa je sodeloval pri posvetovanjih (Prežihov Voranc 1990: 273, 274; Druškovič 2005: 210–212).

moral je ostati v podpodju. V izolaciji.[16] Prežihovo članstvo v Centralnem komiteju Komunistične partije Slovenije – v ta organ je bil kooptiran po njegovem osnovanju – se je izkazalo za docela nominalistično; tudi formalno se je končalo leta 1940 (Deželak Barič 2010: 103). V bistvu je šlo za formalni izraz upada Vorančeve moči v stranki jugoslovanskih revolucionarnih marksistov, ki je bil v korelaciji z zadnjimi koraki Josipa Broza - Valterja v procesu njenega dokončnega prevzema. Po drugi strani pa Prežiha tovariši, ki so se vzpenjali, zaradi ekskluzivne vednosti o hraniliščih arhiva niso smeli povsem ignorirati. Kovčki, katerih vsebina je bila drugim neznana, so Voranca kljub neupoštevanju Brozovega naročila o vztrajanju v francoski prestolnici zaščitili pred usodo njegovega predhodnika na položaju vodje knjigarne Horizons Živojina Pavlovića. Srbski levičar je obveljal za odpadnika in je bil potem, ko je bila Jugoslavija okupirana, po grozoviti torturi likvidiran v zadnjih urah Užičke republike (Dimitrijević 2020: 48). Komunistični tovariši, ki niso slutili, da bodo leta 1948 tudi sami začeli kritizirati postopanje stalinskega politbiroja, so v tem videli prioriteto: Milovan Djilas - Djido je o nesrečnem antistalinistu dejal, da ne bi ohranil niti ene glave, četudi bi jih imel sedem (Gavrilović 2001: 245).

Prežih, ki se je v slovenskem svetu tedaj bliskovito uveljavljal kot pomemben pisatelj, je partijsko izolacijo v ilegali zapolnil s svojim literarnim ustvarjanjem. Iz njegove prve povojne biografije je mogoče razbrati, da se je za intenzivno pisanje v izolaciji odločil sam. Komunisti ga k temu slej ko prej niso vzpodbujali: Živojin Pavlović jim je kot avtor kritične brošure o obračunih

16 Prežih v prvem življenjepisu iz leta 1947 pravi, da je ravnal po Kardeljevem nalogu. To pomeni, da je poudaril svojo poslušnost močnemu partijcu.

v Sovjetski zvezi in Tretji internacionali sivil lase, prav tako pa jim je hude težave povzročal Miroslav Krleža. Hrvaški pisatelj je bil po prvi svetovni vojni na levem delu političnega spektra zelo cenjen; Avgust Cesarec je v Sovjetski zvezi celo zatrjeval, da je znan vsakemu jugoslovanskemu delavcu (Flaker 1984: 415–419). V tridesetih letih pa je prišel navzkriž s partijsko linijo, saj ni mogel slediti smernicam inženirjev duš, ki so zagospodarili na komunistični kulturni fronti. Poleti 1940 je bil ožigosan kot slab marksist, z njim pa so se na partijskem prangerju – tj. v zborniku *Književne sveske* – znašli tudi njegovi podporniki. Med Slovenci predvsem Bratko Kreft. V teh obračunih je bil zelo aktiven Edvard Kardelj, dva Borisa – Kidrič in Ziherl – pa sta mu pomagala (Lasić 1989a: 319–328).

Voranc partiji takšnih problemov ni mogel povzročati, saj je v svojih romanih upošteval njeno sliko sveta. V obsežnih pripovedih, ki so imele značaj tekstne freske, je ostajal pod baldahinom komunističnega esencializma (Lasić 1989b: 131). Tako je v *Požganici* pripisal jugoslovanski polom na koroškem plebiscitu zanemarjanju razrednih vprašanj pri generalu Maistru in narodnjakih, v *Doberdobu* je bila prva svetovna vojna obravnavana skozi prizmo razkrinkavanja imperialističnih utvar ter prebujanja zavesti posameznikov in množic, *Jamnica*, ki je nastala v izolaciji, pa je prikazovala oblikovanje solidarnosti in celo enotnosti različnih slojev podeželskega prebivalstva. Prežihova tendenčnost je bila očitna, vendar je enako mogoče reči tudi za njegovo pripovedno veščino, kar je že pred drugo svetovno vojno potrdila recepcija.

V takšni konstelaciji se je pojavila nova težava: hočeš nočeš je pisatelj postajal javna osebnost. Ko sta bila romana *Požganica* in *Doberdob* ovenčana s Prešernovo nagrado mesta Ljubljane za leto 1939 in 1940, se je znašel celo v središču pozornosti slovenske

kulturne javnosti. Sporočilo o dodelitvi prve od njiju se je ohranilo do danes: 8. februarja 1940 ga je napisal župan slovenske metropole dr. Juro Adlešič, naslovil pa ga je na Lovrenca Kuharja oziroma Prežihovega Voranca. Kot kraj njegovega bivanja je bila navedena Ljubljana. Diplomo je nagrajenec dobil po pošti, za finančni del nagrade v višini 8.000 dinarjev pa je bilo zapisano, da ga bo izplačalo mestno računovodstvo.[17]

Ta dokument po vsej širini odpira vprašanje globine Prežihove ilegalnosti. Ljubljanski župan, ki je pripadal katoliškemu taboru, je vsekakor vedel, da se pisatelj mudi v Jugoslaviji. Mogoče Voranca res ni bilo na ožjem območju slovenske metropole – kjer se je zadrževal njegov duhovniško-časnikarski brat Alojzij –, a za mejniki kraljevine Karadjordjevićev je bil. Zdi pa se, da ga policija ni preveč vneto iskala. Josip Vidmar celo poroča, da je vsaj nekaj časa bilo Prežihovo bivanje v ljubljanskih predmestjih legalno, na Dolenjskem, v Sneberjah in v Zagrebu pa je spet bil skrit pred pogledi oblasti (Vidmar 1985: 422–424). Verjetno je bila velika cezura posledica Kardeljevih direktiv.

V hrvaški prestolnici je Voranc bival pri režiserju Ferdu Delaku (Vidmar 1985: 425), ki je bil zanesljiv partijski človek.[18]

17 Dopis Jura Adlešiča Lovru Kuharju. Njegovemu avtorju je bilo znano, da slednji nastopa pod psevdonimom Prežihov Voranc. Dokument se je ohranil v zapuščini odvetnika Jakova/Jakoba Petrovića, ki se hrani v Rokopisni zbirki ljubljanske NUK (Ms 1866). Na ta fond me je prijazno opozoril mag. Marijan Rupert, za kar se mu zahvaljujem.

18 Delaku je bilo v Zagrebu po drugi svetovni vojni zaupano celo »saniranje« predstave *Otok miru,* saj jo je Tito Strozzi po sodbi političnih forumov režiral docela »formalistično«. Zaradi nebudnosti, ki je privedla do takšnih negativnih pojavov, je moral zapustiti mesto intendanta Hrvaškega narodnega gledališča Ivo Tijardović, ki se je proslavil kot operetni skladatelj, od leta 1943 pa je bil v partizanih (Banović 2020: 181–186).

Gotovo je pisatelja njegova uveljavljenost v umetniških krogih varovala, vendar pa je bil tako tudi pod nadzorom komunistične organizacije, ki se je v tistem času mučila z zagovarjanjem politike sodelovanja Sovjetske zveze in Nemčije ter pozitivno ocenjevala francosko katastrofo spomladi 1940. Prežihu je bilo zaradi izolacije prizaneseno s sodelovanjem pri formuliranju sodb, ki so namesto prej bučno propagiranega boja proti fašizmu v ospredje postavljale obračun z imperializmom.[19] Kljub temu pa je bil pisatelj prepričan v modrost sovjetske politike; še v pozni pomladi 1941 je menil, da bo sporazum med Moskvo in Berlinom vestno izpolnjevan (Vidmar 1985: 431).

Meseci po napadu sil osi na Jugoslavijo so Vorancu, ki se je vrnil na ljubljansko območje, prinesli nove preizkušnje. V Osvobodilno fronto se je vključil prek Josipa Vidmarja. Deloval je na ekonomskem področju in med kulturniki (Vidmar 1985: 430). Posebej pomembno je bilo njegovo urejanje gradiva za oddaje Radia Kričač. Pri agitacijsko-propagandnih naporih je tesno sodeloval s Franom Albrehtom, oba pa sta imela nadzornika v Borisu Kidriču (Druškovič 2005: 412). Ko je pozneje, po koncu Kričačevih oddaj, Voranc brez soglasja višjih komunističnih forumov – verjetno na podlagi diskusij v komisiji za meje, o katere delovanju je le malo podatkov – definiral nacionalnoteritorialne cilje Osvobodilne fronte, je povzročil hudo nejevoljo pri vodilnih komunistih. Tem pa pozneje, ko so tudi

19 Nova politična linija je bila v prvi vrsti usmerjena proti zahodnim demokracijam. Nacionalsocialistična Nemčija namreč tedaj ni imela kolonij, fašistična Italija pa jih je obvladovala mnogo manj kakor Velika Britanija, Francija in Nizozemska. Na Slovenskem je ta usmeritev kulminirala na III. pokrajinski konferenci lokalne komunistične partije na Vinjem, ki se jo je udeležil tudi Josip Broz - Valter (29.–30. junij 1940), v ospredju pa je bila še ob ustanovitvi Protiimperialistične fronte (26. aprila 1941).

sami zaslutili velik mobilizacijski potencial jasne opredelitve politike na tem področju, ni bilo nerodno posvojiti njegovih misli in jih selektivno razširjati (Godeša 2010: 107–117).

Voranc se je v začetku leta 1943 znašel za rešetkami. Okupatorskim oblastem so ga izročili domači kolaboranti, ki so ga prijeli 8. januarja 1943 v stanovanju inženirja Miroslava Černivca. Italijani so Prežiha temeljito zaslišali, izpraševanje pa so omogočili tudi pripadnikom nemške Varnostne službe Reichsführerja SS (SD). Proti pisatelju in osemnajstim soobtožencem, med katerimi je bila tudi njegova stanodajalka Marija Terezija Corradini Mihevc,[20] se je pripravljal velik proces, vendar je zaradi sklenitve premirja med savojsko kraljevino in zavezniki odpadel.[21] Iz ohranjenih dokumentov je razvidno, da se je Voranc branil s priznanjem, da je nekoč res bil v komunističnih organizacijah – zanikanje tega notornega dejstva bi vzelo verodostojnost tudi drugim njegovim besedam –, vendar je potem moči usmeril le v pisateljevanje (Jarc 1958: 55–80). Odvetnik Jakob Petrovič/Jakov Petrović, ki je bil rojen v Dalmaciji in je znal dobro italijansko,[22] je takšno strategijo primerno podprl; v njegovi zapuščini, ki se hrani v ljubljanski NUK, so ohranjene pomembne listine o pripravah na proces proti Prežihu in tovarišem.

Devetega septembra 1943 se je Voranc ponovno srečal z Nemci, ki so okupirali Ljubljano. Italijanska kraljevska armada

20 Gre za mamo znanega partizanskega poveljnika in arhitekta Eda Mihevca.

21 Prim. Janko Jarc, »Prežihov Voranc v italijanskih zaporih l. 1943«, *Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS II*, 1958, 55–80.

22 Gre za dedka smučarja Roka Petroviča. Prežih je bil s Petrovičevo obrambo zadovoljen; ocenjeval jo je za pogumno.

po sklenitvi premirja s silami združenih narodov[23] slovenske metropole ni branila pred njihovim vdorom. Hitlerjanci so v Ljubljani, Trstu in Gorici potem poskušali ustvariti vtis, da se vračajo časi stare Avstrije; zato so tudi Slovencem (vsaj začasno) ponujali določen prostor v svoji Novi Evropi. Prežih, ki je bil že 21. septembra premeščen v Begunje (Debevec 1951: 223), nato pa v Berlin, bi lahko postal vodja nekakšne na Nemčijo naslonjene države v severnojadranskem zaledju (Druškovič: 424, 425). Toda slovenski pisatelj ni bil niti malo podoben Pierru Lavalu, Hendriku de Manu, Angelu Tasci, Nicoli Bombacciju, Jacquesu Doriotu in vrsti drugih levičarjev, ki so bili pripravljeni sodelovati z nacisti oziroma fašisti. Zato se je znašel v taborišču Sachsenhausen, kjer je bilo zaprtih mnogo prominentnih jetnikov. Med njimi so bili tudi komunisti, s katerimi se je Voranc uspel povezati. Še posebej pomemben je bil zanj stik z Antonínom Zapotockým, ki je pozneje postal drugi komunistični predsednik Češkoslovaške. Jugoslovanski partijski Olimp pa se v tistem času ni zmenil zanj: v jeseni 1943 je bilo v njegovem krogu odločeno, da Prežih ne bo zamenjan za nemškega polkovnika, ki je padel v partizansko ujetništvo (Vidmar 1985: 431). Josip Vidmar, ki je poskušal rešiti nadarjenega pisatelja, se je soočil s povsem drugačno vrednostno lestvico od svoje ...

Povojna stvarnost je le še podčrtovala Vorančevo popolno politično odrinjenost. Maršal Tito se po volitvah v jugoslovansko konstituanto, ki niso bile demokratične – tudi okraja Lendava in (Gornja) Radgona, v katerih lista prokomunistične

23 Formalno je šlo za premirje, dejansko pa – v skladu z besedami ameriškega predsednika Roosevelta ob koncu casablanške konference – za brezpogojno vdajo. To je pomenilo, da je morala savojska kraljevina pristati na vse zahteve nasprotne strani.

Ljudske/Osvobodilne fronte ni dobila večine, sta zastopala njena poslanca, Ferdo Godina in Jože Kocbek –, ni hotel rokovati z njim (Godeša 2010: 107, 108). Prav tako mu ni bilo omogočeno, da bi šel v Pariz in poiskal kovčke, ki jih je leta 1939 pustil v Franciji, čeprav je bil Milovan Djilas - Djido, naklonjen tej zamisli (Prežihov Voranc 1990: 194–196). Dejansko je Prežihovo pot na zahod v takšni konstelaciji lahko preprečil samo maršal Tito, ki (vse bolj očitno) nekdanjega tovariša ni hotel spustiti čez mejo. Pomenljivo znamenje je bilo tudi dejstvo, da Voranca ni bilo med prejemniki partizanske spomenice 1941,[24] medtem ko si jo je Fran Albreht z enakim delom pri Radiu Kričač prislužil.[25]

Še bolj neposredno pa Vorančev težavni položaj v letih po drugi svetovni vojni razkriva pismo, ki ga je notranji minister Ljudske republike Slovenije Boris Kraigher - Janez 30. januarja 1948 poslal svojemu federalnemu šefu Aleksandru Rankoviću - Marku. V njem pravi, da se je pri obremenjujočem gradivu za procese proti preživelim jetnikom iz nemških koncentracijskih taborišč posebej posvetil Vorančevemu primeru – kakor je terjal njegov beograjski predstojnik. Vneti ljubljanski komunist, ki je po pričevanju Mihe Marinka hotel med obtoženci videti celo svojega očeta, pisatelja Lojza Kraigherja (Bavcon 1990:

24 Odlikovanje partizanska spomenica 1941 je bilo ustanovljeno že pred koncem druge svetovne vojne. Do leta 1963 je bilo podeljeno 27.629 osebam. Je pa imel tudi Albreht težave z oblastmi; najprej je postal ljubljanski župan, v prvi polovici leta 1948 pa je izginil iz javnosti. Ker je bil med drugo svetovno vojno zaprt v koncentracijskem taborišču, gre misliti na to, da se je tudi njega sumilo sodelovanja s hitlerjanci.

25 Res pa je bil Albreht po Vidmarjevem pričevanju tudi (pozneje zamolčevani) udeleženec ustanovnega sestanka Protiimperialistične fronte (Vidmar 1963: 17, Rupel 1989: 220).

127), je zatrdil, da ni dovolj materiala za sume o Prežihovem sodelovanju z gestapom[26] (Kraigher 1948: 163, 164). Dejansko tudi dokazov proti drugim ni bilo, pa so se vsi vedli, kakor da so. Tudi pri Vorancu bi to bilo mogoče[27] – če ga ne bi vsaj deloma varoval partijski arhiv v Parizu, za katerega skrivno lokacijo je vedel samo on, in zveze z Antonínom Zapotockým. Če bi slovenski pisatelj bil »razkrinkan« kot nemški agent, bi se pač takoj zastavilo vprašanje, kako je s češkim komunističnim prvakom.

Dachauski procesi bi z Vorančevo vključitvijo vanje vsekakor dobili mednarodno razsežnost. Dejansko pa zaradi aktualne politične konstelacije niso postali niti vsejugoslovanska zadeva. Broz in njegov najožji krog sta v tistem času pač že vedela, da bo v kratkem izbruhnil velik spor s Stalinom[28] (Cenčić 1983: 130, 131). Moskovskemu politbiroju bi vsaka nepremišljena jugoslovanska iniciativa, ki bi pljusknila v mednarodni prostor, prišla prav pri prihajajočem obračunu – zlasti če bi zadevala Češkoslovaško, v kateri so se razmere v začetku leta 1948 in-

26 Gestapo je bil del SD. Kraigher je Rankoviću sporočil, da je bila preiskava o sodelovanju s hitlerjanci v nemških taboriščih zelo temeljita; v kartotekah so se tedaj znašli podatki o 9524 ljudeh, od katerih je bilo 2144 tujih državljanov.

27 O tem je aprila 1970 govoril Edvard Kardelj. Tovarišem v političnem aktivu Slovenije je dejal, da je pri Rankoviću videl neki dokument, ki naj bi potrjeval Vorančevo sodelovanje z Nemci, vendar pa se mu je zdelo, da bi lahko bil papir, na katerem je bila le »polovica stavka«, ponarejen. Je pa Kardelj Prežiha pred jugoslovanskim notranjim ministrom označil za nagnjenega k oportunizmu (Politični aktiv 1970: 511).

28 Edvard Kardelj, ki mu je bilo od začetka jasno, da so dachauski procesi eminentno politična zadeva, je leta 1970 trdil, da jih že v času priprav nanje ni imel za »dobro stvar«. Njemu so pač bile znane širše konstelacije, ki so tovarišem iz Ljubljane (tedaj še) ostajale skrite (Politični aktiv 1970: 511).

tenzivirale, komunisti pa so februarja sami prevzeli oblast (Kroll 2019: 187–203; Chadima 2022: 260–274). Maja tistega leta sta imeli deželi ob Vltavi in Donavi že novo ustavo, ki je bila usklajena s podobnimi dokumenti Sovjetske zveze in njenih trabantov vzhodno od Zahoda.

To za Voranca ni pomenilo nič dobrega. Načrti, da bi se pisatelj šel zdravit v Poděbrade – za kar bi porabil na Češkem prislužene honorarje –, so padli v vodo.[29] Pisatelj bi bil za jugoslovansko komunistično vodstvo v času napetih odnosov s sovjetskim politbirojem na ozemlju moskovskega satelita prenevaren. Zato je Voranc, ki je vse bolj pešal – posledice bivanja v Sachsenhausnu in potem še Mauthausnu so bile trajne –, svoji praški zaupnici Ruži Čretnik[30] sporočil, naj gre njegovih s prevodi prisluženih 50.000 kron kakemu češkemu kulturnemu ali dobrodelnemu društvu (Prežihov Voranc 1990: 254). Sam pa se je – razočaran nad tem, da se nova jugoslovanska stvarnost ni ujemala s tisto, ki si jo je nekoč predstavljal kot rezultat lastnih naporov – nedolgo zatem za zmerom poslovil.

29 Drago Druškovič (Druškovič 2005: 447) piše, da naj bi mu Prežih povedal o načrtu za odhod na zdravljenje v Karlovyh Varyh. Pravi pisateljev cilj so bili Poděbradi, saj je tam termalna voda v pomoč pri boleznih srca in ožilja. Pisatelja je namreč mučila angina pektoris. Karlovy Vary so specializirani za težave s prebavili.

30 Ruža Čretnik (poročena Tanko) je pozneje živela v Šentjurju, kjer je avtorju tega prispevka večkrat pripovedovala o svojih pisemskih in osebnih srečanjih z Vorancem – pa tudi Matijem Murkom, ki mu je v poznih letih pomagala pri vsakdanjih opravilih.

Zaključek

Lovro Kuhar zaradi aretacije v Pragi in potem še na Dunaju ni mogel prevzeti položaja organizacijskega sekretarja ilegalne Komunistične partije Jugoslavije (KPJ). Ko je prišel na svobodo, je poleti 1937 odpotoval v Pariz in na čelu legalnega podjetja stranke, knjigarne Horizons, zamenjal Živojina Pavlovića, ki se je zaradi nestrinjanja s stalinizmom oddaljil od KPJ; pozneje je tudi kritično pisal o razmerah v Sovjetski zvezi in III. internacionali.

Kuhar je bil kot pripadnik starejših partijskih struktur le začasno vključen v delo vzpostavljajočega se novega vodstva KPJ na čelu z Josipom Brozom. Ta si je za svoje najtesnejše stalne sodelavce izbral ljudi, ki mu zaradi manjše izkušenosti niso mogli postati tekmeci. Ko se je Kuhar ob izbruhu 2. svetovne vojne zaradi povečanega pritiska francoskih oblasti na komuniste, ki je bil posledica sporazuma med Nemčijo in Sovjetsko zvezo avgusta 1939, ilegalno vrnil v Jugoslavijo, ga je KPJ osamila, sam pa se je posvetil literarnemu ustvarjanju. Po napadu sil osi na Jugoslavijo se je s pomočjo Josipa Vidmarja vključil v Osvobodilno fronto, vendar v njej ni imel pomembnejše vloge. Leta 1943 so ga v Ljubljani prijeli kolaboranti in ga izročili Italijanom; zasliševali so ga tudi Nemci. Prežih se je s pomočjo odvetnika Jakoba Petroviča branil s priznavanjem, da je nekoč delal v komunistični partiji, pozneje pa se je posvetil književnosti. Po kapitulaciji Italiji so Nemci Kuharja prepeljali v Berlin; dobil je ponudbo za vodenje kvislinške upravne enote na območju Operativne cone Jadransko primorje, vendar jo je zavrnil. Zaprt je bil v koncentracijskih taboriščih Sachsenhausen in Mauthausen, kjer je dočakal konec vojne.

Po vrnitvi v domovino Kuhar, pri katerem se je zaradi prestanega trpljenja pojavila angina pektoris, ni dobil pomemb-

nejših funkcij. Maršal Tito, ki je med vojno zavrnil pobudo Josipa Vidmarja, da bi Kuharja zamenjali za ujetega nemškega polkovnika, se z njim ni hotel niti rokovati. Ob preganjanjih komunističnih veteranov in taboriščnikov, ki so ga v obliki dachauskih procesov organizirale oblasti v Sloveniji, je bil Kuhar deloma zaščiten zaradi svojih mednarodnih povezav; če bi bil vključen v krog obtoženih in kot številni drugi obsojen zaradi sodelovanja z Nemci v koncentracijskih taboriščih, bi se odprlo vprašanje, kako je s komunisti iz drugih držav, zlasti z Antonínom Zápotockým, ki je bil prav tako zaprt v Sachsenhausnu. Prav tako je samo Kuhar vedel za hranilišče arhiva Komunistične partije Jugoslavije v Parizu, saj je kovčke s pomembnim gradivom stranke leta 1939 sam pustil pri francoskih komunistih. Jugoslovanske oblasti so onemogočile, da bi sam šel iskat dokumente v Francijo. Prav tako ni smel oditi na zdravljenje na Češkoslovaško, kakor je načrtoval, saj je leta 1948 izbruhnil spor med Kominformom in Jugoslavijo. Kuharjev položaj se po vojni kljub njegovi pripadnosti vladajoči stranki ni bistveno spremenil.

Viri in literatura

- Snježana BANOVIĆ, 2020: *Kazalište za narod. Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu 1945.–1955. Od socrealizma do samoupravljanja*. Zaprešić.
- Ljubo BAVCON, 1990: Poskus pravne in politične analize Dachauskih procesov. *Dahauski procesi (Zbirka virov in študij),* 1990. Ur. Martin Ivanič. Ljubljana: Komunist. 125–155.
- Jacques BENOIST-MÉCHIN, 1963: *Sixty Days That Shook the West*. London: Joinathan Cape.
- John BULAITS, 2020: *Maurice Thorez. A Biography*. London: I. B. Tauris.
- David CAUTE, 1964: *Communism and the French Intellectuals*. London: Andre Deutsch.
- Vjekoslav CENČIĆ, 1983: *Enigma Kopinič II*. Beograd: Izdavačka radna organizacija Rad.
- Jan CHADIMA, 2022: *Rudolf Slánský*. Praga: Vyšehrad.
- Joel COLTON, 1987: *Léon Blum. Humanist in Politics*. Durham: Duke University Press.
- Zvone DEBEVEC, 1951: Analiza Zvoneta Debevca o preiskavi proti Kopaču. *Dahauski procesi (Zbirka virov in študij),* 1990. Ur. Martin Ivanič. Ljubljana: Komunist. 221–227.
- Vida DEŽELAK, BARIČ, 2010: Politični vzpon in zaton Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca v Komunistični partiji Jugoslavije v tridesetih letih. *Prežihov Voranc - Lovro Kuhar: pisatelj, politik, patriot*. Ur. Aleš Gabrič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut. 85–106.
- Bojan DIMITRIJEVIĆ, 2020: *Ranković. Drugi čovek*. Beograd: Vukotić Media.
- Drago DRUŠKOVIČ, 2005: *Prežihov Voranc. Pisatelj in politik*. Celovec: Drava.

- Alekandar FLAKER, 1984: *Ruska avantgarda*. Zagreb: Sveučilišna naklada Libar, Globus.
- Slobodan GAVRILOVIĆ, 2001: *Živojin Pavlović izmedju dogme i kritike*. Beograd: Grafocard.
- Slobodan GAVRILOVIĆ, 2008: *Živojin Pavlović i Bilans sovjetskog termidora. Politička biografija.* Beograd: Zavod za udžbenike.
- Bojan GODEŠA, 2020: Prežihov Voranc in reševanje mejnega vprašanja med drugo svetovno vojno. *Prežihov Voranc - Lovro Kuhar: pisatelj, politik, patriot*. Ur. Aleš Gabrič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut. 107–117.
- Stefan GUŽVICA, 2019: *Frakcijski boji v Komunistični partiji Jugoslavije med veliko čistko 1936–1940*. Ljubljana: Sophia.
- Julian JACKSON, 2003: *France. The Dark Years 1940–1944*. Oxford: Oxford University Press.
- Janko JARC, 1958, Prežihov Voranc v italijanskih zaporih l. 1943. *Letopis Muzeja narodne osvoboditve.* LRS II, 55–80.
- Boris KRAIGHER, 1948: Pismi Borisa Kraigherja Aleksandru Rankoviću - Marku 30. januarja [1948]. *Dahauski procesi (Zbirka virov in študij),* 1990. Ur. Martin Ivanič. Ljubljana: Komunist. 163–167.
- Rudolf KROLL, 2019: *Gottwald a jeho doba*. Praga: Nakladatelství XYZ.
- Stanko LASIĆ, 1989a: *Krležologija ili Povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži. Knjiga prva: Kritčka literatura o Miroslavu Krleži od 1914. do 1941.* Zagreb: Globus.
- Stanko LASIĆ, 1989b: *Krležologija ili Povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži. Knjiga druga: O moralnoj strukturi i totalitanoj svijesti*. Zagreb: Globus.
- Philip NORD, 2015: *France 1940. Defending the Republic*. New Haven, London: Yale University Press.

- Ivan OČAK, 1988: *Gorkić. Život, rad i pogibija. Prilog biografiji*. Zagreb: Globus.
- Politični aktiv Slovenije o poročilu tako imenovane Janžekovičeve komisije, 1970. *Dahauski procesi (Zbirka virov in študij),* 1990. Ur. Martin Ivanič. Ljubljana: Komunist. 506–529.
- Paul REYNAUD, 1955: *In the Thick of the Fight 1930–1945*. London: Cassell.
- Dimitrij RUPEL, 1989: *Slovenski intelektualci. Od vojaške do civilne družbe*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- William L. SHIRER, 1969: *The Collapse of the Third Republic. An Inquiry into the Fall of France 1940*. New York: Simon and Schuster.
- Josip VIDMAR, 1985: *Obrazi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, Zložba Borec.
- Josip VIDMAR, 1963: *Srečanje z zgodovino*. Maribor: Založba Obzorja.
- Lovro KUHAR - PREŽIHOV Voranc, 1990: *Zbrano delo.* Dvanajsta knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Olivier WIEVORKA, 2009: *Orphans of the Republic*. Cambridge (Massachusetts), London: Harvard University Press.

Prežihov Voranc in Vinko Möderndorfer

Dr. ALEŠ GABRIČ
Inštitut za novejšo zgodovino,
Privoz 11, SI 1000 Ljubljana,
ales.gabric@inz.si

Korošca Lovra Kuharja in Vinka Möderndorferja sta zbližali želji za priključitev s Slovenci poseljenega dela Koroške Jugoslaviji in boj za uveljavljanje delavskega pravic. Spoznala sta se v času bojev za Koroško po 1. svetovni vojni in se spoprijateljila v dvajsetih letih, ko sta politično sodelovala na Koroškem. Ko sta se morala seliti, sta imela v tridesetih letih le občasne stike. Tesneje sta se vnovič povezala ob začetku 2. svetovne vojne, ko sta se priključila osvobodilnemu gibanju. Po vojni pa sta kot člana Komunistična partije kritično razmišljala o novem političnem položaju. Zaradi nezadovoljstva z nekaterimi odločitvami vodilnih komunistov sta postala tarči komunistične tajne policije.

Prežihov Voranc and Vinko Möderndorfer

The Carinthians Lovro Kuhar and Vinko Möderndorfer were united by their desire to incorporate the Slovenian-populated part of Carinthia into Yugoslavia and their fight for the exercise of labour rights. They met during the battles for Carinthia after the First World War and became friends in the 1920s when they were politically active in Carinthia. When they had to move, they only had occasional contact in the 1930s. At the beginning of the Second World War, when they joined the liberation movement, they became closer again. After the war, as members of the Communist Party, they criticised the new political situation. Because of their dissatisfaction with some of the decisions made by leading communists, they became the target of the communist secret police.

Ključne besede: Lovro Kuhar, Vinko Möderndorfer, delavske stranke, politično sodelovanje, Komunistična partija Jugoslavije

Keywords: Lovro Kuhar, Vinko Möderndorfer, workers' parties, political cooperation, Communist Party of Yugoslavia

Prežihov Voranc je v romanu iz prevratnih dni *Požganici* v pogovor med generalom Rudolfom Maistrom in narednikom Rajkom Kotnikom vpletel tudi učitelja, ki je vnaprej napovedal poraz na koroškem plebiscitu. Orisan je kot domačin, predan slovenski strani, ki dobro pozna razpoloženje ljudi. Maister mu je očital, da je »socialist, utopist in, ako hočete, tudi defetist«. Kotnik mu je odgovarjal, da učitelj trdi, »da bi se morala na Koroškem odločno in jasno voditi propaganda s socialnih vidikov, ne pa s puhlim, frazerskim nacionalizmom«. Neimenovani učitelj je po Maistrovih besedah zagovarjal stališče, da bi morali socialno demokracijo, ki je bila za Avstrijo, pobijati tako, »da se razlastijo vsa tukajšnja veleposestva in da se zemlja da kajžlerjem«. Slovenski general je resignirano zaključil: »Škoda, da je tak človek socialist!« (Prežih 1939: 406–407)

Ta učitelj naj bi bil Vinko Möderndorfer, kar je sam razkril v *Prežihovem zborniku* iz leta 1957. V njem je zapisal, da sta se s Prežihom prvič srečala leto pred plebiscitom v Podjuni na sestanku delavskih zastopnikov Socialdemokratske stranke. Enotni so bili v spoznanju, da z golo propagando ne bodo veliko dosegli in da bi morali ljudem tudi kaj konkretnega ponuditi. Voranc je predlagal, naj beograjska vlada javno izjavi, da bosta coni koroškega plebiscita oproščeni služenja vojaščine, Möderndorfer je premišljeval o razdelitvi obširnih veleposesti

kmetom, Voranc pa »se je tega spomnil tudi v *Požganici*«. Ferdo Kozak, ki je urejal knjigo, je Möderndorferju na srečanju v Ljubljani omenil, da ga v tipkopisu »Voranc imenuje s celim imenom in priimkom«, kar bi mu lahko »škodovalo v državni službi«, zato »bo to spremenil«. Möderndorfer je odvrnil, da ga omemba ne moti, in je odločitev prepustil uredniku in avtorju, ki sta nato učitelja v natisnjenem romanu pustila brez imena (Möderndorfer 1957: 97). Njegovo pričevanje podpirajo spominski zapisi Ferda Kozaka o urejanju Vorančevih del, pri katerih je avtor uredniku pustil precej proste roke. Pa tudi Voranc je v pismu Kozaku zatrdil, da je orisani pogovor Maistra in Kotnika »zgodovinski in mi je bil povedan svojčas od samega Kotnika« (Boršnik 1957: 41).

Prvo srečanje z Lovrom Kuharjem v letu 1919 ali 1920 v coni A plebiscitnega ozemlja je Möderndorfer junija 1948 opisal tudi zasliševalcem v preiskovalnem zaporu Uprave državne varnosti v Ljubljani. Kje natančno sta se spoznala, se ni spomnil, kot verjetne kraje pa je omenil Sinčo vas, Velikovec in Pliberk. Ob njiju je bil na sestanku še socialdemokratski politik Zvonimir Bernot, pogovarjali pa so se, »kakšno stališče naj zavzamemo napram plebiscitu z ozirom na delavsko gibanje«. Razmišljali so, da bi morali organizirati delavsko gibanje, Kuhar pa je z radikalizmom že tedaj pritegnil Möderndorferjevo pozornost: »Prežih mi je zbudil tedaj zanimanje zaradi svojega progresivnega gledanja, ki se je že razlikovalo od drugih socialistov« (SI AS 1931 XII–003: 4639).

Po razhodu med socialisti in komunisti, ko je Bernot postal eden izmed vodilnih članov Socialistične stranke Jugoslavije (SSJ) in je Kuhar šel h komunistom, se je Möderndorfer zadržal na socialistični poziciji in nato na njeni frakciji okoli lista Naprej, ki ga je v Ljubljani izdajal Bernot. Ko se je po

porazu na koroškem plebiscitu preselil v Kraljevino SHS in dobil učiteljsko službo v Mežici, sta Kuhar in Möderndorfer sredi dvajsetih let razvila tesne politične in tudi prijateljske stike. Družilo ju je prepričanje, da morajo vse leve politične sile sodelovati in vzpostaviti neposredni stik z delavstvom in s kmetstvom, še posebej v gospodarsko tako močnem okolju, kot je bil rudarsko industrijski del slovenske Koroške. Na Koroškem socialisti niso prevladovali zgolj med levičarskimi strankami, temveč vsaj prvo obdobje Kraljevine SHS v političnem življenju nasploh. Decembra 1922 so zmagali na občinskih volitvah v celotni dolini, v Črni, Guštanju (Ravne na Koroškem) in Dravogradu, aprila 1923 pa še v Mežici, volilne uspehe pa v nekaterih občinah ponavljali še v naslednjih letih. Člani tedaj že prepovedane Komunistična partije Jugoslavije (KPJ) so v teh krajih pod Kuharjevim vodstvom pokazali večjo pripravljenost na sodelovanje z drugimi levimi strankami kot drugod po Slovenskem (Filipič 1979: 102–105; Perovšek 2016: 42–45). »Osebnost socialistične stranke pa je bil radikalni učitelj Vinko Möderndorfer«, je v *Prežihovem zborniku* ocenil raziskovalec bližnje koroške preteklosti Tone Sušnik (Sušnik 1957: 164). Möderndorfer se je kasneje sicer spominjal, da je bil laik v ilegalnem delu in da ni »zapopadel« Kuharjevega načina dela in da Naprejeva skupina oz. Bernotova frakcija socialistov ni kazala pravega interesa za sodelovanje s komunisti. Ko je zaradi uspešnega organiziranja delavstva že postal tarča varuhov kapitala, ga je kar nekako zmotilo, ko je »videl Kuharja na videz v dobrih osebnih odnošajih s predstavniki jeklarne in ker je tudi na videz dobro izhajal s 'Sokoli'«. Medtem ko sam ni bil vešč političnega spletkarjenja in je zaupal v uveljavljanje delavskih pravic po veljavni zakonodaji, še ni razumel Kuharjevega taktiziranja. Odnosi so se poglobili v

drugi polovici dvajsetih let, ko je Möderndorfer na lastni koži izkusil dvoličnost režima in različno veljavo zakonov za bolj in za manj enake državljane. To ga »je pripravilo do razmišljanja in sem iskal več stikov s Prežihovim«. Da ga je nekaj časa tudi Prežih gledal postrani, pa je »dognal po izjavi njegove žene moji ženi, češ Voranc ni zaupal Vinkotu, dokler se ni izkazalo, kaj je« (SI AS 1931 XII–003: 4639).

Möderndorferjeva popularnost na terenu je izhajala iz različnih premis. Bil je aktiven v bojih za Koroško, bil je prvi državni uradnik v okolici, ki je stopil na stran delavstva, še posebej pa se je izkazal v občinskem svetu v Mežici, ki je za otroke rudarjev zgradila najsodobnejšo šolo daleč naokoli in napeljala vodovod, ne da bi ob tem zarezali v delavske prejemke, pač pa se je zaradi tega znižal dobiček kapitalistov, lastnikov rudnika. Po začetku preganjanja občinskega socialističnega vodstva je v knjižici *Boji in napredek mežiških rudarjev*, izdani leta 1926, prepričljivo utemeljeval pravilnost svojih odločitev (Oder 2016: 27–35; Perovšek 2016: 41–52). Z obrambo svojih načel pred sodiščem, ko so ga skupaj tožili britanski lastniki rudnika in domači uradniki, ki jim je Möderndorfer očital podkupljivost, se je njegov ugled le še okrepil (Enotnost 1926a).

Voditelji delavskih strank so se zavedali, da lahko na volitvah dosežejo še več, če se ne bodo še naprej delili na socialiste, socialdemokrate, komuniste, narodne socialiste in druge strančice in frakcije. Zato so ob koncu leta 1926 pozivali k sestavljanju enotnih list delavskih strank na terenu, torej od spodaj. Na Koroškem jim je to, kljub nekaterim razhajanjem, uspelo, najbolj agilen pa je bil pri nagovarjanju somišljenikov in nato volilni kampanji Lovro Kuhar. Na konferenci delavskih delegatov okraja Dravograd so za prvega na skupni listi izbrali Vinka Möderndorferja, za drugega pa Lovra Kuharja (Enotnost 1926b).

Za Möderndorferja kot nosilca na skupni listi levih strank (bil je tudi nosilec liste v okraju Slovenj Gradec) se je najbolj ogreval Kuhar, ki se je zaradi tega zapletel v strankarski spor z agilnim komunistom Dragotinom Gustinčičem. Vodilnima komunistoma naj bi Möderndorfer predlagal, da je pripravljen odstopiti prvo mesto na seznamu članu Komunistične partije, a naj bi temu najbolj nasprotoval Kuhar, ker je ocenil, da bo prav Möderndorfer potegnil »Mežiško dolino za seboj, ker drugače ni računati na zmago« (SI AS 1931 XII–003: 4639).

Nosilca liste sta bila zelo aktivna na volilnih shodih, saj sta v dveh tednih januarja 1927 nastopila Kuhar na štirih in Möderndorfer na treh shodih, a v nobenem primeru nista bila določena za govornika na istih zborovanjih (Enotnost 1926c). V dravograjskem okraju se je skupni nastop socialdemokratov s komunisti obnesel, saj je bil Möderndorfer izvoljen v oblastno skupščino, za izvolitev drugega kandidata, torej Kuharja, pa jim je zmanjkalo zgolj 17 glasov (Enotnost 1927a). Kasneje, ko je bil Möderndorfer že član komunistične partije, mu je Prežih potožil, da so ga po volitvah strankarski kolegi napadali, da je on kriv, ker komunisti niso dobili mandata v oblastni skupščini (SI AS 1931 XII–003: 4639).

Podpisniki volilne koalicije so bili z izidom zelo zadovoljni in so želeli nadaljevati po skupni poti, zato so za 20. februar 1927 v Dravogradu sklicali konferenco za dravograjski in slovenjgraški okraj. Sklicatelji so bili Vinko Möderndorfer v imenu Jugoslovanske social demokratske stranke (JSDS – skupina okoli časopisa Naprej jo je obnovila januarja 1927), Joško Borstner v imenu SSJ in Lovro Kuhar v imenu skupine Enotnost. Na konferenci sta tokrat Möderndorfer in Kuhar nastopala skupaj, prvi je orisal odmeve z volitev v oblastno skupščino,

drugi pa razmišljal o lokalnih gospodarskih vprašanjih in o načinih sodelovanja združenih v koaliciji (Enotnost 1927b).

Dogajanja leta 1927 so potekala v duhu zaostrenih razmer v Mežici, kjer je uspešnemu občinskemu svetu, ki je pod Möderndorferjevo taktirko izglasoval takšno obdavčitev lastnikov rudnika, da so lahko izvedli investicije v lokalno infrastrukturo, državna oblast skušala pristriči peruti. Kot učitelja so ga kazensko premestili v Haloze, a je premestitev padla v vodo. Pa tudi pripor in sodni proces proti Möderndorferju se nista odvijala povsem po scenariju britanskih lastnikov mežiškega rudnika in jugoslovanskega represivnega aparata. V delavskem časopisu *Enotnost* je Kuhar aprila 1927 objavil članek, ki je bil svojevrstna obramba Möderndorferja pred očitki o njegovem domnevnem koristoljubnem delovanju. Kot predsednik volilnega odbora je Kuhar objavil obračun stroškov in navedel imena funkcionarjev in organizacij, ki so prispevali sredstva. Med plačili »sodrugom« za potne stroške je bil največji prejemnik seveda Vinko Möderndorfer, saj je bil nosilec liste v dveh okrajih. Kuhar je navedel, da objavlja jasne številke »v odgovor klevetnikom«, ki so pisali, da so s sumljivimi financami »prišli do svojega oblastnega poslanca« (Kuhar 1927).

Kuhar je stal tesno na Möderndorferjevi strani in javnost obveščal, kolikor je mogel, o spletkah kapitala in države. Poleg desničarskega časopisja se je gonji pridružilo tudi glasilo SSJ Delavska politika (Delavska politika 1927), saj so socialisti Möderndorferju že kmalu začeli očitati, da se spogleduje s komunisti (Enotnost 1927c). Čeprav tega v njegovih nastopih še ni bilo zaznati, so verjetno tudi kritike s strani socialistov vplivale na njegov pomik še bolj na levo stran političnega spektra. Jeseni 1927 je bil vnovič imenovan za nosilca okrajne liste JSDS in komunistov na volitvah v narodno skupščino, na

drugem mestu pa je bil tokrat Dragotin Gustinčič. Za mandat v jugoslovanskem parlamentu jim je zmanjkalo nekaj sto glasov. V času pred volitvami je bil Möderndorfer deležen najhujših napadov oblasti in v poletnih mesecih 1927 odslužil trimesečno zaporno kazen, na jesenskih volilnih shodih pa volivce že nagovarjal s stališči, ki so ga približevali komunistom (Perovšek 2016: 58–68).

Zaradi svoje levičarske aktivnosti je bil Möderndorfer pod vse hujšim pritiskom klerikalne Slovenske ljudske stranke (SLS) Antona Korošca, ki je bila tedaj del vladne koalicije. Ker je kot glava družine s tremi gluhonemimi otroki ostal leta 1929 brez prihodkov, se je še tesneje povezal z Lovrom Kuharjem. Ta mu je »oskrbel od stranke nekaj podpore, pomagal mi je tudi z živili«. Da bi dobil redno delo, se je leta 1929 odzval Kuharjevi ponudbi, da bi šel v avstrijski del Koroške »za urednika ilegalnega partijskega slovenskega lista«. Načrt se ni izšel in vrnil se je »v Mežico, ne da bi oblast vedela, da sem bil odsoten« (SI AS 1931 XII–003: 4639–40).

O Möderndorferjevi včlanitvi v KPJ v literaturi naletimo na različne navedbe, od 1927 (Koruza 1957: 199) do 1929. Prva letnica je verjetno prevzeta iz njegovega zbliževanja s komunisti in očitkov njegovih političnih nasprotnikov na račun njegovega domnevnega komunističnega delovanja. Zato velja bolj zaupati Möderndorferju samemu, ki je v svojo partijsko kartoteko leta 1944 zapisal, da je bil v KPJ sprejet »1929. leta po tov. Lovro Kuharju« (SI AS 1589, t. e. 4531, Möderndorfer Vinko, Obrazec vprašalne pole, 3. 12. 1944).

Zagretost državnih oblasti za kaznovanje vseh, ki so jih sumili komunističnega delovanja, je po uvedbi šestojanuarske diktature leta 1929 močno porastla. Kuhar in Möderndorfer sta bila visoko na seznamih sumljivih oseb. Prvi se je aretaciji

izognil z begom v tujino, drugi pa je bil kazensko prestavljen v njemu neznano dolenjsko okolje v Št. Jurij pod Kumom (danes Podkum). Približno desetletje sta bila brez neposrednih stikov, kar pa ne pomeni, da se nista zanimala drug za drugega. Kuhar je bil pomemben član KPJ v tujini, Möderndorfer pa se je vključil v komunistično delo v novem okolju in postal član celice v Trbovljah. Tudi ko sta prebivala na večji razdalji, sta poskušala ohranjati stike in sta po zmožnostih sledila delu drugega. Möderndorfer je zasnoval socialno študijo o okolju, v katerem se je znašel. Leta 1938 izdana knjižica *Slovenska vas na Dolenjskem* je ocenjena kot »angažirana marksistična etnologija«, kot delo socialno čutečega intelektualca, ki se vključuje v boj za izboljšanje življenjskih razmer spodnjega sloja prebivalstva (Muršič 2016). Do informacij o vsebini je že več let pred natisom knjige v oddaljenem Parizu prišel tudi Kuhar. V pismu Gustinčiču je delo ocenil kot preveč malomeščansko, a po zbranem gradivu za sijajno: »Iz nekaterih opisov, problemov, ki jih obravnava naravnost jedinstven!« Omenil je, da bo imel avgusta 1934 »priložnost posredno priti žnjim v stik« (Kuhar 1989: 158). Ne vemo pa, če so Kuharjeve idejnopolitične pripombe vplivale na končni izdelek Möderndorferjeve študije.

Lovro Kuhar – po svojih literarnih delih že poznan kot Prežih – se je v domovino vrnil ob začetku 2. svetovne vojne. Eden prvih, s katerimi je poiskal stik, je bil stari prijatelj Vinko Möderndorfer. Povabil ga je v Gameljne, kjer je stanovala njegova žena in je imel Prežih »zasilno skrivališče«. Strinjala sta se, da v času, ko je zaradi neprestane zaporne kazni policija iskala Prežiha, »nikakor ne kaže, da stanuje pri svoji družini«, zato je Möderndorferju naročil, »naj mu preskrbim kje varno stanovanje«. Z nekaj drugimi prijatelji je poskrbel za varnejša

skrivališča in Prežih se je nekajkrat selil še pred širitvijo vojne na Jugoslavijo in okupacijo Slovenije aprila 1941 (SI AS 1931 XII–003: 4640–1).

Kuhar je sodil že v starejšo generacijo komunistov, ki je bila po vzponu Josipa Broza - Tita na čelo KPJ in po ustanovitvi Komunistične partije Slovenije (KPS) leta 1937, v kateri sta imela glavno besedo Edvard Kardelj in Boris Kidrič, potisnjena na stran (Dolenc 2010). Enako velja za Dragotina Gustinčiča, ki je bil tedaj v Moskvi. Leta 1941 so vodilni komunisti svoje vidne člane, ki so bili v Ljubljani, vključili v organiziranje Osvobodilne fronte (OF), niso pa jih več pripuščali k oblikovanju pomembnih političnih smernic. Prežih in Möderndorfer sta bila dobrodošla sodelavca za širitev članskih vrst med krogom izobraženstva, ki sta ga poznala. Prežihov Voranc je imel pomembno vlogo pri pripravah prvega in drugega plenuma kulturnih delavcev v Osvobodilni fronti. V plenum so organizatorji pritegnili lepo število uglednih slovenskih intelektualcev, krog sodelavcev pa se je po prvem plenumu, ki je bil 11. septembra 1941 v Slovenski matici in ga je vodil Boris Kidrič, le še širil. Drugi plenum je konec januarja ali v začetku februarja 1942 vodil Prežihov Voranc, ki pa nato ni imel več pomembne vloge pri kulturniški skupini Osvobodilne fronte (Kalan 1979). Möderndorfer je v začetni fazi osvobodilnega gibanja navezoval stike z bivšimi jugoslovanskimi oficirji, ki so jih hoteli pritegniti v partizanske vrste, in sodeloval pri zagotavljanju financ za osvobodilno gibanje. Oba sta se torej nemudoma vključila v osvobodilni boj in sta vodilnim komunistom koristila predvsem kot osebi, ki sta imeli znanje in zveze v nekaterih izobraženskih krogih. Zato so ju nekateri udeleženci vojaških spopadov na Slovenskem ocenjevali kot precej pomembnejša, kot sta dejansko bila (Godeša 2017).

Ob začetku vojne je Prežih ostal brez prihodkov, saj so prihranki in nakazila od založb za v Ljubljani izdane knjige usahnili, zato je bil v tem času za pomoč prijatelju zadolžen Möderndorfer. Ob zbiranju sredstev za tiste, ki so se morali skrivati po Ljubljani, je mislil tudi na Prežiha in je nekaj let kasneje pripovedoval, da je blago, ki ga je prejel od ljubljanskega trgovca, šlo v šivanje v delavnico in tako »sta dobila obleke Prežihov in Boris Kidrič«. Istima in še nekaterim drugim je posredoval del zbrane gotovine in »je dobil Prežihov dva ali tri mesece od mene 1500 lir«. Po redni informativni liniji, ki je od Prežihove žene preko njegove žene vodila do Möderndorferja, je bil tudi sproti obveščen o Prežihovi aretaciji in njegovem položaju v zaporu, ko so ga leta 1943 aretirali. Kasneje, že po osvoboditvi, mu je Kuhar pripovedoval o zaslišanjih, o poti preko zapora v Begunjah v Berlin, kjer »so mu ponujali svobodo, če prevzame vlogo prezidenta republike Slovenije, ki bi bila vključena v Nemški rajh«. A je bilo nemškega dobrikanja po Prežihovi kratki in nedvoumni zavrnitvi hitro konec (SI AS 1931 XII–003: 4641).

Ko se je Prežih po strahotah in trpljenju v vojnih letih vrnil v domovino izmučen in bolan, ga je Möderndorfer pogosto obiskal v bolnici v Ljubljani, kjer se je zdravil. Politično delovanje sta poskušala obnoviti tam, kjer sta začela sodelovati, v slovenskem delu Koroške. Junija 1945 sta bila tri dni na delovnem obisku v Mežiški dolini, da bi pritegnila ljudi k sodelovanju z novo oblastjo. Govore je imel Kuhar, ki naj bi v Guštanju nagovoril 500 obiskovalcev, podobno tudi na Prevaljah, medtem ko naj bi se na zborovanju v Mežici zbralo približno 700 ljudi. Kot številni drugi sodelavci je tudi Möderndorfer zgodaj zaznal, da se Prežih ni ravno izkazal kot govornik, saj »ponavadi ni mogel mnogo govoriti, ker ga je

prevzela čutnost in so ga zalile solze« (SI AS 1931 XII–003: 4641). Kar sta videla in slišala od domačinov, sta popisala v izčrpnem poročilu, ki sta ga naslovila na osrednje oblasti v Ljubljani. Orisala sta gospodarske potenciale regije in opozorila na pomanjkanje hrane, ki je hromilo prebivalstvo, po njunem mnenju večinsko zadovoljno z novo oblastjo. Centralni organi, sta menila, bi morali bolj priskočiti na pomoč takšnim regijam, tudi z zamenjavo starih strokovnih kadrov, ki bi jim morali odtegniti vzvode odločanja, ki naj bi jih prevzeli zanesljivi politični kadri. Prav tako bi morali obračunati s sodelavci okupatorja, ki so se skrivali po okoliških hribih. Iz poročila (Kuhar, Möderndorfer 1983) in nekaterih njunih člankov je bilo vidno zadovoljstvo starih partijcev nad uzakonitvijo agrarne reforme, po kateri je večina zemlje končno prešla v roke malih kmetov (Gabrič 2016a: 115–119).

Na poseben odziv in zanimanje centralnih organov v Ljubljani poročilo dveh starih koroških komunistov ni naletelo. Sodila sta pač v krog generacije, ki je bila po Titovem imenovanju za voditelja KPJ odrinjena na obrobje, a je lahko s svojim ugledom in znanjem – enako kot leta 1941 – koristila za širjenje idejnih smernic novih oblasti med ljudstvom. Vsak od njiju je dobil zadolžitev na delčku kulturnega področja, na katerem naj bi pripomogla pri ustvarjanju na novih temeljih osnovane slovenske kulturne krajine. Prežihov Voranc je bil 25. septembra 1945 na konferenci ljudskoprosvetnih delavcev z aklamacijo izvoljen za predsednika Ljudske prosvete Slovenije, zveze kulturnih društev, ki je dobila monopolno vlogo na področju amaterskega kulturnega dela. Kot vselej je Voranc zaupano mu nalogo vzel resno in že naslednji mesec poročal o uradnem registriranju zveze, ki je dobila v upravljanje kulturno infrastrukturo pred vojno delujočih društev, ki po

vojni niso ali niso smela obnoviti delovanja. V novi vlogi je bil 14. oktobra 1945 slavnostni govornik na koroškem festivalu, v naslednjih mesecih je sodeloval na konferencah organizatorjev kulturno-prosvetnega dela v celjskem in mariborskem okraju, o prvih korakih predhodnice današnje Zveze kulturnih društev Slovenije pa je sproti obveščal njeno vodstvo (Gabrič 2010: 134–138).

Medtem ko se pri tej nalogi poti dveh Koroščev niso križale, so se bolj prepletle pri Möderndorferjevi zadolžitvi. Ob poskusih oblikovanja monopolne scene na založniškem področju je slovensko partijsko vodstvo iz pragmatičnih vzrokov pustilo pri življenju le nekaj starih založb, npr. Družbo sv. Mohorja in Slovensko matico, a poskušalo tudi njiju spraviti pod svojo komando in nadzor. S perfidno politiko so ob cerkveni bratovščini Družbe sv. Mohorja ustvarili konkurenčno tiskovno zadrugo Tiskarno Družbe sv. Mohorja, ki je dobila nadzor nad tiskarno in tako lahko posredno nadzirala tudi delovanje bratovščine. To so še naprej vodili katoliški izobraženci, medtem ko so imeli v zadrugi odločilno besedo komunisti, ki so na tajniško mesto postavili Möderndorferja. Ker je nadzoroval delovanje tiskarne, je lahko vplival na vse njene tiskovine, kot urednik založniške dejavnosti pa se je opiral na stališča in recenzije nekaterih bližnjih sodelavcev, med katere je sodil tudi Kuhar. S takšno ureditvijo, ki je omogočala poseganje novih oblastnikov v založniške projekte najstarejše slovenske knjižne založbe, sta se strinjala oba, Kuhar in Möderndorfer. Zagovarjala sta tudi stališče, da se ne sme žaliti verskih in narodnih čustev bralcev. Kuharjevo ime se je pogosto omenjalo kot ime tiste avtoritete, ki je zagovarjala načelo, da bratovščine z dolgo tradicijo v povojnih perturbacijah založniške dejavnosti ne smejo ukiniti (Gabrič 2016b: 142–150).

Delo dveh koroških komunistov v katoliški Družbi sv. Mohorja je naletelo na različne odmeve. Möderndorfer je omenil, da so ga znanci s slovenskega dela Koroške gledali malce postrani in da ga »prišteva delavstvo kot dezerterja v klerikalizem, ker sem vodil Mohorjevo zadrugo«. To je bilo posledica dejstva, da večina »ni poznala dejanskega stanja« stvari, torej zakulisne igrice nadzora nad Družbo sv. Mohorja in je vsakršno delo pod njenim okriljem poenostavljeno ocenjevala »za klerikalno« (SI AS 1931, XII–008: 14302). Pa tudi Kuharjevo stališče, za katerega je bil deležen pohval s cerkvene strani, ki je ob izgubah na založniškem polju ohranila vsaj Družbo sv. Mohorja, ni odstopalo od pogledov vodilnih slovenskih politikov. Obujanje celjske Mohorjeve družbe je tudi Voranc ocenjeval skozi prizmo enotnega delovanja na vsem slovenskem etničnem prostoru in prevzemu njene celovške dediščine. Zato je nasprotoval načinu oživljanja celovške Mohorjeve, v kateri so pod okriljem britanskih okupacijskih oblasti vodilno vlogo prevzeli nasprotniki nove jugoslovanske oblasti (Kuhar - Voranc 1948).

Čeprav je bratovščino in zadrugo načeloma vodil enak odbor, je med njima prihajalo do napetosti. Tajnik bratovščine Fran Saleški Finžgar in del starejših katoliških izobražencev v vodstvu niso mogli biti zadovoljni s kulturnopolitičnimi spremembami, ki so jim odvzele velik del avtonomije, tajnik zadruge Vinko Möderndorfer pa je bil zavezan drugačnim načelom. Poskušal je sicer poiskati srednjo pot med željami novih oblasti in katoliškega dela mohorjanov in bil pod pritiskom obeh strani. S Finžgarjem ni uspel navezati tesnejšega stika in po njegovem pričevanju sta se bolj zbližala Finžgar in Voranc. Ta je kot tesni Möderndorferjev sodelavec postal eden glavnih bralcev predloženih besedil in je večkrat predlagal

spremembe ali izločanje zapisanega, tako da je njegov biograf Jože Koruza ocenil, da je postal »nekakšen interni cenzor te založbe« (Koruza 1957: 214). Gre za malce pretirano oceno, saj so uredniške sugestije že od nekdaj standarden del založniških projektov. Je pa v nekaterih primerih dejansko šlo za črtanje ali spreminjanje avtorjevih misli v nasprotju z avtorjevimi pogledi. To se je zgodilo, denimo, v primeru, ko je hotel Fran Saleški Finžgar v članku v Koledarju Družbe sv. Mohorja *za leto 1947* izraziti nezadovoljstvo s položajem, v katerem se je v povojnem času znašla Družba sv. Mohorja. Möderndorfer je tudi v tem primeru menil, da je treba kritiko državnih oblasti brisati iz publikacije in je še enkrat več za mnenje vprašal Voranca. Ta se je strinjal s koroškim prijateljem in mu pisal: »Vračam Ti odtisek za Koledar. Finžgar je stvari tendencijozno postavil, tako da jasno izhaja iz teksta nezadovoljnost. Po mojem naj se tisti stavki drugače postavijo, ali pa z enim stavkom odstranijo« (Kuhar 1989: 74). Möderndorfer se je odzval skladno z zahtevami svojega delovnega mesta in ker je Finžgar »hotel vtihotapiti v koledar silno dvoumen stavek in sem mu ga seveda vrgel ven«. Finžgarjeva zamera se je, ker seveda ni vedel, da se je z odločitvijo strinjal tudi Kuhar, osredotočila na Möderndorferja. Ta se je zavedal svoje vloge in jo je, kot je izjavil kasneje, izvajal v skladu s pričakovanji nadrejenih: »Priznam, da so bili to trdi prijemi, pa saj so šli na moj rovaš, kar je bilo treba varovati tezo, da pri nas ni cenzure, ampak da je to moja samovoljnost« (AS 1931, XII–003: 4660).

Tako Kuhar kot Möderndorfer v novih vlogah nista vztrajala daljši čas, saj sta oba kmalu prišla v spor z vodilnimi v agitpropu KPS, torej z oddelkom, ki je načrtoval novo kulturno podobo Slovenije in imel vlogo skritega cenzorja. Vorančevo načelo vodenja Ljudske prosvete Slovenije, da je treba prepuš-

čati vodilno vlogo ustvarjalnim zamislim kulturnih delavcev na terenu, torej politiki od spodaj, je sredi leta 1946 zaustavil agitprop centralnega komiteja KPS, zlasti Dušan Pirjevec, z zahtevo po vodenju politike od zgoraj, iz njihovega centra (Gabrič 2010: 138–144). O nestrinjanju s spremembami in odrivanju njegovih pogledov iz organizacije, ki ji je predsedoval, je Prežih v začetku leta 1947 potožil Mihi Marinku, ko mu je opisal, da je

> bil izvoljen za predsednika Lj. Prosvete. Takrat sem bil v Ljubljani in sem nalogo resno vzel. Ker sem bil mnenja, da se Lj. Prosveta samo pri zeleni mizi v Ljubljani ne da voditi, sem šel po deželi, da vidim kaj je in kaj treba najprej storiti. Štajersko sem do polovice po okrajih obdelal, potem so mi pa na Agitpropu rekli, da ni treba več. Odločili so se za politiko zelene mize.

Pokazal pa je partijsko discipliniranost in Marinku dodal, da če vodstvo Komunistične partije »potrebuje tako ime, kakršnega imam jaz, za predsednika Lj. Prosvete, sem seveda vedno žnjim na razpolago kot partijec, ali prave odgovornosti pa ne morem nositi« (Kuhar 1990: 168).

Bolj prizadeto je na tegobe novih razmer reagiral Vinko Möderndorfer. V slabo voljo ga je spravljal bes, ki so ga na njegov rovaš kot na najbolj odgovornega v Tiskovni zadrugi Društva sv. Mohorja stresali prizadeti avtorji, ki jim je skrivna cenzura posegala v besedila ali jih preprosto črtala s programa. Zato, je pojasnjeval že po odstranitvi s tajniškega mesta, »sem bil zagrenjen, […] sem se čutil krivično prizadet« (SI AS 1931, XII–003: 4660). Drugačen občutek ga je preveval o prijatelju Prežihu, za katerega je sicer vedel, s čim se v novi stvarnosti

ni strinjal, kaj ga je motilo pri mladi generaciji vodilnih komunistov in kje naj bi po njegovem mnenju grešili. A se po Möderndorferjevi oceni Prežih po izvolitvi za poslanca ni čutil zapostavljenega »in je bil zadovoljen, da ima mir, da lahko piše in da je lahko na Prežihovem« (SI AS 1931, XII–003: 4662).

Izključenost iz političnega življenja je Prežih sprejel bolje kot Möderndorfer, celo s kančkom zadovoljstva. Razlika se je odrazila tudi ob njunem zadnjem poskusu sodelovanja na politični ravni, ki je vodila do tega, da se v zadnjih letih Prežihovega življenja nista več neposredno srečala. Med vodilnimi slovenskimi komunisti starejše generacije je razočaranje, ker v povojni Jugoslaviji ni dobil pomembnejše politične vloge, najmočneje kazal Dragotin Gustinčič. Po povratku iz Moskve je računal na kaj več, kot je bilo imenovanje za dekana Gospodarske (današnje Ekonomske) fakultete v Ljubljani; tudi njega so se torej odkrižali z imenovanjem na ugledno mesto zunaj politične sfere. Gustinčič je navezal stike z znanci iz svoje generacije in ob tem se je pri Möderndorferju krepil občutek zapostavljenosti na račun mlajše generacije komunistov. Pred volitvami v ustavodajno skupščino, 11. novembra 1945, je Gustinčič celo premišljeval o sestavi dodatne liste kandidatov za volitve, ki bi jih nato predložili nosilcu liste Ljudske fronte Jugoslavije Josipu Brozu - Titu. Ob pogovorih o tem sta ga Prežih in Möderndorfer opozorila, da bi takšna akcija pomenila ustvarjanje frakcije in bi škodovala enotnosti KPJ. Möderndorferjeva zadržanost in Prežihovo odločno zavračanje s sklicevanjem, da je že na Titovi listi in da zatorej trditev o zapostavljanju starih komunistov ni povsem na mestu, sta Gustinčiča odvrnili od nadaljnjih korakov. Je pa pobudo ponovil leto kasneje, ob volitvah v prvo slovensko ustavodajno skupščino. Tokrat se Gustinčič ni več pogovarjal s Prežihom,

temveč od koroške dvojke le še z Möderndorferjem. Ta je v njunih pogostih stikih poslušal najostrejše kritike, ki jih je Gustinčič izrekel in zapisal na račun aktualne slovenske in jugoslovanske oblasti. Sledil je za prva leta komunističnega režima običajen oster odziv oblasti. Avgusta 1947 je bil Gustinčič klican na zagovor pred partijsko komisijo v Beograd in bil po povratku v Ljubljano postavljen pod policijski nadzor. Preiskave domnevnega protidržavnega delovanja je tajna policija Uprava državne varnosti (UDV) razširila na širši krog Gustinčičevih predvojnih in povojnih sodelavcev (Gabrič 2016b: 119–128).

V ta krog sta sodila tudi koroška prijatelja Prežihov Voranc in Vinko Möderndorfer. Ko so se začeli dotlej navidezno zgledni odnosi med Sovjetsko zvezo in Titovo Jugoslavijo krhati, je začela UDV po hitrem postopku zapirati komuniste, za katere so menili, da bi jih lahko sovjetska stran izkoristila za obračun z vodilno Titovo garnituro. Med temi sta bila aprila 1948 tudi Gustinčič in Möderndorfer. Čeprav so bili v tej seriji vidni komunisti aretirani še pred objavo resolucije Informbiroja s konca junija 1948, po kateri se je pot Jugoslavije ločila od ostalih komunističnih držav vzhodne Evrope, so jim kasneje pritaknili oznako informbirojevcev, torej podpornikov Stalinovih kritik na račun Jugoslavije.

Da ni v nizu aretacij komunistov takšna usoda doletela tudi Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca, gre verjetno v veliki meri pripisati rezultatom policijskih zasliševanj njegovega koroškega prijatelja Vinka Möderndorferja. Zasliševalcem je večkrat ponovil, da Prežih ni podpiral Gustinčičevih stališč, da se ni strinjal z njegovo idejo postavljanja dodatne liste kandidatov za volitve in da ni vedel za Gustinčičeva kritična pisma, poslana vodilnim slovenskim komunistom (SI AS 1931, XII–003: 4688, 4691). Zato zanj niso odredili preiskovalnega

postopka. Slovenski notranji minister Boris Kraigher je junija 1948 Edvardu Kardelju pisal, da v Vorančevem primeru ne bi izvedli enakega postopka z zaslišanjem pred partijsko komisijo, kot so ga pri Gustinčiču, kar je sicer predlagal zvezni notranji minister Aleksandar Ranković. Kraigher je predlagal, »da bi bil primernejši predhodno še nekak razgovor s Prežihom o teh stvareh, ki stvari še ne bi načel v obliki preiskave proti Prežihu« (SI AS 1931, 445: 334). Kardelj se je strinjal, da bi »najprej na kak manj obvezen način – morda posredno – dobili kako mnenje o teh stvareh od Kuharja«. Ker pa ni bil prepričan, da bo to zadostovalo, je Kraigherju naročil, naj »najprej poskusi prvo, pa tudi že pripravite komisijo«, če bi bila potrebna razširitev preiskave tudi na Voranca (SI AS 1931, 445: 335). Ker dokazov, da naj bi se ta strinjal s t. i. informbirojevci, niso našli, je potreba po zaslišanju pred posebno komisijo odpadla.

V zadnjih letih življenja Prežihov Voranc ni bil deležen torture, kakršno je na prisilnem delu po Sloveniji in na Golem otoku doživljal njegov zvesti prijatelj Vinko Möderndorfer. Policijski teror je vplival na dejstvo, da slabi zadnji dve leti Prežihovega življenja, ko je šlo z njegovim zdravjem hitro navzdol, prijatelja nista imela stikov in da se osem let kasneje umrli Möderndorfer ni mogel udeležiti Vorančevega pogreba.

Viri in literatura

- Arhiv republike Slovenije, SI AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (1945–1990), t. e. 4531, mapa Möderndorfer Vinko.
- Arhiv republike Slovenije, SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve (1945–1989), t. e. 445, mapa Gustinčič Dragotin, mikrofilm XII–003 in mikrofilm XII–008.
- Marja BORŠNIK, 1957: Sodelovanje Ferda Kozaka s Prežihovim Vorancem. *Prežihov zbornik.* Ur. Marja Boršnik. Maribor: Obzorja. 25–65.
- *Delavska politika*, 1927: Nekaj volilnih številk. 2/72 (7. 9. 1927), 1.
- Ervin DOLENC, 2010: Kuharjeva skupina v vodstvu Komunistične partije Jugoslavije. *Prežihov Voranc - Lovro Kuhar: pisatelj, politik, patriot*. Ur. Aleš Gabrič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut. 71–84.
- *Enotnost*, 1926a: Boj mežiških delavcev za svojo občino in proti korupciji kapitala. 1/9 (28. 10. 1926), 4.
- *Enotnost*, 1926b: Enoten nastop proletariata mežiške in dravske doline pri volitvah. 1/15 (23. 12. 1926), 2.
- *Enotnost*, 1926c: Spored vol. shodov v mežiški in dravski dolini. 1/16 (30. 12. 1926), 1.
- *Enotnost*, 1927a: Volilni rezultati. 2/4 (27. 1. 1927), 4.
- *Enotnost*, 1927b: Enotnost od spodaj maršira. 2/7 (17. 9. 1927), 2.
- *Enotnost*, 1927c: Na sramotnem odru. 2/36 (23. 9. 1927), 1.
- France FILIPIČ, 1980: Nekaj podrobnosti o političnem delovanju Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca v letih 1925–1928. *Prežihove svečanosti. Sedmi sklic Plenuma kulturnih delavcev Osvobodilne fronte 1979. Ravne na Koroškem*. Ur. Franček Bohanec. Ljubljana: Plenum kulturnih delavcev OF slovenskega naroda (zanj Josip Vidmar). 100–106.

- Aleš GABRIČ, 2010: Voranc kot predsednik Ljudske prosvete Slovenije. *Prežihov Voranc - Lovro Kuhar: pisatelj, politik, patriot.* Ur. Aleš Gabrič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut. 133–146.
- Aleš GABRIČ, 2016a: Od somišljenika do nasprotnika komunističnega režima. *»Kar ustvariš ostane. Svetu cvet. Tebi rane.« Vinko Möderndorfer – učitelj, politik in raziskovalec.* Ur. Ingrid Slavec Gradišnik in Jože Hudales. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 115–139.
- Aleš GABRIČ, 2016b: Vinko Möderndorfer v Družbi Sv. Mohorja. *»Kar ustvariš ostane. Svetu cvet. Tebi rane.« Vinko Möderndorfer – učitelj, politik in raziskovalec*. Ur. Ingrid Slavec Gradišnik in Jože Hudales. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 141–157.
- Bojan GODEŠA, 2016: Vodilni komunist ali »periferni« človek? O vlogi Vinka Möderndorferja pri organiziranju protiokupatorskega odpora. *»Kar ustvariš ostane. Svetu cvet. Tebi rane.« Vinko Möderndorfer – učitelj, politik in raziskovalec*. Ur. Ingrid Slavec Gradišnik in Jože Hudales. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 87–114.
- Filip KALAN, 1980: Nenamerna projekcija. *Prežihove svečanosti. Sedmi sklic Plenuma kulturnih delavcev Osvobodilne fronte 1979. Ravne na Koroškem*. Ur. Franček Bohanec. Ljubljana: Plenum kulturnih delavcev OF slovenskega naroda (zanj Josip Vidmar). 58–66.
- Jože KORUZA, 1957: Življenjska pot Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca. *Prežihov zbornik*. Ur. Marja Boršnik. Maribor: Obzorja. 167–220.
- Lovro KUHAR, 1927: Objava obračuna Glavnega volilnega odbora za volitve v oblastno skupščino dne 23. januarja 1927 za prevaljski in slovenjgrajski okraj. *Enotnost* 2/16 (27. 4. 1927), 4.
- Lovro KUHAR - PREŽIHOV Voranc, 1948: Slov. kulturni delavec o Mohorjevi družbi. *Slovenski vestnik* 3/13 (13. 3. 1948), 2.

- Lovro KUHAR - PREŽIHOV Voranc, 1989: *Zbrano delo.* 11. knjiga. Ur. Drago Druškovič in Jože Koruza. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Lovro KUHAR - PREŽIHOV Voranc, 1990: *Zbrano delo.* 12. knjiga. Ur. Drago Druškovič in Jože Koruza. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Lovro KUHAR, Vinko MÖDERNDORFER, 17. 6. 1945: Poročilo. *Lovro Kuhar - Prežihov Voranc. Zbrano delo.* 10. knjiga. 1983. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 339–342.
- Rajko MURŠIČ, 2016: Angažirana marksistična etnologija. *»Kar ustvariš ostane. Svetu cvet. Tebi rane.« Vinko Möderndorfer – učitelj, politik in raziskovalec*. Ur. Ingrid Slavec Gradišnik in Jože Hudales. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 273–288.
- Karla ODER, 2016: Med kapitalom rudnika in razvojem občine Mežica. *»Kar ustvariš ostane. Svetu cvet. Tebi rane.« Vinko Möderndorfer – učitelj, politik in raziskovalec*. Ur. Ingrid Slavec Gradišnik in Jože Hudales. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 17–40.
- Jurij PEROVŠEK, 2016: Politično, gospodarsko in narodno delovanje v letih 1920–1927. *»Kar ustvariš ostane. Svetu cvet. Tebi rane.« Vinko Möderndorfer – učitelj, politik in raziskovalec*. Ur. Ingrid Slavec Gradišnik in Jože Hudales. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 41–70.
- Tone SUŠNIK, 1957: Prerez gospodarskega in političnega življenja Mežiške doline. *Prežihov zbornik.* Ur. Marja Boršnik. Maribor: Obzorja. 147–167.
- PREŽIHOV Voranc, 1939: *Požganica. Roman iz prevratnih dni.* Ljubljana: Naša založba.
- Vinko MÖDERNDORFER, 1957: Paberki s srečavanj. *Prežihov zbornik.* Ur. Marja Boršnik. Maribor: Obzorja. 97–100.

Prežihov Voranc sploh ni bil na Doberdobu?

VINKO AVSENAK, prof
Finčeva ulica 7, SI 1291 Škofljica,
vinko.avsenak@gmail.com

S proučevanjem matičnih vojaških dokumentov Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca in zgodovine njegovega graškega 27. pehotnega polka sem izbrskal nova spoznanja, ki ozadje in podlago romana *Doberdob* kažejo v spremenjeni luči. Lovro Kuhar namreč sploh ni bil na Doberdobu, na soški fronti je bil v boju le kak teden in ni na njej dezertiral k Italijanom, kot izhaja iz romana, marveč se je to zgodilo kasneje na južnotirolski fronti, kjer je v osemmesečnih hudih bojih in trpljenju šele dobil svoj pravi navdih. Ne bomo torej stopali po poteh Amuna Mohorja, ki so plod Vorančevega mojstrskega ustvarjalnega duha, marveč vabim, da družno stopimo po pisateljevih dejanskih vojnih stopinjah.

Wasn't Prežihov Voranc at Doberdob at all?

With the researches of the personal military documents, belonging to Prežihov Voranc and the history of his 27th Infantry Regiment, I could bring out new cognitions, which show now the background and the basis of the novel *Doberdob* in a different light. In fact, Prežihov Voranc was never on Doberdob, he stayed in the combats on the Isonzo Front some week only and he did not deserve to the Italians on Isonzo Front, as it derives from the novel, but later on South Tyrol Front, where during eight months of a fierce battles and sufferings he got his real inspiration. We will not march then on the paths of Amun Mohor, which are the fruits of the writer's mastery creative spirit, but we will step all together on his real war footsteps.

Ključne besede: graški 27. pehotni polk, soška fronta, 4. soška bitka, južnotirolska fronta, Asiaška planota, Monte Meletta, Corno di Campo bianco, italijansko ujetništvo

Keywords: Graz 27th Infantry Regiment, Isonzo front, 4th Isonzo battle, South Tirol front, Asiago plateau, Monte Meletta, Corno di Campo bianco, Italian captivity

Uvod

Vojni roman *Doberdob* pisatelja Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca je pretresljiva pripoved o trpljenju slovenskega vojaka na soški fronti in o odnosu preprostih ljudi najrazličnejših narodov do vojne. Pisatelj v njem razodeva, da žive v slovenskem ljudstvu revolucionarne sile, ki si hočejo sneti jarem dolgoletnega suženjstva in zaživeti svobodno življenje. *Doberdob* je mojstrska pesnitev slovenskega uporniškega duha in podoba junaškega, a nesmiselnega umiranja po strelskih jarkih in kavernah kraškega bojišča.

Roman je bil vse od pisateljeve smrti deležen številnih študij uglednih zgodovinarjev, predvsem književnih, vendar kljub temu sem ob vsem spoštovanju pogrešal poglobljeno študijo Prežihove vojaške poti, katere poznavanje pa vpliva na razumevanje ozadja romana. Verjetno je k temu botrovala tudi družbenopolitična nenaklonjenost do tem prve svetovne vojne, ki je bila prisotna vse do začetkov osamosvajanja Slovenije. Tako je danes še vedno dosti netočnih tolmačenj o prisotnosti Lovra Kuharja na soški fronti, o enotah, v katerih je služil, še posebej sta netočno opredeljena čas in prostor, v katerih je pisatelj doživljal strahote prve svetovne vojne. Dandanes se na doberdobski planoti prirejajo zgodovinsko-literarne ekskurzije v spomin na Prežihovega Voranca na soški fronti, toda njihovi udeleženci ne stopajo po pisateljevih stopinjah, saj pisatelj ni bil nikoli na Doberdobu in je na soški fronti prebil dosti manj časa, kot se to na splošno misli. Tudi ni na njej prebegnil k Italijanom, marveč se je to zgodilo dosti pozneje na južnoti-

Sliki 1: Dijaki in profesorji Zadružne šole v Ljubljani

rolski fronti, na kateri je preživel več kot pol leta ter na njej očitno videl in doživel veliko hudega, a tega ni nikjer omenil. Tega obdobja se doslej tudi ni lotila nobena študija. Zaradi teh spoznanj sem zato skušal z vso spoštljivostjo in previdnostjo stopiti po Prežihovih pravih vojnih stopinjah.

Vpoklic in odhod na fronto

Kot je razvidno iz vojaških dokumentov,[1] je bil Lovro Kuhar [2] na naboru dne 7. 5. 1914 potrjen za dvoletno vojaško in desetletno

1 Vojaški matični dokumenti (*Grundbuchsblätter*) *Vojnega arhiva (Kriegsarchiv)* na Dunaju.

2 Pisatelja bom s tem imenom obravnaval v njegovem zgodnjem obdobju, ker tako stoji tudi v njegovih matičnih vojaških dokumentih, kasneje ga imenujem Prežihov Voranc.

rezervno službo v celovškem 4. domobranskem pehotnem polku.[3] V vojaški rok je bil vpoklican točno na dan avstro-ogrske vojne napovedi Srbiji, 28. 7. 1914. Aktivno vojaško službo je v 2. stotniji omenjenega polka nastopil 2. 8. 1914 in istega dne prejel tudi žepnino 8 kron. Nekateri viri omenjajo, da je služil v Lipnici (Leibnitz) in Kapfenbergu.[4] Možno je sicer, da se je zaradi posebnih nalog, predvsem kasneje kot črnovojnik, občasno mudil v teh krajih, toda vojaški rok je brez dvoma služil v I. bataljonu 4. domobranskega pehotnega polka v Celovcu. Po vsej verjetnosti je kmalu začel vojaško urjenje, kajti cesar je potreboval vojake za že razplamtelo vojno. Toda že 7. 10. 1914 ga je zdravniška komisija spoznala kot nesposobnega za vojaško službo, ga do nadaljnjega razrešila obveznosti domobranske (Landwehr) in ga dodelila v pristojnost črnovojniške službe (Landsturm). To je 9. 5. 1915 potrdila občinska pisarna v Kotljah, 13. 6. 1915 pa tudi občinska naborna komisija v Guštanju (danes Ravne na Koroškem). Zakaj Kuhar ni bil sposoben za vojaško službo, žal ni znano, prav gotovo pa so bili vzroki zdravstveni. Potem so ga premestili v vojaško preskrbovalno skladišče v Gradcu, v katerem je služil vse do 18. 7. 1915, ko so ga dodelili IX. nadomestni stotniji graškega 27. pehotnega polka.[5] To je isti dan z dokumentom potrdila tudi upravna komisija skladišča.

Nadomestne bataljone vseh polkov je do poletja sestavljalo devet nadomestnih stotnij, označenih z rimsko številko

3 Nem. *K.-k. Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 4*. Polk so spomladi 1917 preimenovali v 1. gorski strelski polk.

4 Koruza 1957: 189.

5 Ta štajerski polk je imel poveljstvo v Ljubljani, kjer so bili v »belgijski« vojašnici (današnja Metelkova) nameščeni tudi trije bataljoni (I., II. in IV.). Naborni sedež polka je bil v Gradcu, kjer je bil nameščen tudi njegov III. bataljon. Pokrovitelj polka (»imejitelj«) je bil belgijski kralj Albert I.

Slika 2: Skupina vojaških novincev v Gradcu leta 1915

od I. do IX. V njih so služili v glavnem vojaki, ki so bili prej na zdravljenju ali so čakali na odločitev visoke zdravniške komisije (superarbitraža). Še posebej v VIII. stotniji so služili sami rekonvalescenti. Ker je bil Kuhar v IX. stotniji, lahko z gotovostjo sklepamo, da je bil najmanj do takrat že sposoben za bojevanje. Poleti so začeli devet stotnij krčiti na štiri, toda obenem so povečali število vojakov v posameznih stotnijah na okrog 400. Iz nadomestnih stotnij so potem po opravljenem urjenju sestavljali pohodne bataljone, ki so jih pošiljali na fronte za popolnjevanje izgub.

Zdaj se postavlja temeljno vprašanje: kdaj je Kuhar s pohodnim bataljonom prišel na fronto? 23. 8. 1915 je iz Gleisdorfa pri Gradcu pisal staršem kartico, ki je bila pravzaprav fotografija skupine vojakov, na kateri je bil tudi sam. Takole je zapisal: »Dragi starši! To karto sem dobil trenutek pred odhodom. Zdaj gremo, ali kam, to vam še ne morem povedati. Zvedeli boste hitro. Pisal vam bom takoj. Vas prisrčno pozdravljam. Vaš Lovro.«

Kdaj so šli in kam? Na fronto ali samo v matično vojašnico v Gradcu? Ti podatki so bili vojakom vseskozi večinoma vse do zadnjega trenutka neznani.

Pred odhodom na fronto so morali vojaki še na urjenje, ki je po navadi trajalo nekaj tednov, lahko tudi mesec dni. Kuhar v romanu sam omenja urjenje in manevre, ki so jih imeli v okolici »mesta z gradom«. Po vsej verjetnosti so ga opravili v avgustu ali septembru. Pri presoji njegovega trajanja nam pomaga pričevanje Miloša Vauhnika,[6] ki je v Gradcu kot častniški aspirant vodil urjenje novincev, predvsem skupine Čehov iz razpuščenega praškega 28. pehotnega polka, pri tem pa mu je s »sokolskimi« telovadnimi izkušnjami pomagal Lovro Kuhar. Po Vauhnikovi zaslugi tudi izvemo, da je urjenje v vojašnici v Maria Trošt, romarskem graškem predmestju, trajalo »približno mesec dni«, potem so Čehe »poslali drugam«. Vauhnik tudi omenja, da je imel Kuhar čin »Gefreiterja« (poddesetnik), kar pa ne drži, kajti tega ne omenja noben vojaški dokument. Verjetno je Kuhar naredil na Vauhnika dober vtis, ker je v skupini zaradi svojega vedenja in nastopa izstopal. Zanimiva so bila tudi njuna kasnejša srečanja, ko sta si po političnih nazorih stala na dveh nasprotnih bregovih.

6 Vauhnik 2018: 179–187.

Slika 3: Slika – dopisnica s skupino vojakov v Gleisdorfu

Postavlja se še pomembnejše vprašanje: kateremu pohodnemu bataljonu 27. pehotnega polka so Kuharja dodelili? Iz tega podatka namreč lahko natančneje določimo čas prihoda na fronto in prostor, na katerem se je bataljon mudil. Škoda, da nam ni Vauhnik prišepnil, kdaj je svoje urjenje končal. Glede na kartico, ki jo je Kuhar 23. avgusta poslal staršem, bi lahko sklepali, da je odrinil na fronto s XIII. pohodnim bataljonom, toda 5. stotnija tega bataljona se je polku na koroški fronti pridružila že 18. 8., medtem ko so vse ostale stotnije že dosti prej odšle v Galicijo. Lahko bi sicer odšel na fronto tudi s »septembrskim« XIV. pohodnim bataljonom. To se zdi toliko bolj verjetno, ker je 2. pohodni stotniji poveljeval stotnik Leo Dettela, Vauhnikov in Kuharjev nadrejeni častnik v Gradcu, katerega stotnija se je polku na koroški fronti pridružila 1. 10. 1915.

Na srečo matični vojaški dokumenti nedvoumno potrjujejo tudi, da so Kuharja po ukinitvi IX. nadomestne stotnije 10. 10. 1915 premestili v IV. nadomestno stotnijo, kar pomeni, da je bil tega dne še v Gradcu, torej še ne v pohodnem bataljonu. Potemtakem lahko upravičeno sklepamo, da je na fronto odrinil v oktobru in ne prej, kar pomeni, da je bil dodeljen XV. pohodnemu bataljonu. Številka XV. namreč pomeni, da so bataljon sestavili in poslali na fronto v 15. mesecu od začetka vojne.

XV. pohodni bataljon na koroški fronti

Sredi oktobra 1915 so proti položajem 27. pehotnega polka v Zahodnih Julijskih Alpah [7] napotili XV. pohodni bataljon, v katerem naj bi bil tudi Lovro Kuhar. Kot je zapisal sam avtor *Doberdoba*, so pohodni bataljon nekaj časa zadrževali v zaledju v okolici Trbiža.[8] Na svoj ognjeni krst je pod poveljstvom podpolkovnika Rudolfa Schwarza čakal v Ričarjevi vasi (Riegersdorf), 15 km severovzhodno od Trbiža. Premogel je 5 stotnij, iz katerih so 26. 10. po prihodu v Rabelj (Raibl) [9] sestavili nov V. bataljon 27. pehotnega polka (17., 18. in 19. stotnija). V Rablju ga je 31. 10. pozdravil vrhovni poveljnik avstro-ogrske vojske, maršal nadvojvoda Friedrich.[10]

---

7 Lovro Kuhar v romanu *Doberdob* napačno navaja, da so bili ti položaji v Karnijskih Alpah, in po njem to napako povzemajo tudi nekateri literarni raziskovalci.

8 Prežihov Voranc 1979: 139.

9 Kraj z nekdaj pomembnim rudnikom svinca in cinka ob istoimenskem jezeru pod prelazom Predel. V času Avstro-Ogrske je spadal pod Koroško, danes spada pod Italijo (it. Cave del Predil).

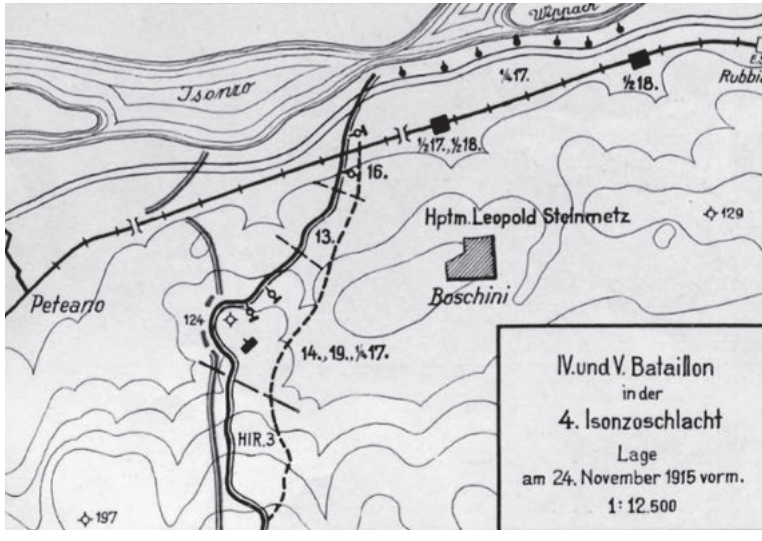
10 Geschichte, Band I. 1937, 454–455.

Na soški fronti

Po 3. soški bitki je Boroevićeva Soška armada (5. armada) utrpela hude izgube na Krasu, zato je poveljstvo 27. pehotnega polka v pričakovanju 4. soške bitke prejelo povelje za takojšnjo premestitev na kraško bojišče. V. bataljon, v katerem je bil Lovro Kuhar, domnevno v 19. stotniji, je 16. 11. z vlakom prispel v Volčjo Drago in potem odšel v Bilje v rezervo. IV. bataljon mu je sledil v naslednjih dneh. Medtem se je 4. soška bitka že razmahnila (10. 11.–11. 12. 1915). Italijanska napadalna ost je bila uperjena predvsem proti goriškemu mostišču in doberdobski planoti, katere poglavitni branik pred italijanskim prodorom proti Trstu je bil 275 m visoki hrib Svetega Mihaela (danes Debela Griža). 11. pehotna brigada generalmajorja Schreiterja, ki sta jo sestavljala 27. pehotni polk in banjaluški 2. bosansko-hercegovski pehotni polk (3 bataljoni), je bila v sestavi 6. pehotne divizije pod poveljstvom podmaršala kneza Aloisa Schönburga-Hartensteina, ta je pa spadala v VII. armadni korpus nadvojvode Jožefa Avgusta Avstrijskega. IV. in V. bataljon sta 21. 11. zasedla položaje, ki so potekali po dolnjem severnem pobočju Svetega Mihaela, in sicer od sotočja Soče in Vipave, mimo gradu Rubije in zaselka Boškini do ploščate kote 124, ki se je dvigala nad Petovljami (it. Peteano). Poveljnik tega odseka je bil stotnik Leopold Steinmetz. Kuharjeva 19. stotnija je bila nameščena prav na tej koti, ki je bila pomaknjena nekoliko naprej in dokaj izpostavljena italijanskemu topniškemu ognju. Poveljnik V. bataljona je bil major Otmar Novak, Kuharjeve 19. stotnije pa nadporočnik Wilhelm Glaas.[11]

Položaji, ki sta jih bataljona zasedla, so bili v žalostnem stanju. Z izjemo strelskih jarkov na obeh straneh železnice sta

11 Geschichte, Band I , 473.

Slika 4: Položaji IV. in V. bataljona

bili dve tretjini odseka brez kakršnega koli kritja, vojaki so bili na milost in nemilost prepuščeni golemu, kraškemu svetu. Zato so si jarke že prvo noč skušali za silo utrditi s pomočjo saperske stotnije. Med delom jih je nenehno obstreljevalo italijansko topništvo in so imeli pri tem 13 mrtvih in 64 ranjenih. 13. in 16. stotnijo so že isti dan umaknili v dolino Dol, 18. stotnija je postala rezerva na obeh straneh železnice pri porušenem gradu Rubije, Kuharjeva 19. stotnija je odšla za brigadno rezervo v Gabrje, 14. pa je ostala na položajih na koti 124 in je 23. 11. na levem krilu dobila nove sosede – 5 stotnij ogrskega 3. domobranskega polka. Odsek na drugi, južni strani, od vrha Svetega Mihaela do Svetega Martina (danes Martinščina) je pokrivala ogrska 20. domobranska divizija pod poveljstvom

generalmajorja Geze Lukačića. 23. 11. so se razvneli hudi boji na celotnem odseku, napadlo je sedem italijanskih polkov, a so bili zavrnjeni. Na pomoč je iz rezerve priskočila tudi Kuharjeva 19. stotnija. 24. 11. je silovito napadla italijanska brigada Palermo, dan 25. 11. pa se je navsezgodaj začel s strašnim treskanjem in tuljenjem številnih granat. Toča jekla, železa in kamenja se je zgrnila na branilce in zasula doline. Ponoči je potem italijanska pehota neuspešno skušala prodreti skozi vrzeli, ki jih je odprlo njeno topništvo, a se je nevarno približala koti 124.[12]

Hudi boji so se nadaljevali z nezmanjšano močjo in Italijani so se v valovih zaganjali v pobočja Svetega Mihaela. Jutranje poročilo 6. pehotne divizije je za 26. 11. navedlo: »Sovražnik trdno drži položaje na koti 124. Izgube naših enot so zelo visoke.« Še posebej 28. in 29. novembra je bilo na prvi bojni črti najhuje, saj so jo orali izstrelki najtežjih kalibrov. IV. in V. bataljon so že 28. 11. umaknili s teh položajev na počitek v Bilje, občutne izgube v njunih vrstah pa sta zapolnili 3. in 4. stotnija XVI. pohodnega bataljona. Toda že 29. 11. so ju napotili v Dol, od koder so V. bataljon 3. 12. poslali v grad Rubije, kjer se je v kleteh namestil kot brigadna rezerva. Tu je prve decembrske dneve preživel v utrjevanju druge obrambne črte pri Boškinih, preskrbovanju enot s hrano in strelivom in z varovanjem obrežij Soče in Vipave. 7. 12. je odšel v Bilje, 11. 12. pa na Gradišče nad Prvačino.[13]

V. bataljon je bil torej v 4. soški bitki razmeroma malo časa (od 21. do 28. 11. 1915), toda Kuharjeva 19. stotnija je imela poleg 14. stotnije največ žrtev v vsem polku: 36 mrtvih, 75 ranjenih in 22 pogrešanih. Večino decembrskih, a tudi januarskih dni

12 Geschichte, Band I, 475–481.

13 Geschichte, Band I , 490–492.

je bataljon potem preživljal v zaledju. 13. 1. je na odseku Svetega Mihaela zamenjal 9. lovski bataljon, potem pa 23. 1. odšel na počitek v Špacapane. To se je ponovilo tudi v februarju (2.–12. 2. 1916).

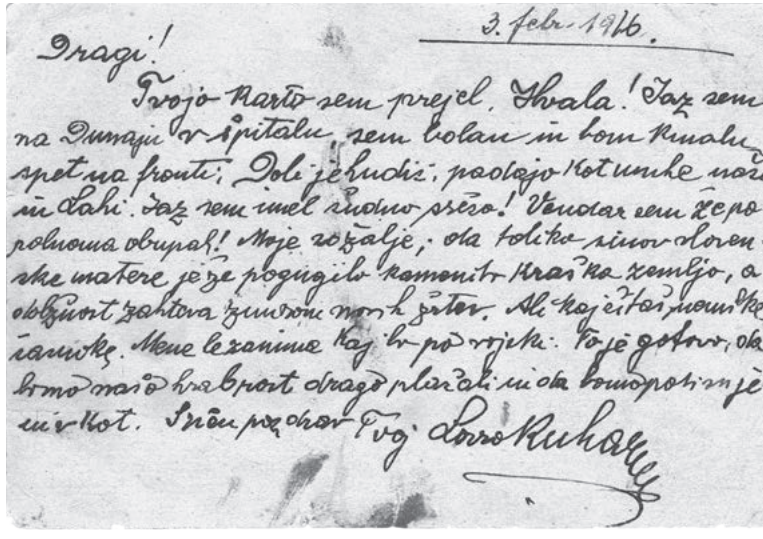
Celotna fronta na severnem pobočju Svetega Mihaela je medtem spet prešla pod III. graški korpus pod poveljstvom podmaršala viteza von Krautwalda. 22. 12. je polk tokrat zasedel položaje na odseku Svetega Mihaela (z obema kotama 275). Na desnem krilu mu je bil jugozahodno od Boškinov, na odseku Soča-jug, za soseda ljubljanski 17. pehotni polk, medtem ko je odsek Soča-sever vse do sotočja zasedal 2. bosansko-hercegovski polk. Na levem krilu so po pobočju proti Svetemu Martinu razmestili enote 28. pehotne divizije, v kateri sta bila tudi mariborski 47. in celjski 87. pehotni polk.[14]

Toda bojni ogenj ni pojenjal niti na božični večer, italijanski topovi so iz Fare in Majnice neusmiljeno tolkli po položajih na Svetem Mihaelu. Poleg njih je branitelje neusmiljeno trpinčila še huda burja. Po treh mesecih in pol bivanja na tem bojišču je bil III. korpus (6., 22. in 28. pehotna divizija) predviden za odhod na neko drugo bojišče. Ko se je 11. 3. 1916 začela 5. soška bitka (trajala do 16. 3. 1916), so se istega dne prvi oddelki 27. pehotnega polka v Nabrežini vkrcali na vagone in se ob peklenskem grmenju topov odpeljali neznanemu cilju naproti.[15]

Na tem mestu priznavam, da sem med hojo po vojnih stopinjah Lovra Kuharja večkrat zašel v slepo ulico in nisem znal naprej. Toda ko mi je že postajalo žal, da sem se te teme sploh lotil, se mi je na srečo na koncu predora skoraj vedno pokazala luč in sem lahko svoje delo z zadovoljstvom nadaljeval.

14 Geschichte, Band I, 497.

15 Geschichte, Band I , 523.

Slika 5: Dopisnica 3. 2. 1916 prijatelju Alojzu Krautu

Tako je srečno naključje hotelo, da sem v zajetni zgodovini štajerskega polka padel na eno od strani, ki so obravnavale podelitve odlikovanj zaslužnim vojakom in častnikom. Na njej je bilo zapisano, da je češki pešak Karl Janota iz 19. stotnije prejel malo srebrno medaljo za hrabrost, ker je dne 19. 1. 1916 odkril skrivno pot skozi kraško podzemlje, po kateri je potem povedel svojo patruljo v napad, zasul sovražnikove položaje z ročnimi granatami in se brez izgub umaknil s tremi zajetimi Italijani.[16] Ta vrli vojak je bil Kuharjev najtesnejši bojni tovariš in eden od glavnih likov romana *Doberdob*. Ker pisatelj v romanu opisuje dokaj podobno zgodbo in ker gre za

16 Geschichte, Band I , 506.

razmeroma redek priimek, gre brez dvoma za isto osebo in za isti dogodek.[17] Ta podatek mi je bil v raziskovanju Kuharjeve prisotnosti na soški fronti več kot dragocen. Najprej so se blagodejno potrdile moje domneve, da je bil Kuhar resnično v 19. stotniji, a poleg tega sem še izvedel, da je bil vsaj še dne 19. 1. 1916 na soški fronti. Prej sem namreč menil, da je odšel na zdravljenje na Dunaj dosti prej. Kuhar je torej svoj drugi vojni božič prebil na bojišču.

Lovro Kuhar je na Krasu zbolel za grižo in so ga odpeljali na zdravljenje v vojaško bolnišnico na Dunaju. Po zaslugi dopisnice, ki jo je 3. 2. 1916 poslal v Celovec prijatelju Alojzu Krautu, kmečkemu sinu iz Šmihela nad Pliberkom, izvemo, da se je zdravil v vojni bolnišnici (Kriegsspital) št. 1/38 v dunajskem okrožju XIII./3. V njej zapiše: »Dragi! Tvojo karto sem prejel. Hvala! Jaz sem na Dunaju v špitalu, sem bolan in bom kmalu spet na fronti. Doli je hudič, padajo kot muhe naši in Lahi. Jaz sem imel čudno srečo! Vendar sem že popolnoma obupal! Moje sožalje, da toliko sinov slovenske matere je že pognojilo kamenito kraško zemljo, a dolžnost zahteva zmerom novih žrtev. Ali kaj čitaš nemške časnike? Mene le zanima, kaj bo po vojski. To je gotovo, da bomo našo hrabrost drago plačali in da bomo potisnjeni v kot. Srčen pozdrav, tvoj Lovro Kuhar.«

V dopisnici z dne 27. 2. 1916 pa prijatelju Krautu sporoča, da je medtem ozdravel in da ga bodo 29. 2. odpustili iz bolnišnice. Kot po navadi se je po vsej verjetnosti spet nekaj tednov uril v nekem od pohodnih bataljonov, po urjenju pa se z njim pridružil matičnemu polku. Toda to se ni moglo zgoditi na soški fronti, kajti ves polk je že marca 1916, med 5. soško bitko, odšel na Južno Tirolsko, kjer se je vključil v priprave na veliko

17 Prežihov Voranc 1979: 164–165, 184–187.

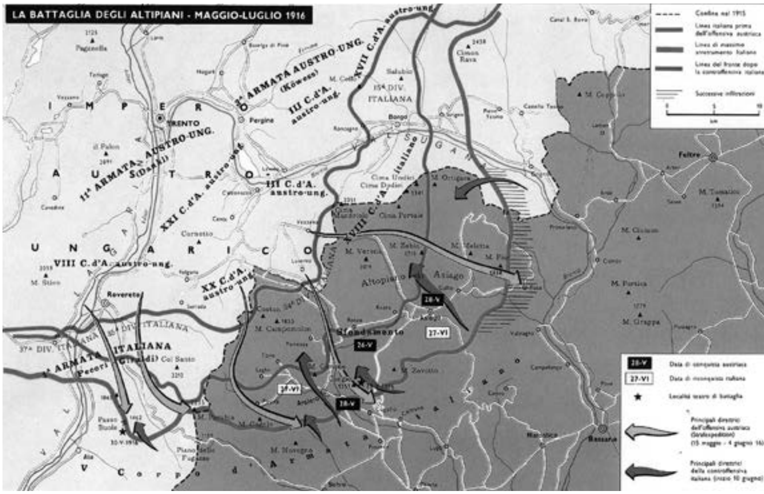
avstro-ogrsko spomladansko ofenzivo. Kuhar se je bojnim tovarišem torej pridružil na Asiaški planoti, toda ne v svojem V. bataljonu, ker so tega medtem ukinili. Žal iz njegovih matičnih vojaških dokumentov ni bilo razvidno, v katerem bataljonu se je odslej bojeval, toda ker sta mi bila znana čas in gora njegovega prebega k Italijanom in ker sem vedel, da se je takrat na njej zadrževal samo II. bataljon, sem lahko zagotovo sklepal, da je Lovro Kuhar odslej služil v tem bataljonu in sem posledično lahko sledil njegovi nadaljnji vojaški poti.

Na Asiaški planoti

Vojna je trajala že več kot poldrugo leto, a ni bilo videti, da se bo kmalu končala. Vrhovno poveljstvo avstro-ogrske vojske se je zato odločilo za veliko spomladansko ofenzivo (*Strafexpedition*), v kateri bi njene sile s hitrim, odločnim sunkom prodrle preko Asiaške planote[18] na beneško ravnino, vse do morja. S tem bi odrezale dve italijanski armadi na Soči in prisilile italijansko vojsko, da položi orožje. Za to ofenzivo je bilo treba številne divizije premestiti s soške fronte na Asiaško planoto. Med njimi je bil tudi graški 27. pehotni polk, ki se je aprila utaboril v Lavisu, južnotirolskem mestecu severno od Trenta. Ofenziva se je začela 15. 5. 1916 in avstro-ogrska vojska je silovito prodrla na beneško ravnino že do 28. 5., ko je padel tudi Asiago.

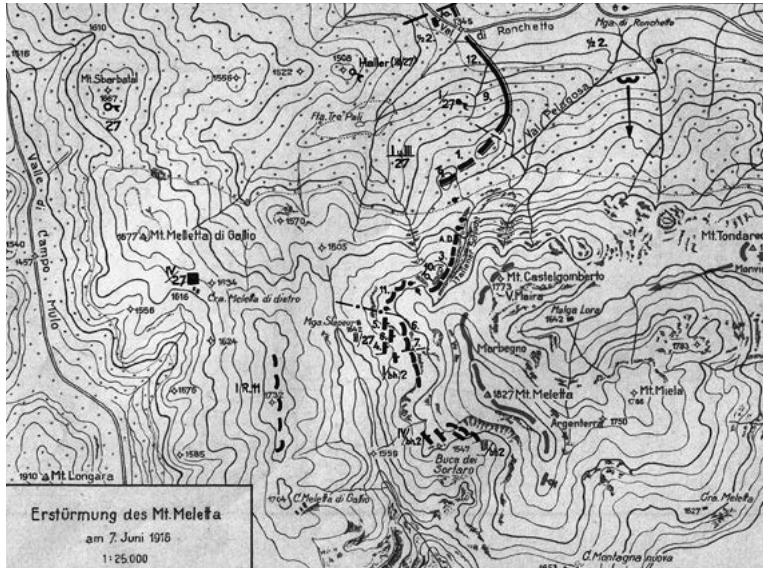
Toda treba je bilo zasesti še zahtevne vrhove na osrednjem in severovzhodnem delu planote. Čeprav so se Italijani izza dobro utrjenih zaklonov zagrizeno branili, je 27. polk osvajal goro za goro, utrdbo za utrdbo, dokler se ni 31. 5. ustavil pred močno utrjeno goro Monte Meletta (1827 m). V krvavih bo-

18 Prostrana planota nad Asiagom, imenovana tudi Sedem občin (Sette Comuni), katere vrhovi večinoma presegajo višino 2000 m.

Slika 6: Zemljevid Asiaške planote

jih se je poleg 3 bataljonov 2. bosansko-hercegovskega polka izkazal tudi štajerski 27. polk. Poleg toče italijanskih izstrelkov so napadalce v gosti megli ovirali tudi izstrelki lastnega topništva. Po večdnevnih izčrpavajočih bojih je 7. 6. dolžnost silovitega naskoka na močno utrjene italijanske položaje na gori padla poleg III. in IV. bosansko-hercegovskega bataljona tudi na Kuharjev II. bataljon, ki je z Bosanci usklajeno napadal s severozahodne strani. Poveljstvo nad napadalnim odsekom je prevzel podpolkovnik Stjepan Duić. Po silovitem naskoku je Meletta padla 7. 6. zvečer. Ta bitka je terjala nadčloveške napore in je šla v zgodovino kot ena najhujših bitk na italijanski fronti.

Slika 7: Položaji zadnjega dneva bojev na Monte Meletti

Vrata na beneško ravnino so bila odprta in ofenziva bi brez dvoma uspela, če ne bi takrat na ruskem bojišču general Aleksej Brusilov začel uspešne ofenzive. Avstro-ogrsko poveljstvo je moralo nemudoma poslati tri divizije v Galicijo in ustaviti ofenzivo proti morju. 24. 6. se je začela avstro-ogrska vojska umikati in Italijani so na vsej fronti prešli v protinapad. Tudi Kuharjev II. bataljon se je začel pomikati proti severovzhodnemu robu planote, kjer je 26. 6. zavzel najsevernejše položaje na črti gora Porta Lepozze–Monte Ortigara–Monte Campigoletti–Monte Chiesa–Monte Cucco.

6. 7. se je s planine Lozze vsul strahovit ogenj italijanskih topov vseh kalibrov na II. bataljon, ki je na odseku Lepozze zapiral mejni odsek na obeh straneh Monte Ortigare (2105 m)

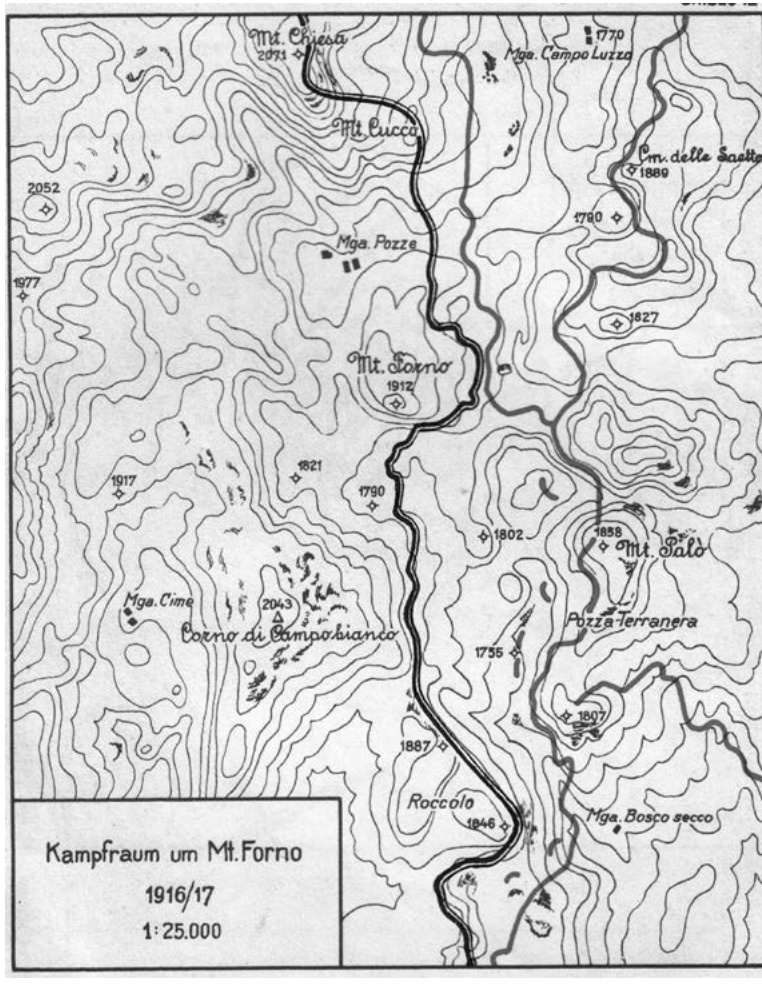
in proti gori Cima Dieci (2215 m). Bataljon se je tu izmenjeval z 9. lovskim bataljonom iz Koč (Kötschach) in je plačal hud krvni davek. Čeprav so imeli Italijani težke izgube, so še naprej zagrizeno napadali. Najhuje je bilo 22. 7., ko se je zgodaj zjutraj zgrnil na položaje od severnega roba planote do Monte Chiese bobneči italijanski ogenj. Do poldneva je na ta odsek padlo že več kot 30.000 topniških izstrelkov.[19]

25. 7. so boji pojenjali, kar so visoka poveljstva izkoristila za prerazporeditve enot. 6. pehotna divizija je morala v prvih avgustovskih dneh zasesti novo črto od mejnega severnega roba Asiaške planote do Monte Roccola (1846 m). Ta odsek je na severu že zasedala 12. brigada (IR17, FJB7, FJB9 in FJB20), južni odsek pa je na črti planina Pozze–Monte Forno–Corno di Campo Bianco–Roccolo zasedel 27. pehotni polk.[20] III. bataljon je tvoril priključek z ljubljanskim 17. pehotnim polkom, saj se je postavil na položaje južno od Monte Cucca. Nanj se je na Monte Fornu navezoval IV. bataljon, medtem ko je I. bataljon zasedel najjužnejše položaje odseka na Monte Roccolu.

Kuharjev II. bataljon, ki je bil od 4. 7. na področju Porta Lepozze in Monte Campigoletti, se je 8. 8. namestil na Cornu di Campo Bianco (2043 m), katerega pobočja so strmo padala v dolgo gorsko dolino Galmararo. Na tej gori je zamenjal III. bataljon 2. bosansko-hercegovskega polka. Ker je v teh dneh vladalo zatišje, je bataljon takoj začel z utrjevanjem strelskih jarkov in z gradnjo prepotrebnih preskrbovalnih poti.

19 Geschichte, Band II 1937: 103.

20 Geschichte, Band II , 107.

Slika 8: Položaji 27. pehotnega polka med Monte Cucco in Monte Roccolo

Prebeg in ujetništvo

Po turobnih deževnih dneh je 20. 9. 1916 padel na Corno di Campo Bianco prvi sneg. 15. 10. je vladalo prelepo jesensko vreme, toda že v naslednjih dneh se je poslabšalo. Lovro Kuhar se je končno odločil uresničiti dolgo načrtovani prebeg k Italijanom in se 19. 10. 1916 spustil proti dolini Galmarari. Sreča mu je bila naklonjena, izbral si je pravi dan, kajti že 21. 10. je pokrajino pokrila večmetrska snežna odeja.[21] Po pričevanju Mihe Mulca, sotrpina v italijanskem ujetništvu, je Kuhar pripovedoval, da je na poti proti italijanskim položajem gazil po globokem snegu, in ko je opazil, da ga zasledujeta dva »Švaba«, je dvakrat ustrelil proti njima, nakar sta izginila v snegu.[22] Toda januarja 1943 je Kuhar ob zaslišanju na italijanskem divizijskem poveljstvu v Ljubljani med drugim povedal, da je pravzaprav prebegnil k Italijanom z nekim Jakobom Ciglerjem. Generala, ki ga je zasliševal, je pri tem celo prosil, da naj napiše v zapisnik, da ni pobegnil zato, da bi si rešil glavo, marveč zato, da bi skupno z Italijani in njihovimi zavezniki nadaljeval boj proti Avstriji.[23]

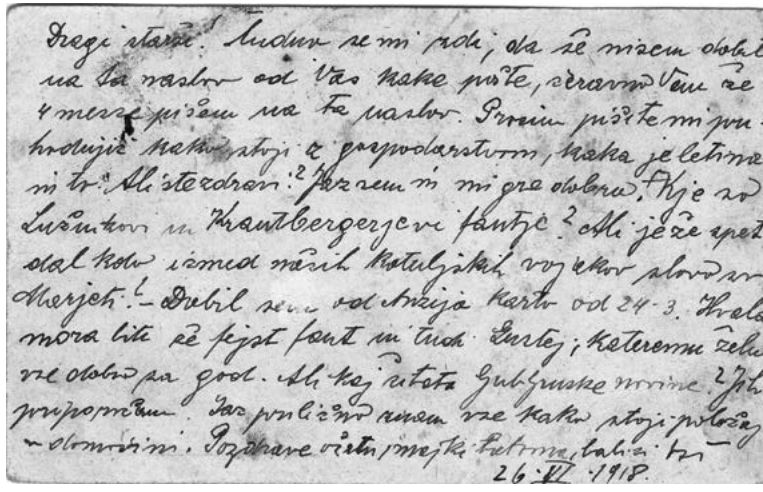
Za Lovra Kuharja se je začela trnova pot ujetništva. Italijanske vojaške oblasti so ga selile iz taborišča v taborišče. Najprej je bil v trdnjavah Fort San Procolo in Fort San Felice (obe v Veroni), potem so ga poslali v Sulmono v pokrajini Aquila (Abruci), kjer je prebil leto dni, na začetku leta 1918 pa so ga premestili v Servigliano pri Ascoliju Picenu (Marke).

Zaradi prebega k sovražniku ga je avstro-ogrsko vojaško sodišče v odsotnosti obsodilo na smrt in zaplenitev vsega osebnega premoženja. Toda posledice je morala nositi tudi njegova

21 Geschichte, Band II , 117.

22 Jože Koruza 1957: 90.

23 Janko Jarc 1958: 67.

Slika 9: Dopisnica 26. 6. 1918 staršem

družina. Že petdesetletnega očeta so vpoklicali v vojsko in je moral potem po raznih krajih na Štajerskem stražiti mostove in druge objekte.

Italijani niso z ubežniki ravnali nič bolje kot z ujetniki in v taboriščih je vladala lakota. To so spretno izkoriščali stražarji, ki so s hrano kupčevali z ujetniki. Človekoljubni Kuhar se je vseskozi boril za pravice taboriščnikov in si zato tudi prislužil celo zaporne kazni. V stiski je prišla do izraza njegova socialna naravnanost, sočutje in tovarištvo. Nesebično je delil s sojetniki vse, kar je imel. V taborišču v Serviglianu se je prvič srečal s socialističnimi idejami na znanstveni osnovi. Seznanil se je namreč s socialistom, zdravnikom Lazarinijem, ki je prihajal v taborišče na obiske in mu prinašal tudi spise, knjige Trockega in Lenina.

Kuhar je večkrat vložil prošnje na italijansko vojno ministrstvo za sprejem v Jugoslovansko legijo, a so mu jih zavračali. Italijani so se namreč dobro zavedali, da se na drugi strani Jadrana poraja nova država, ki bo nasprotna italijanskim ozemeljskim načrtom. Naposled so Kuharja septembra 1918 vendarle premestili v taborišče jugoslovanskih dobrovoljcev v Casale di Altarmura v pokrajini Apulija (Puglia), toda zaradi odlašanja Italijanov ni bilo z vstopom v legijo nič, kajti vojna se je medtem končala. Konec februarja 1919 se mu je posrečilo uiti preko morja v Dubrovnik. Toda ker so ga tam orožniki prijeli v italijanski uniformi, so ga potem postavili pred sodišče v Ljubljani. Kuharja je tu neljubo presenetilo in prizadelo, ko je spoznal, da je predsednik sodišča njegov nekdanji poveljnik stotnije, za katerega prej sploh ni vedel, da je Slovenec. Sodišče ga je na koncu oprostilo tudi krivde dezerterstva.

Roman *Doberdob*

Roman *Doberdob* je močno literarizirano delo in je v marsičem plod pisateljeve domišljije in svobode. V želji, da bi na svoj način predstavil raznovrstne like, predvsem slovenskega vojaka, in prelil na papir vso bedo, ničevost in apokaliptičnost vojne ter surovega, brezobzirnega vojaškega stroja, si je pisatelj mnoga dogajanja izmislil ter priredil tudi kraje in čas dogajanj. Že sam naslov romana je za bralca zavajajoč, saj se pisatelj v resnici nikoli ni bojeval na Doberdobu, marveč na severnem pobočju Svetega Mihaela (danes Debela Griža), nedaleč od sotočja Soče in Vipave, zato je bil malodane prisiljen dogajanja romana postaviti na krvavo doberdobsko bojišče, na resnično klavnico slovenskih fantov, da je lahko tako pripovedoval o bedi in trpljenju slovenskega vojaka. Sicer je položaj Prežihove

Slika 10: Prežihov Voranc na Preškem Vrhu leta 1947

prave frontne črte mogoče zaslutiti ob njegovih bežnih omembah nekaterih pogledov, na primer preko Soče proti Podgori.[24]

Roman vsebuje štiri poglavja: *Črna vojska, Doberdob, Lebring in Judenburg*. Prvi dve sta avtobiografski, zadnji pa sta pretresljiv opis vojnih dogajanj, človeških usod in slovenske zgodovine. Prežih v romanu nastopa kot navaden vojak pod izmišljenim imenom Amun Mohor. Zaradi politične nezanesljivosti (pretep z nemškutarji po ljudskem taboru) so ga iz celovškega 7. pehotnega polka kazensko premestili v posebni bataljon št. 100, v katerem se je znašel v pisani druščini politično sumljivih vojakov z vseh vetrov. Večino so oblasti po krivem sumile raznih protidržavnih nagnjenj in dejanj. Amun je bil protivojno usmerjen, a Avstrijo je sovražil tudi zato, ker je bil prepričan, da je kriva tudi za socialne razlike in da tlači slovenski narod. Zato je od vsega začetka vojne snoval prebeg na drugo stran.

Bataljon št. 100 ni bil črnovojniški, kot bi lahko sklepali iz naslova prvega poglavja (*Črna vojska*), in tudi v resnici ni obstajal. Kuhar je bil sicer res nekaj časa črnovojnik, toda z dodelitvijo v nadomestni bataljon to ni bil več in tudi ni kot tak odšel na fronto. Ime prvega poglavja nima nobene zveze s črnovojniškimi enotami avstro-ogrske vojske (Landsturm), kot bi se lahko razumelo. Pisatelj je nedvomno dal temu poglavju to pomenljivo, a slabšalno ime zato, ker je hotel zgolj predstaviti vso bedo in tragičnost slovenskega vojaka, ki se je v tej surovi vojski kot politično sumljiv znašel v nezavidljivem, podrejenem položaju. V tem primeru je namreč poudarek na pridevniku »črn«, lahko pa bi bil tudi kakšen drug pridevnik. Že v prvem poglavju se pojavita vojaka Štefanič in Dautović,

24 Prežihov Voranc 1979: 197–198.

kasnejša glavna obsojenca v Judenburgu, kasneje pa se jima v tretjem poglavju (*Lebring*) pridruži še desetnik Hafner, glavni vodja judenburškega upora. Ker so se v Judenburgu uprli vojaki ljubljanskega 17. pehotnega polka, to bralca spet napeljuje k zmotnemu mnenju, da je bil Kuhar pripadnik tega polka. Pisatelj v romanu tudi omenja odhod na fronto in slovo od mesta z gradom nad njim, kar je spet zavajajoče. Ljubljana in ljubljanski 17. pehotni polk? Ne, Kuhar ni služil niti v 7. niti v 17. pehotnem polku, kot to lahko izhaja iz romana, marveč v graškem 27. pehotnem polku. Ker je bil ta po narodnostni sestavi izrazito nemški, saj je bilo v njem okrog 94 % Nemcev, preostalih 6 % pa je bilo porazdeljenih na številne druge narodnosti habsburške monarhije, je bil Prežihov Voranc prisiljen svoje like postaviti v bolj slovensko okolje in to prirediti po svojih hotenjih in navdihu. Zato je v romanu poleg Doberdoba našel svoje mesto tudi Judenburg. Svoje stremljenje, da prebegne na drugo stran, je Amun Mohor uresničil na soški fronti, toda Kuharju se je prebeg v resnici posrečil dosti kasneje na Asiaški planoti. V romanu je tudi veliko časovnih in krajevnih neujemanj. Tako je na primer padec Przemišla (22. 3. 1915), velikega trdnjavskega kompleksa v Galiciji, postavljen v nepravo obdobje.[25]

Toda vrednost romana ni s tem nič manjša, prav nasprotno. *Doberdob* je brez dvoma z neverjetno izrazno močjo napisana epopeja slovenskega vojaka, mojstrovina odpora razžaljenih in boja za pravičnejši svet. Prežihov Voranc kaže v njem posluh za raznovrstne stiske tovarišev na bojni črti, poetsko opisuje tesnobno ujetost in odrezanost vojakov v kaverni, na katero ob stokanju ranjenca treskajo granate. Po drugi strani njegove

25 Prežihov Voranc 1979: 60.

vrstice prevevajo ironičnost, hudomušnost, celo komičnost, verjetno pod vplivom Haška in njegovega Švejka. Očitna je tudi sprememba v razpoloženju in medsebojnih odnosih vojakov na fronti v primerjavi z dolgočasnim življenjem v vojašnici. Tovariška solidarnost jih na fronti združuje in plemeniti, ko si skupno prizadevajo odkopati zasutega Helda, čeprav ga prej v vojašnici ni nihče maral.

Nikakor si ne domišljam, da sem s svojimi raziskavami iznašel smodnik, kajti tudi moja proučevanja na podlagi arhivskih vojaških dokumentov in ustrezne vojaške literature zaradi pomanjkljivih podatkov in časovne odmaknjenosti niso v celoti odgovorila na mnoga vprašanja in obstajajo še številne bele lise. Vendar sem prepričan, da bo članek prispeval k razsvetlitvi Prežihove vojaške poti in da bo lahko podlaga za nadaljnja raziskovanja prihodnjih rodov raziskovalcev. To je bil tudi moj namen.

Viri in literatura

- *Geschichte des steirischen k. u. k. Infanterie-Regimentes Nr. 27, Band I., Band II., 27. er – Kameradschaftsbünde und Alpenjägerregiment Feldmarschall Conrad von Hötzendorf Nr. 10.* 1937. Gradec.
- Janko Jarc, 1958: Lovro Kuhar - Prežihov Voranc v italijanskih zaporih l. 1943. *Letopis muzeja narodne osvoboditve LRS*. Ljubljana: Muzej narodne osvoboditve LRS.
- Jože Koruza, 1957: Življenjska pot Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca. *Prežihov zbornik.* Ur. Marja Boršnik. Maribor: Obzorja.
- Prežihov Voranc, 1979: *Doberdob*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Miloš Vauhnik, 2018: *… Austriam esse delendam. Kako sem postal poročnik ali moje bojevanje v 1. svetovni vojni*. Ljubljana: Založništvo Jutro, Ljubljana in Šempeter pri Gorici: Društvo soška fronta. 179–187.
- Vojni arhiv (Kriegsarchiv) na Dunaju, *Vojaški matični dokumenti (Grundbuchsblätter).*

Prežihov Pariz

Asist. URH FERLEŽ, mag.
Univerza v Gradcu, Inštitut za slavistiko,
Universitätsplatz 3, A– 8010 Graz,
urh.ferlez@uni-graz.at

Prispevek obravnava Prežihovo vez s Parizom, kjer je preživljal daljši čas med 1931 in 1939. Pariz je bil prostor njegovega političnega delovanja, emigrantskega življenja in literarnega ustvarjanja. V prispevku avtor analizira tri besedila iz zbirke *Borba na tujih tleh* (*V petem nadstropju*, *Pariz* in *Semenj belih ljudi*), ki osvetljujejo njegovo dojemanje francoske družbe. Poudarjen je kontrast med iluzijo o francoski demokraciji in resničnostjo socialnih neenakosti. Prav tako avtor pojasnjuje nekatere vsakdanje podrobnosti iz pisateljevega življenja v mestu in skuša pokazati, da je bil Pariz zanj pomembna postaja na življenjski poti.

Prežihov's Paris

The article examines Prežihov Voranc's connection with Paris, where he spent several periods between 1931 and 1939. Paris was the setting of his political activity, emigrant life, and literary creation. The paper analyzes three texts from the collection *Borba na tujih tleh* (*In the Fifth Floor*, *Paris*, and *The Fair of White People*), which illuminate his perception of French society. Emphasis is placed on the contrast between the illusion of French democracy and the reality of social inequality. The author also highlights everyday details of the writer's life in the city, showing that Paris represented a crucial station on his life's journey.

Ključne besede: Prežihov Voranc, Pariz, *Borba na tujih tleh*, obdobje med obema vojnama

Keywords: Prežihov Voranc, Paris, *Borba na tujih tleh* (*Struggle on Foreign Soil*), the interwar period

Zgodovinski trenutek Pariza v Prežihovem času

Obdobje med obema vojnama, ki ga zaznamujeta dve krvavi in revolucionarni prelomnici, se je na nek način začelo v Parizu, kjer je mirovna konferenca po 1. svetovni vojni določila usodo povojne Evrope, postavila versajske meje, zapečatila razpad treh imperijev in na papirju sklenila mir za vse večne čase. Čeprav so očiščene in pomlajene narodne skupnosti upale na bolj demokratično Evropo, so štiri leta umiranja v jarkih in povojna politična pogajanja pokazala, da predvojni konflikti niso bili rešeni: Evropa je izgubila položaj središča sveta, ostala v ruševinah in posuta z vojaškimi grobovi, medtem ko je imperializem zmagovitih velesil utrjeval totalitarizme – Mussolinijev fašizem v Italiji, stalinizem v Sovjetski zvezi, Hitlerjev vzpon po gospodarskem zlomu tridesetih in Francovo diktaturo po španski državljanski vojni. Med ideološkimi nacionalizmi in od Sovjetov podprtimi komunističnimi partijami je demokracija imela malo prostora, v Kraljevini SHS je kralj leta 1929 razglasil diktaturo; Komunistična partija Jugoslavije, prepovedana že 1929, je bila prisiljena delovati v ilegali, razglasitvi diktature pa so sledila strožja preganjanja, aretacije in prebegi v tujino.

Tu pa se začne zgodba o nastanku Prežihove zbirke *Borba na tujih tleh*. Kot komunist je bil prisiljen oditi v emigracijo. Leta 1930 se je iz Jugoslavije umaknil na avstrijsko Koroško, nato pa kot poklicni aktivist rdeče sindikalne internacionale (t. i. profinterne) deloval predvsem med kmeti in gozdnimi delavci ter spodbujal njihovo sindikalno delovanje. Deloval je v Romuniji, Bolgariji, Franciji, Grčiji in na Norveškem. Nasploh je bil v rednih stikih z ostalimi slovenskimi in tujimi komunističnimi funkcionarji (Bošnjak 2010: 72).

Kako je nastala *Borba*

Svoje izkušnje delovanja na tujem je Prežih pripravljal deloma v Parizu deloma med vojno, izdal pa leta 1946 pri Slovenskem književnem zavodu v Ljubljani, delo je ilustriral in grafično oblikoval Elko Justin. Gre za zbirko osmih besedil, ki jih je žanrsko težko označiti. Prežih sam jih je imenoval potopisi, potopisne skice ali potopisni prispevki. Dejstvo je, da so si besedila precej različna, zato nekatera besedila bolj, druga manj ustrezajo žanrski nalepki potopisa. Blanka Bošnjak jih obravnava kot potopise (Bošnjak 2010: 66), sam bi jih umestil nekam na presek med spominsko literaturo in publicistiko, saj se zdi, da pisec (spretno) kombinira novinarsko reportažo s potopisom, svojimi vtisi, družbeno kritiko in občasnimi literariziranimi pasusi. Ponekod opisuje bolj dokumentarno, drugod vpleta svoje spomine in dialoge (Šalamun Bedrzycka 1994: 243; Ferlež 2021: 69). Danilo Lokar v svoji kritiki sploh ugotavlja, da je kdaj pokrajina (torej ena od običajnih točk potopisa) komaj naznačena, več pa pove o »obličju naše dobe« (Lokar v Druškovič 1973: 654), Vladimir Kralj je *Borbo* primerjal z dnevnikom podtalnega delovanja (Lokar v Druškovič 1973: 654), pozitivno je »potopisne črtice« sodil tudi Dušan Pirjevec (Pirjevec v Druškovič 2005: 264). Dogajanje treh besedil, ki jih bom v nadaljevanju analiziral podrobneje, je postavljeno v Francijo, od tega dve v Pariz (*V petem nadstropju*, *Pariz*), eno pa v Orléans (*Semenj belih ljudi*).

Prežih je v Parizu bival šest mesecev med letoma 1934 in 1935 (z lažnimi identitetami – npr. Charles Dubois, švicarski trgovec) in med 1937 in 1939. Sicer ga je za krajši čas obiskal že v letih 1931/1932 (Kramberger 2009: 1068). Do leta 1935 je iz Pariza urejal in bdel nad tiskom takrat ilegalnega Dela kot skupnega glasila centralnih komitejev Komunistične partije

Italije in Komunistične partije Jugoslavije (Koruza 1957: 205), pomagal jugoslovanskim španskim borcem (Arnič 1957: 123), vodil knjigarno Horizons[1] (Vilfan 1957: 109), ki je pod krinko legalne knjigarne razpečevala ilegalno komunistično literaturo. Sodeloval je z Mednarodno rdečo pomočjo, organizacijo za pomoč preganjanim komunistom, delavcem in protifašistom, prav tako je imel stike s francoskimi in italijanskimi komunisti (Druškovič 2005: 198–209).

V mestu se je srečeval in sodeloval z raznimi ljudmi, med Slovenci je treba omeniti tedanji ilegalni politični vrh: Jože Vilfan, Zdenka Kidrič, Edvard Kardelj, Josip Kopinič, obiskala sta ga Tomo Brejc in Josip Vidmar, večkrat se je srečal s Titom in v njegovi odsotnosti shranjeval njegovo pošto, tudi njegova bodoča žena Herta Haas je bila kdaj prisotna, saj sta se s Titom spoznala prav v Parizu. V času njegovega bivanja so se v mestu zgodili veliki antifašistični protesti (september 1934, v tem piše v *Parizu*), atentat na kralja Aleksandra Karađorđevića (9. oktober 1934) in Svetovna razstava (1937). V Parizu sta ga leta 1935 obiskali žena in hči Mojca (Druškovič 2005: 207). Zopet je žena (tokrat sama) prišla leta 1937 in ostala do avgusta 1939, Prežih se je v Jugoslavijo vrnil le malo za njo, ob začetku vojne v Franciji je policija knjigarno zaprla, če ne bi odšel, bi ga aretirali (Druškovič 2005: 254). Pariška »izpostava« Komunistične partije Jugoslavije je bila sicer razpuščena spomladi 1938. Kot zanimivost lahko izpostavimo, da sta zakonca leti v Parizu preživela razmeroma srečno ali v primerjavi z nekaterimi obdobji vsaj stabilno, žena je za prej omenjeno komunistično skupino večkrat pripravila

1 Knjigarna je sprva delovala na naslovu Rue de l'Echaudé 12 v šestem okrožju, nato (ne vemo točno, kdaj) pa se je preselila na Rue Bellier-Dedouvre 3, kar je precej blizu Prežihovega domovanja na Rue Charles Fourier.

večerjo. Stanovala sta na naslovu 31bis Charles Fourier v 13. okrožju.[2] Iz mesta je večkrat šel ali so ga poslali na to in ono misijo, med 1936 in 1937 je bil zaprt v ječah v Pragi in na Dunaju.

Najemodajalec na ulici Charles Fourier je bil učitelj Etienne Bec, ki se je s Prežihom spoprijateljil in mu pomagal. Med drugim mu je pomagal do dokumentov, da se je leta 1937 lahko vrnil iz dunajske ječe v Pariz, v zapor mu je pošiljal tudi pakete. Prežihova žena Marija se ga prav tako spominja kot prijaznega moža in tega, kako jo je zaradi Prežihove odsotnosti povabil na obilno božično večerjo (Druškovič 2005: 255). Z Becom se je srečal Anton Ingolič, ko je leta 1956 v Parizu obiskal stari Prežihov naslov, saj naj bi pisatelj tam pustil nekaj svojega arhiva, žal ga Ingolič ni uspel najti, ga pa je Bec prijazno sprejel. Ingolič mu je moral sporočiti žalostno novico, da je njegov nekdanji najemnik že šest let pokojen. Ingolič je o tem srečanju napisal priložnosten članek z naslovom Prežihovo pariško stanovanje (Ingolič 1956: 7).

V Parizu je kljub obilici dela uspel tudi marsikaj napisati, očitno je, da ga je Pariz navdihoval, čeprav je bil v literarnih mislih skoraj vedno na rodnem Koroškem. Nekaj del je uspel po pošti poslati v domovino in jih objaviti, predvsem v *Sodobnosti*.[3] *Požganica* je nastala v pariških kavarnah med februarjem

2 V literaturi se namesto Fourier včasih zmotno pojavlja Fournier. (Prim. Pogačnik 2023: 80) Prežih je tudi v pariški (pol)ilegali večkrat zamenjal bivališče, njegova naslova sta poleg že omenjenega bila Rue Larrey 15, Rue Censier 45 (oba v petem okrožju) (Druškovič 2005: 260; Kramberger 2025). Ob tem se moram zahvaliti dr. Taji Kramberger za prijazno pomoč pri iskanju Prežihovih krajev na terenu.

3 V *Prežihovem zborniku* je objavljen del korespondence z urednikom revije, Ferdom Kozakom. Redna Prežihova korespondenta sta bila tudi Ivan Regent in Dragutin Gustinčič v Moskvi in v španskem mestu Albacete.

in septembrom 1938, novele iz zbirke *Samorastniki* je dokončal leto poprej (Druškovič 2005: 246). V Parizu je prav tako dopilil *Doberdob*; da je rokopis vendarle dobil nazaj, mu je pomagal tudi francoski PEN, sicer pa je s tem povezana naslednja anekdota:

> V celici sem smel pisati. Napisal sem skoraj ves Doberdob, a ko sem končal, so mi ga vzeli v cenzuro, kakor so rekli. Ko so me naposled izpustili, mi rokopisa niso vrnili, ker so ga baje nekam založili. Ko sem potem prišel v Pariz, sem poslal pismo dunajski policijski direkciji … V tistem pismu sem navedel primer velikega portugalskega pesnika Camõesa, ki so ga v 16. stoletju na neki ladji v Indijskem oceanu zalotili indonezijski divjaki. Ti divjaki so zadavili in požrli vso ladijsko posadko, pustili pa so živega Camõesa, ki se jim je legitimiral s svežnjem rokopisov svojih pesmi. – Kopijo tega pisma sem poslal dunajski vladi, rektorju dunajskega vseučilišča in avstrijskemu poslaništvu v Pariz z grožnjo, da bom po preteku 14 dni to pismo objavil v časopisju. Medtem ko mojega rokopisa nikjer ni bilo najti, sem ga zdaj po 10 dneh dobil nazaj.« (Navinšek 1957: 265)

V petem nadstropju

Kam je postavljeno prvo besedilo v zbirki, nam pove že njen naslov. V petem nadstropju palače pariške policijske prefekture v urad za tujce. Ni datirana, lahko pa sklepamo, da je nastala leta 1939 ali 1940. Urad je kafkovski in spominja na urade (za tujce), kot jih poznamo tudi danes. Prežih (kot v celi knjigi) pripoveduje v prvi osebi in pripoveduje o svojem čakanju na podaljšanje dovoljenja za bivanje. Takšno besedilo bi zelo težko umestili med potopise, bližje je avtobiografski črtici, saj je kratko in skoncentrirano na en dogodek (čakanje v uradu, ki

se nadaljuje v razlago, zakaj so ti ljudje sploh tam) z nekakšnih blagim vrhom, ko Prežih in njegov prijatelj Dolenjec nazadnje le prejmeta vsak svojo odločbo.

Dogajanje se začne ob sedmih zjutraj, ko Prežih v prepričanju, da bo prvi v vrsti, pride pred vrata prefekture. A se ušteje, pet jih že čaka pred njim. V uvodu pisatelj v nekaj povedih skicira okolico palače prefekture ob zgodnji uri, ko je mesto še neprijazno in mokrotno in je noč umila stara poslopja, iz Sene pa se dviga rahla in redka meglica. Palais de Justice in katedrala Notre-Dame za njo, mestni hrup, ki se začenja, nato pa naglo stopnjuje (Prežih 1946: 8).

Ta značilen, skoraj idiličen, opis prebujajočega se Pariza prekine drugačno stopnjevanje; zdaj raste število čakajočih. Ob osmih, eno uro pred odprtjem urada, čaka že osemsto ljudi, ki stojijo že na cesti, da mora policaj očistiti cestišče in urediti množico (Prežih 1946: 8). Množica emigrantov, ki čaka, je nabrana z vseh vetrov. Prej opisani evropski totalitarizmi in gospodarska kriza so množico ljudi vseh narodnosti, bodisi iz političnih razlogov bodisi s trebuhom za kruhom, prinesli v Francijo, ki je bila v primerjavi s preostalo Evropo politično in gospodarsko še dokaj stabilna.

Množica, ki jo je bil policaj že prej čistil, ima zase dodeljen vhod v stavbo; tiste, ki poskušajo pri ostalih vhodih, jih preganjajo. Množica čaka mirno, niti materi z dojenčkom, niti nosečnici ni dovoljeno naprej, pozneje izvemo, da otrok ni noben privilegij pri odločanju; noseči Prekmurki komisar zabrusi: »Kaj me brigajo vaši pankrti, kar doma jih spravljajte na svet!« (Prežih 1946: 9) Mimoidoči Parižani se delajo, kot da nič ne vidijo, množice se na daleč izogibajo (Prežih 1946: 9).

Ob devetih prve čakajoče končno spustijo v palačo in vzamejo njihove dokumente v obravnavo. Zdaj se množica

zoži, tudi avtor se začne fokusirati na intimnejše opisovanje, opazuje čustveno odzivanje čakajočih na negotovo usodo – bodo izgnani ali bodo lahko ostali. Francija je bila že pred krizo dežela priseljevanja, v času krize in na skorajšnji predvečer nove vojne pa so tujci postali odveč, zato Prežih resignirano zapiše:

> Pravica do bivanja v tej deželi, kjer mrgoli tujcev, ni več navadna šala. Včasih se nihče ni oziral na papirje, delovne roke so bile najboljša legitimacija; toda danes tlači brezposelnost, vojna se bliža z naglimi koraki in oblasti se skušajo iznebiti čim več tujcev.« (Prežih 1946: 9)

Prežih ne pozabi pogledati skozi okno na zvonik Sainte-Chapelle in prisluhniti cestnemu hrupu, ki sili na hodnik petega nadstropja, nato pa se začne pogovarjati s sotrpini, naposled najde tudi nekaj drugih Slovencev. V nadaljevanju, tudi preko dialogov, Prežih predstavi nekaj usod priseljencev in s tem pokaže raznolikost vzrokov, ki so te ljudi pripeljali do oddelka za tujce na pariški prefekturi (Prežih 1946: 11–12).

Prvi ogovori Prežiha neki slovenski malopridnež, ki se je klatil po svetu, a ni nikdar pošteno delal. Prežihu očita, da so se razmere poslabšale prav zaradi političnih migrantov, kot je bil Prežih sam. Potem se pogovarja z Zagorcem, ki so ga izgnali iz Belgije, nato pa v Lillu zaprli, ker ni imel dokumentov. Po prestani kazni so ga poslali v Pariz, da si uredi dokumente, a ni prišel na vrsto, zato so ga po raciji v hotelu zopet zaprli. Medtem nekaj bolje oblečenih tujcev v spremljavi lepih mladih žensk preskoči vrsto in iz pisarn prihaja z zadovoljnim obrazom. Prežih ugiba, če gre za zvodnike s prostitutkami; organizacija prostitucije v Parizu je tudi sicer Prežiha zelo

zanimala, o njej piše že na začetku te zgodbe pa tudi v *Parizu* (Prežih 1946: 12–14).

Nadalje v zgodbi naleti še na dva Slovenca. Prvi izhaja iz vrst razpuščene španske republikanske armade (t. i. španski borci). V španski državljanski vojni (1936–1939) so se borili republikanci in frankisti. Evropske države se, razen Italije in Nemčije, ki sta podprli Franca, v vojno niso vmešale in zaščitile demokracije, se je pa na republikansko stran prišlo borit veliko prostovoljcev iz vse Evrope, predvsem po zaslugi Sovjetske zveze in kominterne. Po republikanskem porazu so vojake skupaj s poškodovanimi evakuirali v Francijo. Ta prvi Slovenec je bil pred izbruhom vojne rudar v severni Franciji, nato pa se je javil za prostovoljca, bil je dvakrat ranjen. Po vrnitvi je bil politično sumljiv, zato se ni mogel vrniti na delo v rudnik (preblizu meje) niti mu niso hoteli izdati listin za vrnitev v domovino. Razočaran je, da Francija ne prepozna, da so z branjenjem španske demokracije branili tudi Francijo samo, in ji privošči Francovo maščevanje. Urad izmozgane borce odpravi v koncentracijsko taborišče (Prežih 1946: 16–17).

Uradniki kličejo s francosko izgovorjavo, da Prežih komaj spozna svoje ime. Skupaj s še enim rojakom Pečnikom je končno poklican v pisarno – Prežih dobi dovoljenje še za en mesec, Pečnik mora zapustiti državo v 48 urah. Prežih pospremi nesrečnika Pečnika in njegovo nosečo ženo proti revnemu pariškemu okraju St. Paul in tako izve še njuno zgodbo. Par je že deset let v Franciji, oba izvirata iz tedaj obrobnih neindustrializiranih, kmečkih slovenskih pokrajin Dolenjske in Prekmurja, kjer je bilo zelo težko najti delo, posledično pa je bilo veliko izseljevanja. Pečnik je delal v livarni, kjer se je iz delavske solidarnosti pridružil splošni stavki. Prežih potipa Pečnikovo »politično žilo« in mu svetuje, naj boj za delavske

ideale nadaljuje doma, toda mladi par raje po človeško životari v tujini, kot da bi moral doma v revščini garati za dnino. Konec zgodbe je sprva negotov, saj Pečnik manj kot 48 ur pred izgonom še ne ve, kaj bo storil, potem pa postane optimističen, saj verjame, da bo nekoč napočil čas, ko bo povsod, tudi na Dolenjskem, dobro (Prežih 1946: 17–22).

Prežih nam v svojem *V petem nadstropju* ne slika lepote Pariza, temveč popiše vso bedo tedanje emigracije v Parizu, katere položaj se je zaradi napete politične situacije še poslabšal. Domiselna se zdi predstavitev raznih »tipov« tujcev. Še najmanj izvemo o Prežihovi usodi političnega migranta, Pečnik z dekletom predstavlja ekonomske migrante, z neimenovanim Slovencem je predstavljena usoda španskih borcev, z Zagorcem pa nakazana usoda tipa persona non grata, ki ne more ostati ne v državi, kamor se je izselil, ne tam, kamor so ga izgnali, niti se ne more vrniti v domovino. Na slabih štirinajstih straneh je pisatelj zajel vse plasti emigracije, od njenih vzrokov do posledic, tekst pa je ob sodobnih problemih z migracijami vsekakor vreden branja tudi iz današnje perspektive.

Pariz

Prežihov Voranc je v *Parizu* opisal svoje občutke ob prihodu v francosko prestolnico in med bivanjem v njej. V kramljajočem, mestoma ironičnem slogu, nam predstavlja francosko družbo, kakršna je bila v tridesetih letih. V primerjavi z *V petem nadstropju* si je vzel več prostora za podrobnejše opisovanje in pripovedovanje, npr. za opis svoje vožnje do Porte St. Martin si vzame slabo stran in pol. Piše o tem, kaj je mislil o Franciji, preden je prišel tja, in kakšno je spoznal po daljšem bivanju. Prepleta tisto, kar ga je kot Slovenca, ki je vajen srednjeevropskega načina življenja, pozitivno in negativno presenetilo. Slog

je tukaj bližji tistemu, ki ga poznamo iz potopisov, tudi začne se besedilo z opisom poti v Pariz in konča z odhodom, vsebina pa ni osredotočena na pot in predstavitev mesta, bolj gre za analizo življenja v Franciji, Parizu. Besedilo je datirano z letnico 1940, razdeljeno je na šest delov, ki so ločeni z zvezdicami in niso vsak zase naslovljeni.

Prežih se je v Francijo odpravil z mešanimi občutki, a predvsem z upanjem na boljše. Nekako idealistično je bil mnenja, da je to dežela, kjer imajo ljudje enake pravice in ni narodne nestrpnosti, kjer vlada meščanska demokracija. Vendar Prežih kmalu uvidi, da je demokracija res izrazito meščanska in daleč od tiste ljudske, ki si jo je želel. V svojem kot britev ostrem pisanju jo je slekel in argumentirano pokritiziral.

Že na meji je doživel prvi hladen tuš – čeprav je na poti v Francijo prečkal dve fašistični državi, ni nikjer doživel tako hladne in natančne mejne policije, a si je to razložil s tem, da se Francija boji za svojo demokracijo. Nato je sedel v nepričakovano udobni tretji razred vlaka, ki je vozil hitro in točno, in hotel po srednjeevropski šegi čas preganjati s klepetom s sopotniki, a se je uštel. Prvi sopotnik je še nekoliko sodeloval v pogovoru, potem ko se je prepričal, da njegov sogovornik ni Nemec. Zalomilo se je, ko mu je hotel dopovedati, da je Slovenec. Sogovornik je bil še kar izobražen, mislil je, da je Čeh ali Rus, potem ko mu je Prežih rekel, da je Jugoslovan, se je po razmisleku celo spomnil na Srbe, ko pa je Prežih hotel še naprej razlagati zapleteno jugoslovansko situacijo, je bilo Francozu dovolj in se je obrnil v kot. »Tisti čas še nisem vedel, da je Francozu zemljepisje najbolj zasovražen pojem vsega

francoskega življenja«, (Prežih 1946: 138)[4] je zapisal; dodal pa, da so sicer dobro izobraženi, »kar se tiče francoskega življenja« (Prežih 1946: 136–138).

Poskusil je ogovoriti še sopotnici, brez uspeha. Sopotnike je šokiral, ko je iz torbe vzel kos kuhane šunke in črnega kruha; za dami je bilo to kulturni šok, slovenska kmečka malica je bila zanju preveč. Vlak se končno pripelje v pariška predmestja in Prežih prvič na lastne oči vidi prestolnico. Najprej lepa predmestja z vilami in drevoredi, nato industrijska predmestja s steklenimi stavbami, kar je dajalo vtis modernega mesta – a bolj so se bližali mestu, bolj so bile ulice ozke, umazane in neurejene. Opazi tudi mnogo reklamnih napisov za alkoholne pijače in parfume, takoj opazi razkol med črnim industrijskim Parizom in Parizom dolce vita, ki so mu bile reklame namenjene. Ob nakopičeni industriji opozori tudi na problem velike centralizacije te države, ki jo je v vojni drago stala. Tudi Gare du Nord, za razliko od drugih kolodvorov, pusti slab vtis, postaja je slabo urejena (Prežih 1946: 139–142).

Sledi anekdota, Prežih jih je več vključil v besedilo in mu tako dal bolj sproščen ton, obenem pa ponazoril nekatere svoje trditve. Po prihodu v mesto je sedel v taksi in naročil vožnjo do Porte St. Martin, kar je voznika popolnoma vrglo iz tira, saj je po vraži veljalo, da če je bila prva vožnja v dnevu na to destinacijo, je to prineslo nesrečo (Prežih 1946: 142–144).

Pisec nato s »tehničnega« vidika predstavi mesto, njegove brezštevilne paradokse, ki se jim Prežih, pa tudi marsikateri

4 Pomenljivo je, kako je več slovenskih avtorjev opazilo francosko geografsko nerazgledanost. Prim. Bezenšek 1889: 40 in Stritar v pesmi *Pariz* iz 1870 (Stritar 2013), kjer nagovarja francosko dekle z besedami: Kaj ti bo, če imenujem/Narod svoj in rojstni kraj;/Ve Francozinje se v šolah/Ne učite bogve kaj. Malo veste, kje dežela/Ona ali ta leži (…).

obiskovalec pred in za njim, ni mogel načuditi. Mesto je tujcu na prvi vtis prijetno, tudi v primerjavi z Dunajem in Berlinom. Je veliko, »živahno, lepo in domače«. Po drugi strani nobeno drugo velemesto ni tako umazano in nima tako grdih in tesnih četrti, a ostaja prijazno in mikavno. »Dihaš smrdljiv in dušeč zrak, a vendar dihaš lahko in prosto. Čutiš, da si svoboden in pri vsakem koraku opažaš široko demokracijo, dasi menda nikjer v Evropi policija ni tako zabita, ozkosrčna in starokopitna kot v Parizu« (Prežih 1946: 144).

Všeč mu je tehnična razvitost, všeč mu je okus oblačenja pri moških in ženskah. Kaotičnost prometa primerja s »prusko« cestno urejenostjo in ugotovi, da je v Parizu kljub vsemu manj nesreč kot v Nemčiji. Preseneti ga nelogična razporeditev avtobusnih postaj. Zanimiv je razmislek o podzemni železnici (ki jo sicer pohvali kot dostopno in učinkovito prevozno sredstvo) kot o kazalniku socialne klime. Pariški metro je bil že tedaj prenočišče brezdomcev, ob prihodu množice brezposelnih delavcev med gospodarsko krizo pa se je še dodatno napolnil, saj so se lahko ljudje pozimi za ceno ene vozovnice cel dan prevažali in se tako prebijali skozi dolgčas in ostajali na toplem. Obregne se tudi ob odnos Francozov do beračev, ki jih je v mestu, kjer je nakopičenega toliko bogastva, nič koliko. Francozi so namreč prepričani, da mora zanje poskrbeti država (ki je po ustavi tako ali tako socialna), oni zato plačujejo davke (Prežih 1946: 146–149).

Prežih je bival v enem izmed »hôtels«, meščanskih palač, v katere so bile natrpane najemniške sobe, in ugotovil, da bi lahko za pariško najemnino dobil dve sobi na Dunaju. Na naslednjih straneh predstavi verjetno najsenčnejšo plat meščanske demokracije. Ko vpraša postreščka po lastniku hiše, mu ta kratko malo odvrne dvesto družin. Gre za dvesto

bogatih družin, »kapitalistični samodržci« jih imenuje. In ti imajo v svoji lasti vse: hotele, časopise, javni prevoz, mlekarne itd. Prežih ugotavlja, da je ta monopol peščice v Franciji zavit v plašč demokracije. Prežihovi Parižani so obupali nad politiki, imenujejo jih cochons, svinje; politika je zanje le kupčija, a ker volivci verjamejo, da je tudi življenje zgolj kupčija, jih vsakič znova spet izvolijo. Pisec z motivom kupčije nadaljuje. Pariški malomeščan hoče naglo obogateti in je zato pripravljen delati po petnajst in več ur na dan, pri čemer je po francoski miselnosti delo tudi preštevanje denarja. Ta zadnji je v Franciji pred dobo evra umazan, pa ne zato, ker bi bil po krivem pridobljen, ampak ker se valja v že prej omenjeni umazaniji. Stari francoski novci so imeli luknjo, ki jo je včasih umazanija kar zadelala. Prežih misel o denarju zaključi s sklepom, da se včasih francoski malomeščani še malo preveč pehajo za denarjem in da postajajo njihovi možgani votli, kot njihovi kovanci (Prežih 1946: 149–151).

Mittelevropejcem je bila Francija privlačna ali odurna (prav gotovo pa zanimiva) zaradi svojega slovesa nemoralnosti. Prežih piše, da v Parizu posredno od prostitucije živi milijon ljudi, da je nekaj običajnega, če ministrova žena dela kot blagajničarka v javni hiši, da v Parizu niso nikoli pozidali osrednje železniške postaje, ker bi s tem uničili prostitucijo, ki je cvetela okrog starih, po mestnem obodu razpršenih kolodvorov. Ugotavlja, da ima milijon ljudi tudi pomembno politično moč in skupaj z dvesto družinami brani privilegij »svobodne ljubezni«, menda pridobljen z veliko revolucijo (Prežih 1946: 151–152).

V naslednjem delu analizira odnos Francozov do različnih pojavov v njihovi okolici. »Pariz je velik muzej« (Prežih 1946: 152) pravi, v Louvru, Clunyju in drugih je nakopičena ogromna količina bogastva, nakradenega skozi stoletja po vsem svetu.

Zanimivejša kot muzeji se zdijo Prežihu zasebna stanovanja pariških meščanov, kjer je (z okusom, ne tako kot kopičenje kiča v srednji Evropi) razstavljenih toliko starin, da je lahko vsako stanovanje muzej zase. Cerkev v Franciji ni na dobrem glasu, iz nje se ponorčujejo, kadarkoli se lahko, in je ločena od države. Prežih opazi, da ima kljub temu neko nevidno duhovno moč in da ni tako konservativna kot v njegovi domovini (piše o skupinici otrok, ki nosijo simbole srpa in kladiva, vodi pa jo duhovnik). Pohvali delovanje cerkvenih ustanov v delavskih okrajih, ki so prebivalcem v pomoč pri čuvanju otrok. Cerkev tudi gradi, za razliko od francoske države, ki za šolsko in uradniško infrastrukturo slabo skrbi. Večina francoskih uradov, šol, bolnic je bila tedaj v poslopjih, ki jih je država zasegla Cerkvi med revolucijo in v poznejših nacionalizacijah, kar se zdi Prežihu edinstveno v Evropi, obenem pa kritika države in pohvala francoski Cerkvi. Prav tako se mu zdi nenavadno, kako malo zaporov je v Parizu, razmišlja, če so mogoče francoska sodišča manj stroga od domačih, sicer pa pravi, da je kriminal zgolj v domeni priseljencev. »Če se ti pripeti nekaj takšnega, kakor se je pripetilo meni, da sem pozabil v javnem stranišču dežnik in sem ga čez tri dni našel še vedno na istem mestu na najbolj obljudenem bulvarju, se ti razodene tudi ta stran francoske demokracije« (Prežih 1946: 157).

Prežihovemu čudenju nad francosko družbo kar ni konca. Francoz je po njegovem konzervativec, a kljub temu ne spoštuje policije in državnih uradov. Sploh se mu zdi, da je birokracije malo, ker je tudi uradov malo, in se čudi, da državni sistem sploh deluje. Uradov (npr. pošt) je v predmestjih sploh premalo in ljudje so vajeni čakati, mislijo, da tako pač mora biti in se ta plat življenja ne spreminja, Francozi so »disciplinirani«. Francoz misli na to, da bo užival v hrani, pijači, ljubezni in privarčeval

sredstva za starost; vendar se zdi to nekoliko v nasprotju s tem, kar Prežih napiše nekaj strani prej, ko opisuje pehanje Francozov za denarjem. Kakorkoli, tudi ko Francoz dela, misli na to, kaj bo potem užil, stanovanje mu ni tako sveto, kot je navadno prebivalcem srednje Evrope – lahko je luknja, le da je kaj na mizi in da je postelja udobna. Enako je s higieno. Prežih popiše izkušnjo, ko je bival pri dveh pariških damah, ki se sploh nista umivali. Prav tako se čudi, da Parižani ne izkoristijo krasnih rek v bližini mesta za kopanje – zadostujeta jim Luksemburški park, Boulonjski gozd, Gozd Vincennes pa je že predaleč zanje. Tudi za nedeljske izlete jim je malo mar, raje si postavijo mizo in stole na ulico in se pogovarjajo (Prežih 1946: 157–161).

Iz tega Prežih izpelje tri lastnosti Parižana, ki naj bi ga takega naredila francoska revolucija: ta je malomaren, brezbrižen in konservativen do vsega, kar ni važno za njegov obstoj, vse ostalo, nepotrebno in slabo na svetu, je združeno v besedo »merde«. To ilustrira z anekdoto:

> Iščeš, na primer, zakotno ulico, ki je ne moreš najti na res preglednih, izvrstnih načrtih mesta, kakršni so razgrnjeni pred vsako postajo podzemske železnice. Vprašuješ in naletiš na malomeščana, ki je bil v tisti ulici rojen, v njej živi in bo v njej umrl. Njegov neprijazni, popolnoma odsotni odgovor pa se glasi: »Ne vem … (…) To je že merde.« (Prežih 1946: 160)

Emigrant majhnega slovenskega naroda, ki se je od nekdaj moral boriti za svoje jezikovne pravice, je opazil tudi tisto krivico francoske države, ki jo ta ignorira že vse od svojega nastanka: dejstvo, da v njej živi več avtohtonih narodov, ki so

jim še vse do danes kršene jezikovne pravice. Sicer priznava, da so Francozi do tujcev strpni, ne marajo pa navezovati tesnejših stikov; Alzačani, Bretonci, Baski, Katalonci, to je rojalistična zalega še izza revolucionarnih časov. »Narodnih manjšin ne priznavajo niti politično niti kulturno niti čustveno: vsi so Francozi, pa mir besedi« (Prežih 1946: 161).

Šokanten se zdi Prežihu položaj žensk, ki je slab tudi v primerjavi z gospodarsko dosti bolj zaostalo Kraljevino Jugoslavijo. V veljavi je bil še vedno »Code Napoléon«, zakonik, ki je žensko povsem priklenil na moža, ji onemogočil prosto gibanje (ne le potovanja v tujino, celo iz kraja v kraj), ji prepovedal razpolaganje s svojim zaslužkom. Prežih doda le: »Bog nas varuj …« (Prežih 1946: 126) Mislili bi, da je takšen zakonik leta 1940 pač fosil, ki velja le še na papirju, a Prežih doda več primerov, ki kažejo, da je bil zakonik tedaj še kako v veljavi.

Dobri dve strani Prežih posveti tudi slovenskim izseljencem. V Parizu jih je bilo malo, pa še ti so bili pod strogim nadzorom uradnih in neuradnih jugoslovanskih vohunov. Največ jih je živelo okoli Lilla, v Alzaciji in Loreni v rudniških krajih. Življenjski standard delavcev v Franciji je bil neprimerno višji kot v slovenskih krajih, ugotavlja pa Prežih, da se je ponekod že pri prvi generaciji otrok izgubil materni jezik. Od kolega duhovnika je dobil zanimiv (a kar boleče stereotipen) nasvet, kako najti Slovence: »/…/ kjer koli najdeš zaboje praznih steklenic, tam vstopi. Tam so gotovo Slovenci doma …« (Prežih 1946: 167)

Kljub vsem naštetim negativnim stranem francoske demokracije je bila ta dolgo vzor vsem ostalim narodom. Prežih piše, kako so demokrati, tudi jugoslovanski, romali v Pariz, a so si venomer ogledali le njegove bleščeče boulevarde, v delavske četrti ni zavil nihče. Svoj tekst o Parizu sklene z orisom

situacije pred drugo svetovno vojno, ko je gospodarska kriza načela tudi Francijo. Francija je trepetala pred vojno, popuščala je Hitlerju, ni ji bilo mar za zasedbo Sudetov, za Anschluss ali razkosanje Poljske – samo, da ima Francija mir. Zaostril se je odnos do tujcev, vsakdo je bil kar naenkrat osumljen vohunjenja za sovražnika. 1. septembra 1939 je bila Francija Nemčiji končno prisiljena napovedati vojno, Prežih pa je zapustil Pariz. Zapiše, da ga ne bo nikdar pozabil in da verjame, da ga bo kri montanjardov še enkrat znova očistila na bolje (Prežih 1946: 167–171).

Semenj belih ljudi

H kritiki francoske družbe lahko pridamo še Prežihovo besedilo *Semenj belih ljudi*, ki se dogaja v Orléansu. Je krajše od prejšnjih dveh obravnavanih besedil in je datirano z letnico 1934. Ima pravi potopisni uvod, v katerem je mesto dogajanja geografsko določeno in pospremljeno z nekaj zgodovinskimi dejstvi iz časa Ivane Orleanske, katere usoda se je avtorja po njegovih besedah sodeč zelo dotaknila. Nato opiše sejem kmečkih delavcev. Gre za dejanski sejem, kjer se zbere množica delavcev, da bi jih lastniki posestev najeli za mesec ali dva. Opis dogodka precej spominja na sejem sužnjev, kakršne poznamo iz zgodovine. Ponudbe je veliko, poljedelci lahko izsiljujejo in barantajo z delavci, da le izsilijo čim manjšo mezdo (Prežih 1946: 25–30). »Bil sem na največjem semnju belih sužnjev v Evropi …« (Prežih 1946: 30) »Da, ljudski semenj. Da, na Francoskem, v deželi zakrknjene demokracije, enakosti bratstva in svobode!« (Prežih 1946: 26)

Prežihova kot britev ostra analiza francoske družbe je prav gotovo zanimivo branje, ki da misliti. Z njim je dokazal, da ni le mojster v opisovanju kmečkih ali družinskih skupnosti na

vasi, temveč da lahko s prav takim mojstrstvom naslika tudi življenje v velemestu. Florence Gacoin Marks njegov *Pariz* pospremi z balzacovskimi besedami »Illusions (définitivement) perdues concernant la démocratie française« (Gacoin Marks 2015) (definitivno izgubljene iluzije o francoski demokraciji). Prežih ruši stereotip (v katerega je tudi sam verjel) o pravični francoski egalitarni družbi, kjer so vsi enaki, ne glede na stan ali narodnost. Namesto svobode, bratstva in edinosti najde podivjani kapitalizem, zavit v demokratični plašč. Pokaže tudi na velike razlike med francosko in srednjeevropskimi družbami, kar zadeva odnos do dela, narave, življenja, pravic žensk, higiene; celo do banalnosti, kot je klepet v vlaku. Impresivno je število zornih kotov, s katerih je pogledal na francosko družbo. Seveda je Prežihovo pričevanje zgolj eno in moramo tudi v njegove besede mestoma podvomiti in jih ne posplošiti na celotno družbo, čeprav se je ves čas trudil svoje besede podkrepiti s primeri iz svoje izkušnje ali s tem, kar so mu povedali bližnji.

Prežih priznava, da je kljub vsem krivicam in paradoksom francoske družbe položaj delavca mnogo dostojnejši kot drugod v Evropi, čeprav je napredovanje po družbeni lestvici zaradi t. i. dvesto družin oteženo. Če se v *Parizu* posveti analizi (malo) meščanskega in delavskega življenja, pa v *Semnju belih ljudi* pokaže na del življenja fizičnega kmečkega delavca, ki si ga lahko gospod iz množice izbere kar na sejmu. Na to kratko besedilo bi lahko pogledali kot na »francoski« pendant Prežihovih del o življenju kmetov na Slovenskem. Z branjem vidimo, da se težaku tudi na Francoskem ni godilo dosti bolje (čeprav je bil tudi on bolje plačan kot slovenski dninar). Zanimiv je razmislek o Meti iz *Samorastnikov*, Dihurjih iz *Boja na požiralniku* ali usodi katerihkoli ubožnih kmetov v slovenski književnosti, ki

se z vsakodnevnim garanjem na svoji ali posestnikovi zemlji ubijajo za vsakdanji kuhan krompir; je njihov položaj boljši ali slabši od blaga na sejmu v Orléansu?

Sklep

Pariz, kjer se je po 1. svetovni vojni na mirovni konferenci odločala prihodnost Evrope, je imel pomembno vlogo v življenju in delu Prežihovega Voranca. V tem mestu je bil neposredno priča političnim napetostim, socialnim razlikam in protislovjem francoske demokracije, hkrati pa je tam ostril lastno politično zavest in literarno ustvarjalnost. V Parizu je urejal ilegalno Delo, pomagal španskim borcem, vodil knjigarno Horizons, sodeloval z mednarodnimi organizacijami ter se srečeval z osrednjimi osebnostmi jugoslovanskega komunističnega gibanja. V istem času je v pariških kavarnah in stanovanjih nastajal pomemben del njegove literature – od novel iz *Samorastnikov* in romana *Požganica* do ponovne ureditve rokopisa *Doberdoba*. Mesto mu je bilo prostor političnega boja, osebnih preizkušenj in ustvarjalnega navdiha, a tudi prizorišče, kjer je od blizu spoznal bedo emigrantskega življenja in izgubljene iluzije o francoski demokraciji. Tako kot je Pariz po vojni simboliziral nove meje in nove spore Evrope, je postal tudi za Prežiha kraj, kjer so se križale njegove osebne, politične in literarne poti. Brez pariških let bi njegova literatura in misel težko dosegli ostrino, univerzalnost in družbeno zavest, ki jih prepoznavamo danes.

Pariz za Prežihovega Voranca ni bil le kulisa političnega boja in literarnega ustvarjanja, temveč mesto, kjer se je njegova življenjska pot razprla v vso svojo napetost med idealom in resničnostjo. Tam je našel zatočišče in nevarnost, navdih in razočaranje, a predvsem izkušnjo, ki ga je nepreklicno obli-

kovala. Francoska prestolnica mu je razodela sijaj in bedo moderne Evrope ter mu obenem odprla prostor, kjer je lahko mislil svet širše od meja rodne Koroške. Ko je zapustil Pariz, je s seboj odnesel več kot spomine – odnesel je snov, iz katere je gradil svojo literaturo, in prepričanje, da se usoda malega človeka vselej prepleta z velikimi zgodbami časa.

Viri in literatura

- Anton BEZENŠEK, 1889: *Pisma iz Pariza*. Ljubljana: Samozaložba, Narodna tiskarna.
- Marja BORŠNIK, 1957: Pogovor z Blažem Arničem. *Prežihov zbornik*. Ur. Marja Boršnik. Maribor: Obzorja. 120–129.
- Blanka BOŠNJAK, 2010: Kratka potopisna besedila Prežihovega Voranca. *Jezik in slovstvo* 55/3–4, 63–76.
- Drago DRUŠKOVIČ, 1973: Opombe. *Lovro Kuhar - Prežihov Voranc. Zbrana dela.* 9. knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 686–698.
- Drago DRUŠKOVIČ, 2005: *Prežihov Voranc. Pisatelj in politik*. Celovec: Drava.
- Urh FERLEŽ, 2021: Novačan in Prežih o Parizu. *Slavistična revija* 69/1, 69–82.
- Florence GACOIN-MARKS, 2015: L'image de Paris chez trois écrivains slovènes: Vladimir Levstik, Prežihov Voranc, Lojze Krakar. *Revue du Centre Européen d'Études Slaves* 4/1. [Spletna objava].
- Anton INGOLIČ, 1956: Prežihovo pariško stanovanje. *Tedenska tribuna*, 9. 8. 1956. 7.

- Jože KORUZA, 1957: Življenjska pot Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca. *Prežihov zbornik*. Ur. Marja Boršnik. Maribor: Obzorja. 167–220.
- Taja KRAMBERGER, 2009: *Memorija in spomin. Zgodovinska antropologija kanonizirane recepcije*. Doktorska disertacija. Koper: Fakulteta za humanistične študije.
- Taja KRAMBERGER, 2025: *Za sprehod po nekaterih pariških krajih memorije*. Izroček z zemljevidom. Samozaložba.
- Emil NAVINŠEK, 1957: Doberdob. *Prežihov zbornik*. Ur. Marja Boršnik. Maribor: Obzorja. 260–272.
- Bogdan POGAČNIK, 2023: Trdo delo in domotožje. Po zastrtih sledeh Prežihovega ilegalnega in literarnega delovanja v Parizu. *Prežihov Voranc v ogledalu Koroškega fužinarja: 1951–2007.* Ur. Vojko Močnik idr. Ravne na Koroškem: Prežihova ustanova, Javni sklad RS za kulturne dejavnosti – Območna izpostava. 80–89.
- PREŽIHOV Voranc, 1946: *Borba na tujih tleh. Evropski potopisi*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.
- Tone SMOLEJ, 2006: »Tisoč kilometrov je od Rue Descartes do Cankarjeve ulice«. Podoba Pariza v slovenski književnosti (1789–2000). *Mesto in meščani v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. Ur. Irena Novak Popov. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. (SSJLK 42). 100–111.
- Josip STRITAR, 2013: *Pesmi*. Ljubljana: Študentska založba.
- Joža VILFAN, 1957: Tito o Prežihu. *Prežihov zbornik*. Ur. Marja Boršnik. Maribor: Obzorja. 109–110.

Veliki neznanec? Prežihov Voranc in avstrijski literarni prostor

Red. prof. dr. ANDREJ LEBEN
Univerza v Gradcu, Oddelek za slavistiko,
Universitätsplatz 3, A 8010 Graz,
andreas.leben@uni-graz.at

Ob uprizoritvi drame *Prežihove sanje/Prežihs Traum* Bernda Liepolda-Mosserja leta 2010 v Celovcu je novinarka Uschi Loigge v dnevniku Kleine Zeitung osrednjega junaka »revije o klavrnem življenju« označila za enega »izmed velikih neznancev koroške literature«. Glede na to, da je bil Prežih med slovensko manjšino na Koroškem vse prej kot neznan in so bila že takrat številna njegova dela dostopna v nemških prevodih, prispevek sledi sprejemanju Prežiha v nemškem jezikovnem prostoru ter osvetljuje s tem povezane prevodne in druge posredniške dejavnosti.

The Great Unknown?
Prežihov Voranc and the Austrian Literary Space

When the play *Prežih's Dream/Prežihs Traum* by Bernd Liepold-Mosser was staged in Klagenfurt in 2010, journalist Uschi Loigge described the central character of the "revue of a miserable life" in the *Kleine Zeitung* newspaper as one of the "great unknowns of Carinthian literature." Given that Prežih was anything but unknown among the Slovenian minority in Carinthia, and that many of his works were already available in German translation at the time, the article explores Prežih's reception in the German-speaking world and sheds light on the related translation and mediation activities.

Ključne besede: Prežihov Voranc, prevodi v nemščino, literarno posredovanje, recepcija v avstrijskem in nemškem kontekstu

Keywords: Prežihov Voranc, translations into German, literary mediation, reception in Austrian and German contexts

Uvodni pogledi

Literarna dela Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca so prevedena v več kot dvajset jezikov, med drugim v albanščino, angleščino, arabščino, esperanto, finščino, francoščino, italijanščino, kitajščino, nemščino, švedščino, turščino in številne slovanske jezike. Podrobnejši pogled na knjižne prevode pokaže, da so zlasti v neslovanske jezike pogosto prevedena samo nekatera njegova dela, največkrat *Solzice*, prevodi v francoščino in angleščino pa so izšli večinoma v Sloveniji, nazadnje angleški prevod *Doberdoba*. Bibliografski zapisi v Cobissu tudi izkazujejo, da od sredine osemdesetih let 20. stoletja skoraj ni več novih prevodov v slovanske jezike, medtem ko je število nemških prevodov in ponatisov šele od takrat naprej naraslo. Danes so v nemščino prevedena ne samo vsa njegova klasična dela, temveč tudi številne znane in manj znane kratke zgodbe, novele in reportaže ter nekateri politični, spominski in drugi spisi.

Obseg posredovanja Prežihovega literarnega opusa v nemški govorni prostor ne preseneča. Nemščina je od začetkov literarnega prevajanja iz slovenščine eden najpomembnejših neslovanskih ciljnih jezikov, v sodobni nacionalni prevodni politiki pa je v položaju »centralnega jezika« (Zlatnar Moe/Žigon/Mikolič Južnič 2015: 35), preko katerega slovenska književnost, ki v svetovnem literarnem sistemu velja za periferno, lahko pridobi na mednarodni prepoznavnosti (Rozman 2022: 328). Toda poglavitni razlogi za bogato prevodno dejavnost so utemeljeni predvsem v biografski in tematski povezanosti njegove literature z avstrijskim in koroškim prostorom ter v dolgoletnih posredniških dejavnostih slovenske manjšine na Koroškem.

Iz avstrijske perspektive je Prežih zanimiv že zato, ker je odraščal v času še nedeljene habsburške Koroške. Služil je v

cesarsko-kraljevi vojski in iz nje dezertiral, ko je bil na zloglasni soški fronti. Po vrnitvi iz italijanskega ujetništva v domače kraje je bil lokalni socialni in politični aktivist komunistične stranke, ko pa je leta 1930 pred aretacijo zbežal čez mejo na avstrijsko stran, je bil na vidnih mestih v številnih državah dejaven v jugoslovanskem in mednarodnem komunističnem gibanju. Na Dunaju je bil priča februarske delavske vstaje leta 1934 in ustanovitve klerofašistične stanovske države. Avstrijske zapore je spoznal že v Celovcu, pozneje je več kot leto dni preživel v dunajskih zaporih, osvoboditev izpod nacizma je dočakal v koncentracijskem taborišču Mauthausen. Pisal je o bivanjskih in socialnih stiskah koroškega kmečko-proletarskega prebivalstva v prelomnih obdobjih pred in med razpadom ter po razpadu stare Avstrije; v številnih pripovedih, reportažah in spominskih zapisih se je dotaknil tudi družinskih in osebnih življenjskih razmer ter svojih izkušenj od otroštva do zrelih let. S Celovcem je povezan tudi po tem, da hrani Koroški literarni arhiv del njegove literarne zapuščine.

Delitev Koroške leta 1920 in spremembe v geopolitičnih razmerah so bistveno vplivale na posredovanje in sprejemanje Prežihovega literarnega ustvarjanja v avstrijskem in nemško govorečem prostoru. Ključno vlogo je po drugi svetovni vojni igrala slovenska manjšina na Koroškem, saj so v Slovenskem vestniku, reviji Svoboda in še kje objavljali njegova besedila. Kot politična osebnost in pisatelj je postal za številne koroške Slovence in Slovenke identifikacijski lik, k čemur so prispevale tudi uprizoritve njegovih del, ki so od druge polovice sedemdesetih do zgodnjih devetdesetih let 20. stoletja zaznamovale gledališko delo na Koroškem (Leben 2004: 67–72). Za njegovo popularnost so skrbele tudi filmske produkcije, kot sta *Samorastniki* (1963) in *Boj na požiralniku* (1982), pri katerih je

sodeloval igralec, režiser in pobudnik »Slovenskega ljudskega gledališča Samorastniki« Marjan Srienc.

Prežih je bil v povojni Avstriji v slovenskem manjšinskem okolju vselej prisoten. Prav to okolje pa je s prevajalskimi, založniškimi in drugimi dejavnostmi ustvarilo tudi temelje za njegovo sprejemanje v širšem nemško govorečem prostoru, ki ima že dokaj dolgo zgodovino.

Prevodi v nemščino

Prva prevajalka Prežihovih del je bila Zofka Kveder, ki je leta 1912 v zagrebškem listu Agramer Tagblatt objavila prevod njegove črtice *Iz našega življenja* (Dobrovoljc 2023: 133). Do naslednjega prevoda v nemščino je prišlo šele leta 1940, ko je koroški slavist in poznejši graški univerzitetni profesor Stanislaus Hafner z avtorjevim dovoljenjem in v sodelovanju s Franzem Hillejem prevedel novelo *Boj na požiralniku*, načrtoval pa naj bi tudi prevod celotne zbirke *Samorastniki* (Almasy 2009: 110). *Der Kampf um den Sumpfacker* je izšel v antologiji *Slowenische Novellen*, ki jo je Hille izdal pri dunajski nacistični založbi Adolf Luser v knjižni zbirki *Jugoslawische Novellen*. V izboru slovenskih novel so bili sicer zastopani še Ivan Cankar, Fran Finžgar, France Bevk, Franc Ksaver Meško in Juš Kozak.

Kmalu po vojni, ko so prevodi v angleščino, češčino, grščino, francoščino, madžarščino, makedonščino, slovaščino in srbohrvaščino zaznamovali začetek svetovljenja Prežihovih del, je ljubljanski pravnik Anton Svetina, sin nekdanjega notarja v Pliberku, v dogovoru s Prežihom začel prevajati *Požganico* in *Jamnico*. Prežihu so bili prevodi v nemščino očitno pomembni, saj je svojemu prevajalcu, ki je navezal stike z založbami v Berlinu, na Dunaju in v Zürichu, januarja leta 1947 sporočil,

da bi bilo »važno, če bi *Požganica* ravno sedaj prišla med avstrijsko ljudstvo« (Prežih ZD 1990: 150). Na roman iz plebiscitnega obdobja je postal pozoren tudi koroški pisatelj Josef Friedrich Perkonig, ki je v eseju *Der Kärntner Slowene* (1947) o *Požganici* priznavalno zapisal, da »izmerja do zdaj neznane globine« (Perkonig 1967: 266). Glede *Jamnice* je Prežih celo menil, »da bi ta roman obnovil in poglobil kulturne stike med slovensko in nemško kulturo demokratičnega sveta« (Prežih 1990: 153). Da si je o prevodu »romana soseske« v nemščino veliko obetal, lahko sklepamo tudi iz spominskega utrinka Janeza Mrdavšiča, v katerem omenja, da mu je Prežih nekoč rekel, da se mora prevod urediti »že zato, ker bo romanu z nemškim prevodom odprta pot dalje proti zapadu in na sever med nordijske narode« (Mrdavšič 2023: 303).

Zaradi kominformovskega spora so se Svetinova pogajanja izjalovila (Prežih 1990: 335), in do nadaljnjih nemških objav je prišlo šele v času, ko je Ivo Andrić zaslovel kot Nobelov nagrajenec za literaturo. Miodrag Vukić je v antologiji *Jugoslawische Erzähler der Gegenwart* (1962), ki je izšla pri založbi Reclam v Stuttgartu, objavil novelo *Vodnjak* v prevodu Antona Slodnjaka. Prežih je zastopan tudi v antologijah *Jugoslawien erzählt* (1964), ki jo je pripravil v Celovcu rojeni pisatelj in prevajalec črtice *Prvi spopad* Alfred Buttlar Moscon za frankfurtsko založbo Fischer, in *Jugoslawische Erzähler* (1966), ki jo je uredil nemški slavist in prevajalec Manfred Jähnichen. V izbor, ki je izšel pri Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung v Leipzigu in bil leta 1976 ponatisnjen, je Jähnichen vključil izsek iz novele *Samorastniki* v prevodu Janka Messnerja, ki je istoimensko zbirko objavil leta 1963 pri založbi koroškega pisatelja Bertla Petreia z naslovom *Wildwüchslinge*. Jähnichen, je pri Reclamu v Leipzigu izdal še antologijo *Petres Lied. Jugoslawische Erzählungen* (1972), v kateri

je Prežih ponovno predstavljen z besedilom iz Messnerjevega prevoda *Samorastnikov*.

Prvi povojni prevodi v nemščino so torej izšli v sklopu reprezentativnih jugoslovanskih proznih antologij pri znanih založbah v obeh Nemčijah, medtem ko je prvi samostojni knjižni prevod objavila obrobna koroška založba v Žihpoljah pri Celovcu. S tem se je posredovanje Prežiha v nemščino preusmerilo v koroške okvire, kar je po svoje poudaril tudi Janko Messner, ki je v kratki spremni besedi o Prežihu zapisal, da je v regionalnem pogledu »ein Kärntner Schriftsteller slowenischer Zunge« – koroški pisatelj slovenskega jezika, založniku pa se je zahvalil za njegovo odprtost in delovanje »v smislu sporazumevanja med narodi« (Messner 1963: 219). Obstoječih starejših prevodov očitno ni poznal, saj je menil, da pričujoča zbirka novel Prežiha prvič predstavlja nemškemu bralcu (Messner: 218).

Nemški prevod *Samorastnikov* je bil osamljen podvig, s preoblikovanjem založbe Drava v literarno založbo pa je Prežih v prvi polovici osemdesetih let doživel pravo renesanso. Drava, ki jo je vodil Lojze Wieser, je v sodelovanju z mariborskimi Obzorji leta 1981 v slovenščini izdala *Doberdob*, *Požganico*, *Jamnico* in prozno zbirko *Nicina*, leta 1983 pa Druškovičev izbor proze, esejev, reportaž in člankov z naslovom *Odrinjeni*. Istega leta je Drava objavila nemško izdajo *Požganice* v prevodu Petra Wieserja in Antona Svetine, ponatis Messnerjevih *Samorastnikov* in knjigo *Der ungleiche Grenzstreit 1918–1920* z eseji Janka Pleterskega in Draga Druškoviča o plebiscitnem obdobju. 1985 je sledila še prva nemška izdaja zbirke *Solzice*, ki jo je prevedel celovški slavist Klaus Detlef Olof.

Te izdaje predstavljajo višek založniških prizadevanj v Avstriji za popularizacijo Prežihovega ustvarjanja v obeh jezi-

kih. Hkrati so dopolnjevale dejavnosti, ki so vse do Prežihove 100-letnice rojstva, ko so bili uprizorjeni *Prizori s Prežihom* v režiji Petra Militareva in so *Solzice* v Olofovem prevodu izšle v predelani izdaji pri založbi Wieser, bolj ali manj neprekinjeno skrbele za to, da je bil Prežih v literarnem in kulturnopolitičnem življenju koroških Slovencev in Slovenk tako rekoč vseprisoten, prevodi v nemščino pa so hkrati spodbudili širšo recepcijo Prežiha v nemško govorečem prostoru. Seznam v nemščini dostopnih del sta v prvem desetletju novega tisočletja dopolnili še zbirka *Naši mejniki*, ki je izšla leta 2005 v prevodu Erwina Köstlerja pri Dravi, in roman *Doberdob*, ki sta ga prevedla Klaus Detlef Olof in Karin Almasy, ter ga je 2008/09 založila celovška Mohorjeva.

In vendar: neznani Prežih?

S temi prevodi, izdanimi pri dvojezičnih celovških založbah, je bila večina osrednjih Prežihovih del dostopna v nemškem jeziku, in upravičeno bi bilo pričakovati, da so zapustili kakšno sled v nemški koroški kulturni javnosti in publicistiki. Vendar kaže, da se to ni zgodilo, kajti ob uprizoritvi dvojezične drame *Prežihove sanje/Prežihs Traum* leta 2010 v Celovcu je osrednji koroški dnevnik Kleine Zeitung Prežiha predstavil kot »enega izmed velikih neznancev koroške literature«, ki ga je avtor in režiser igre Bernd Liepold-Mosser »iztrgal pozabi« (Loigge 2010: 74). Podobno so o čezmejnem gledališkem projektu poročali drugi nemški časopisi, medtem ko so slovenski listi o njem bolj molčali, Janko Messner pa je v pikri kritiki izrazil svoje nesoglasje z odrsko upodobitvijo glavnega dramskega lika (Messner 2010: 15).

Odzivi pokažejo tedanje dileme pri posredovanju Prežiha na ravni avstrijske Koroške: v manjšinskem okolju je že izgubil na

pozornosti in pomenu, nemški prevodi pa očitno niso pustili globljega vtisa, vsaj ne v nemški koroški medijski javnosti.

Tudi najnovejši prevodi prihajajo skoraj izključno iz manjšinskega okolja. Pisatelj in prevajalec Jože Strutz je pri založbi Kitab v treh knjigah objavil prevod *Jamnice* (2013/2014) ter tri izbore krajše pripovedne proze in reportaž, ki so med letoma 2011 in 2016 izšli pri založbah Kitab, Rapial in Drava. Nazadnje sta medtem združeni založbi Drava in Wieser v sodelovanju z Založništvom tržaškega tiska leta 2023 v knjižni zbirki »*Slowenische Bibliothek*« izdali še njegov izbor z naslovom *Abschieblinge (Odrinjenci*), ki vsebuje besedila s koroško slovensko manjšinsko tematiko. Poleg tega so v zbirki, ki jo je ob gostovanju Slovenije na Frankfurtskem knjižnem sejmu uredil Lojze Wieser, izšli ponatisi vseh knjižnih prevodov Prežiha, ki sta jih izdali Drava in Wieser od osemdesetih let naprej.

Skupaj je med letoma 1963 in 2023 izšlo enajst samostojnih knjig s prevodi iz Prežihovega opusa v nemščino, s ponatisi pa dvajset. Razen zgodbe *Levi devžej* iz *Solzic*, ki jo je leta 1985 v prevodu Frica Frankla objavil bavarski založnik Pawlak, so vse knjige izdale koroške založbe. Pri njih je izšla tudi večina novejših antologij, v katerih je Prežih zastopan, na primer *Das Buch der Ränder* (Wieser 1992) Karla-Markusa Gauße in Ludwiga Hartingerja, več knjig v Wieserjevi zbirki »Europa erlesen«, antologiji *Literatura – brez mejá / ohne Grenzen / senza confini* Jožeta Strutza in Petra Rustje (Mohorjeva 2000) in *Wie, regnet es auch in Genf? – Widerstand und Pazifismus in der slowenischen Literatur 1911–50* Jožeta Strutza (Rapial 2016) ter izbor slovenske kratke proze iz medvojne dobe *Die Raupe* (2023), ki ga je uredil Erwin Köstler za založbo Heyn.

S tem je Prežih med najbolj prevajanimi slovenskimi pisatelji v nemščino, in vendar je vprašljivo, v kolikšni meri

je v nemško govorečem prostoru tudi prepoznaven pisatelj. Nedavno objavljena raziskava o sprejemanju koroških slovenskih avtorjev na nemškem knjižnem trgu, ki vsebuje analizo ključnih elementov za mero uspeha treh najbolj prevajanih pisateljev – Florjana Lipuša, Prežihovega Voranca in Janka Messnerja – na lokalni, regionalni, nacionalni in mednarodni ravni, je namreč pokazala, da je samo Lipuš prek avstrijskega in nemško govorečega prostora prodrl tudi na francoski in italijanski knjižni trg. Toda avtorici raziskave ugotavljata, da do tega najbrž ne bi prišlo v tej meri, če Lipuš ne bi imel v Petru Handkeju prepoznavnega transnacionalnega posrednika z visokim simboličnim kapitalom, ki ga je podprl kot prevajalec, posrednik pri avstrijskih in nemških literarnih založbah, promotor njegove literature in član žirij, ki so mu podelile ugledne literarne nagrade (Rozman/Mezgec 2025: 14). Nemški prevodi Prežiha so sicer naleteli na pozitivne kritike, vendar so, podobno kot Messnerjeva dela, večinoma izšli pri majhnih koroških založbah. Literatura obeh avtorjev je bila in je potemtakem popularna zlasti na regionalni koroški in nacionalni avstrijski ravni, na katero je omejena tudi v receptivnem pogledu. Izdaje Prežiha leta 2023 pa potrjujejo, da še naprej obstaja zanimanje za njegova dela, zlasti med koroškimi Slovenci (Rozman/Mezgec 2025: 12, 14).

Z drugimi besedami bi lahko rekli, da se je »kapilarno svetovljenje« Prežihove literature »po stranskih poteh« pisateljsko-prevajalskega mreženja in butičnih založb (Juvan 2022: 1) na določeni točki ustavilo, saj je njeno posredovanje že več kot pol stoletja tesno vezano na okolje slovenske manjšine na Koroškem. Po osamosvojitvi Slovenije in v času jugoslovanskih vojn je posredniško delo dvojezičnih koroško-slovenskih založb nedvomno vplivalo na povečanje uvoza slovenske,

hrvaške, bosanske, srbske, makedonske in drugih literatur jugovzhodne Evrope v nemškojezični prostor (Messner 2020a: 163), ni pa (več) vplivalo na mednarodno uveljavljanje Prežiha, kajti največ prevodov njegovih del v druge jezike je izšlo že v prvih desetletjih po drugi svetovni vojni. Zdi se celo, da je z antološkimi objavami pri velikih nemških založbah povezan status pomembnega slovenskega pisatelja znotraj sodobnih jugoslovanskih literatur v nemškem prostoru postopoma izgubil, medtem ko koroške dvojezične in druge založbe niso imele in tudi danes nimajo dovolj simboličnega in ekonomskega kapitala, da bi Prežiha v večjem obsegu uveljavile na nemškem knjižnem trgu.

Nemške založbe, predvsem zahodne, so bile sprva sploh glavne posrednice slovenske literature v nemški jezikovni prostor. Med letoma 1945 in 1978 je 23 založb v Zvezni republiki Nemčiji in pet v Nemški demokratični republiki ter osem avstrijskih, štiri švicarske in dve slovenski skupaj izdalo 69 samostojnih naslovov 38 avtorjev in avtoric (brez ponatisov), a od teh je bilo samo 19 knjig beletristike, 11 proznih zbirk in 8 romanov, največ pa je bilo otroških knjig (Kersche 1979: 130–131). Založbe so bile praviloma majhne, naklade nizke, promocijskih dejavnosti in medijskega zanimanja skorajda ni bilo; podpor in nagrad za prevajalsko dejavnost je bilo malo, kakovost prevodov pa zelo različna (Kersche 1979: 130–134). Glede na ta izhodišča je založba Drava, ko je na začetku osemdesetih let razvila svoj literarni in prevodni program, potemtakem šele orala ledino za večjo prepoznavnost Prežiha in slovenske literature v nemškojezičnem prostoru.

Druge oblike posredovanja in težišča recepcije

Osrednjo vlogo pri posredovanju Prežiha v nemško govoreči prostor je odigral avstrijski pisatelj in esejist Karl-Markus Gauß, eden velikih poznavalcev jugovzhodnih in vzhodnoevropskih literatur. Njegov esej *Solzice in prevratni dnevi* je najprej izšel v nemškem tedniku Die Zeit (Gauß 1986), nato pa ga je uvrstil še v odmevno zbirko »literarnih portretov iz Barbarope« *Tinte ist bitter* (*Črnilo je pikro*), ki je bila zasnovana kot nekakšen korektiv tedanjim razpravam o Srednji Evropi in domnevno miroljubni skupnosti narodov v cesarsko-kraljevi »večji Avstriji« (Gauß 1988: 7). Prežiha je umestil v skupino avtorjev in ene avtorice, ki niso peli slave »srednjeevropskemu redu« (Gauß 1988: 19). Pisca »slovenske domovinske literature« in »mednarodno iskanega poklicnega revolucionarja«, ki je imel samo eno ljubezen in temo – »obubožane kmete najemnike Slovenije«, je označil za »epika svojega naroda« z »mogočnim literarnim glasom«, ki se podobno kot pri drugih malih evropskih narodih dviga kot »pesem z obrobja« (Gauß 1988: 79). Gauß je poudaril kakovost krajših pripovednih besedil, *Požganica* pa mu je služila predvsem za kritičen obračun z nemškonacionalno in nacistično preteklostjo koroškega domovinskega pesnika Josefa Friedricha Perkoniga (Gauß 1988: 84–85).

Gaußov esej, na katerega je postala pozorna tudi slovenska literarna veda (npr. Pogačnik 1993: 979), je bil prva odmevna literarnokritična predstavitev Prežiha v nemškem jeziku. Tudi v spremni besedi k drugi nemški izdaji *Solzic* ga je označil in opredelil podobno, le da tam »veliki epiki malih narodov« dvigujejo svoj glas »na robovih Evrope«, zven njihovih pesmi pa je zdaj segal tudi v sfere svetovne literature (Gauß 1993: 134).

S prevodi v nemščino je naraslo tudi število znanstvenih razprav o Prežihu v nemškem jeziku, ki hkrati pokažejo, ka-

tera njegova dela so naletela na največ zanimanja. Po številu ponatisov sta zbirki *Solzice* s tremi in *Samorastniki* z dvema ponatisoma najbolj razširjeni deli. Pogled na literarnovedne in druge razprave, napisane ali objavljene v nemščini, pa pokaže, da so več pozornosti zbudila druga besedila in drugi tematski konteksti. Kot izkazujejo elektronski bibliotečni katalogi, imajo ravno *Solzice* in *Samorastniki* le manjše število obravnav,[1] medtem ko je največ odzivov na romana *Požganica* in *Doberdob* ter na nekatere novele in reportaže iz predvojne in povojne dobe. O njih so pisali slovenski poznavalci in poznavalke Prežihovega opusa, med njimi Drago Druškovič, Miran Hladnik in Silvija Borovnik, pri čemer gre za prevode in večinoma že objavljene članke.[2] Drugo skupino tvorijo koroški slovenski raziskovalci in raziskovalke, kot so Mirko Messner, Katja Sturm-Schnabl in Marija Jurić Pahor.[3] Nadalje so se s Prežihom ukvarjali avstrijski politolog Bernhard Perchinig, ki je primerjal plebiscitna romana *Požganica* in *Die Patrioten* J. F. Perkoniga, ter nemški germanist Heinrich Placke in avstrij-

1 Ivana Kampuš: *Prežihov Voranc: „Samorastniki". Zur Frage von sprachlicher Stilisierung und stilistischer Charakterisierung* (Celovec 1978); Klaus Detlef Olof: *Zur Erzählhaltung der Solzice von Prežihov Voranc* (Ljubljana 1987).

2 Drago Druškovič: *Različnost dveh pisateljskih sporočil* (1970, nem. 1989); Miran Hladnik: *Prežih žanrski pisatelj?* (1993, nem. 1998); Silvija Borovnik: *Krieg, Widerstand und Befreiung in der Kurzprosa von Prežihov Voranc* (nem. 2013) in *Der erste Weltkrieg in dem Roman Doberdob von Prežihov Voranc* (nem. 2018).

3 Mirko Messner: *Prežihov Voranc und die Bauern* (Celovec 1980, disertacija iz leta 1976); Katja Sturm-Schnabl: *Zwei Erzählungen aus Kärnten von Prežihov Voranc im Spiegel erlebter Geschichte* (spletna objava, 2000); Marija Jurić-Pahor: *Das Gedächtnis des Krieges. Die Isonzofront in der Erinnerungsliteratur von Soldaten und Zivilisten* (Celovec 2017).

ska sociologinja Sabine A. Haring, ki sta se posvetila vojnim in vojaškim vidikom v *Doberdobu*.[4] Pisatelja Erich Hackl in Evelyne Polt-Heinzl sta Prežihovo reportažo *Punt* v prevodu Erwina Köstlerja kontekstualizirala v antologiji o februarski delavski vstaji leta 1934 na Dunaju ter Prežiha uvrščata med druge pomembne evropske pisatelje (Hackl/Polt-Heinzl 2014: 17). Poleg tega se več diplomskih del posveča analizi prevodov Prežihovih del v nemščino.[5]

Gledano v celoti, kljub temu ni prav veliko razprav o Prežihu dostopnih v nemščini, tudi če upoštevamo dotični poglavji v literarnih zgodovinah Antona Slodnjaka in Marije Mitrović, nemški povzetek v monografiji Draga Druškoviča ali krajši portret v zborniku o umetnikih in znanstvenikih, ki so bili internirani v koncentracijskem taborišču Mauthausen.[6] Tiskane in spletne biografske zapise je nazadnje nadgradila obsežna, v

4 Bernhard Perching: *Heimweh nach dem Krieg, Sehnsucht nach der Alm. Perkonigs „Patrioten" und Voranc' „Die Brandalm" als Initiationsromane* (1990); Heinrich Placke: Doberdo – ein Roman des Slowenen Prežihov Voranc (2014); Sabine A. Haring: „Kameradschaft" in der Habsburger Armee (2015).

5 Margarete Ederer: *Abbilden und Nachbilden durch Sprache: vergleichende Analyse der ‚SOLZICE' von Prežihov Voranc und ihrer deutschen Übersetzungen* (Gradec 2006); Karin Almasy: *Subversion oder Assimilation? Die Anthologie „Slowenische Novellen" (1940) und ihre soziokulturelle Einbettung* (Gradec 2009); Sabina Janžekovič: *Dialektelemente in den deutschen Übersetzungen der Werke von Prežihov Voranc* (Maribor 2009); Nina Retko: *Prevajanje kulturnih realij v nemškem prevodu romana Jamnica* (Ljubljana 2017).

6 Anton Slodnjak: *Geschichte der slowenischen Literatur* (Berlin 1958); Marija Mitrović: *Geschichte der slowenischen Literatur* (Celovec 2001); Drago Druškovič: *Prežihov Voranc. Pisatelj in politik* (Celovec 2005); Andreas Baumgartner, Isabella Girstmair, Verena Kaselitz (ur.): *Der Geist ist frei/The Spirit is Free* (Dunaj 2007).

nemščini napisana literarna biografija o Prežihovem življenju in delu, ki jo je objavil njegov prevajalec Jože Strutz (2016). V tem sklopu lahko omenimo še biografski roman *Nemirni duh* Rudija Mlinarja, ki je leta 2022 izšel pri celovški Mohorjevi.

Tudi v literaturi, napisani v nemščini, je neposrednih odzivov na Prežihovo ustvarjanje malo. Janko Messner mu je posvetil kratko spominsko črtico *Aufklärungsstunde* (Messner 1986: 31–32), ki jo je v slovenski različici naslovil *Prežihov Voranc*. Ker je bil Prežih »v resnici vzor Janka Messnerja« in njegove poetike upora (Strutz 1998: 125), na kar je opozorila tudi Elena Messner (2020b: 115), in je Messner pisal v obeh jezikih, lahko v tem pogledu govorimo tudi o določenem vplivu Prežiha na nemško avstrijsko literaturo.

Drugi primeri literarno-umetniške recepcije so besedilni kolaž na Koroškem rojenega pisatelja Antonia Fiana, ki je spojil citate iz nemškega prevoda *Požganice* in Perkonigovega romana *Patrioten* (Fian 2004), omenjeno dramsko besedilo Bernda Liepolda-Mosserja in umetniška instalacija *Dober Tag. Die Grußmaschine* Ulricha Kaufmanna in Wernerja Wintersteinerja (2020). »Pozdravni stroj«, ki je bil ob stoletnici plebiscita v sklopu programa CARINTHIja 2020 razstavljen v Velikovcu, konceptualno izhaja iz črtice *Dobro jutro*, v kateri je Prežih opisal podrejeni položaj slovenščine v šoli in javnosti za časa njegovega otroštva.

Namesto sklepa

Lovru Kuharju - Prežihovemu Vorancu se je pot v nemško govoreči literarni prostor začela odpirati že med drugo svetovno vojno in neposredno po njej. Uspešni in neuspešni poskusi posredovanja so bili sprva usmerjeni na založbe v nemških nacionalnih centrih, kot so Dunaj, Berlin in Zürich, med njegovimi

prevajalci pa so bili že takrat dvojezični Korošci in Slovenci, ki so bili biografsko povezani s Koroško. Prve povojne objave njegovih del so v šestdesetih letih izšle pri znanih založbah v Stuttgartu, Frankfurtu in Leipzigu, ki so v proznih izborih predstavljale sodobno literaturo iz Jugoslavije, vzporedno pa je leta 1963 na Koroškem izšel prevod *Samorastnikov* Janka Messnerja, ki je Prežiha umestil v regionalni slovensko-nemški literarni kontekst.

Na večji odziv so nemški prevodi naleteli šele dobrih dvajset let pozneje, ko je založba Drava Prežiha promovirala s knjižnimi izdajami v obeh jezikih. Od takrat naprej je posredovanje njegove literature v avstrijski in nemški jezikovni prostor domena dvojezičnih in drugih manjših koroških založb, prevodi v nemščino pa so spodbudili tudi sprejemanje njegovega ustvarjanja v znanstvenih in literarno-kulturnih krogih, vse tja do gledališča in umetniških intervencij.

Prežih že dolgo ni noben »veliki neznanec koroške literature«, hkrati pa tudi ne kaže, da bi bil v širši avstrijski in koroški literarni zavesti globlje zasidran. Ni upoštevan ne v starejših ne v novejših reprezentativnih antologijah koroške literature niti ni omenjen v najnovejših pregledih avstrijske literarne zgodovine (npr. Kriegleder 2018, Zeyringer/Gollner 2023). Razen kipa Franceta Goršeta v kulturnem parku v Svečah, v avstrijskem delu Koroške, nima nobenega javnega spominskega obeležja, njegove 75. obletnice smrti pa (doslej) niso zabeležili niti nemški niti slovenski mediji na Koroškem.

Da literarni prevodi lahko ozaveščajo »spregledane« literarne in kulturne vezi, pokaže primer Ivana Cankarja, ki danes velja za pomembnega slovenskega avtorja dunajske literarne moderne in je zapisan tudi v dunajsko mestno zgodovino (npr. Maderthaner 2006). Pri Prežihu se to kljub biografskim pove-

zavam z Dunajem in Celovcem in bogati prevodni dejavnosti ni zgodilo. Kritiške in literarnovedne presoje ga sicer izkazujejo kot prepoznavnega slovenskega in evropskega pisatelja, hkrati pa je v literarnoposredniškem pogledu čedalje bolj vezan na koroško dvojezično in manjšinsko okolje.

Vendar vezanosti na regionalne prevodne in založniške kanale ne gre razumeti kot oviro za njegovo širše sprejemanje v avstrijskem in nemško govorečem prostoru – nasprotno. Brez zanimanja za Prežiha med koroškimi Slovenci in s strani prevajalcev njegovo ustvarjanje ne bi bilo dostopno v nemščini v takšnem obsegu. Živahna prevodna dejavnost in knjižne izdaje pri dvojezičnih in drugih manjših koroških založbah so nenazadnje šele ustvarile pogoje za dialog z njegovim pisanjem in so lahko tudi temelj za ponovno in poglobljeno recepcijo njegovega opusa.

Viri in literatura

- Karin ALMASY, 2009: *Subversion oder Assimilation? Die Anthologie „Slowenische Novellen" (1940) und ihre soziokulturelle Einbettung.* Diplomska naloga. Graz 2009.
- France DOBROVOLJC, 2023: Prežihov Voranc v prevodu. *Prežihov Voranc v ogledalu Koroškega fužinarja: 1951–2007.* Ur. Vojko Močnik idr. Ravne na Koroškem: Prežihova ustanova; Javni sklad RS za kulturne dejavnosti – Območna izpostava. 124–135.
- Antonio FIAN, 2004: Die andere Geschichte: Josef Friedrich Perkonig und Prežihov Voranc erzählen vom Kärntner Abwehrkampf. *Antonio Fian: Bis jetzt. Erzählungen*. Graz, Wien: Droschl. 209–218.
- Karl-Markus GAUSS, 1986: Maiglöckchen und Umsturztage. *Die Zeit* št. 46, 7.11., 9.

- Karl-Markus GAUSS, 1988: Prežihov Voranc oder Maiglöckchen und Umsturztage. Karl-Markus Gauß: *Tinte ist bitter. Literarische Porträts aus Barbaropa*. Klagenfurt: Wieser. 77–87.
- Karl-Markus GAUSS, 1993: *Nachwort. Prežihov Voranc: Maiglöckchen*. Prevedel Klaus Detlef Olof. Klagenfurt, Salzburg: Wieser. 125–134.
- Erich HACKL, Evelyne POLT-HEINZL (ur.) 2014: *Im Kältefieber. Februargeschichten 1934*. Wien: Picus.
- Marko JUVAN, 2022: Kako misliti svetovno književnost z njenega roba? Ponovna ocena. *Primerjalna književnost* 45/3, 1–18. https://ojs-gr.zrc-sazu.si/primerjalna_knjizevnost/article/view/8249.
- Ulrich KAUFMANN, Werner WINTERSTEINER, 2020: *Dober Tag! Die Grußmaschine. Ein Sprachrohr zur besseren Verständigung in Kärnten*. Klagenfurt/Celovec: Hermagoras/Mohorjeva.
- Peter KERSCHE, 1979: Die slowenische Literatur in deutschen Übersetzungen. 1945 bis 1978. 10. koroški kulturni dnevi/10. Kärntner Kulturtage. *Zbornik predavanj/Almanach der Vorträge*. Ur. Erik Prunč, Janko Zerzer. Klagenfurt/Celovec: Samozaložba, 130–136.
- Wynfrid KRIEGLEDER, 2018: *Eine kurze Geschichte der Literatur in Österreich. Menschen – Bücher – Institutionen*. 3. korrigierte und erweiterte Auflage. Wien: Präsens.
- Andrej LEBEN, 2004: *Med tradicijo in inovacijo. Sodobno slovensko gledališče na Koroškem*. Klagenfurt/Celovec: Drava.
- Uschi LOIGGE, 2010: Baumwolle im Süden Kärntens. *Kleine Zeitung*, 7. 3., 74–75.
- Wolfgang MADERTHANER, 2006: Von der Zeit um 1860 bis zum Jahr 1945. *Wien: Geschichte einer Stadt. Von 1790 bis zur Gegenwart. Band 3*. Ur. Peter Csendes, Ferdinand Opll: Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2006. 175–544.

- Elena MESSNER, 2020a. Koroška dvojezičnost kot motor za transfer literature iz srbohrvaščine v nemščino od leta 1990 naprej. *Literarna večjezičnost v slovenskem in avstrijskem kontekstu*. Ur. Alenka Koron, Andrej Leben. Ljubljana: Založba ZRC. 155–164.
- – – 2020b: *Prevajanje kot translacijska solidarnost pri Janku Messnerju. Slovenski jezik in književnost v srednjeevropskem prostoru.* Ur. Matej Šekli, Lidija Rezoničnik: Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 113–122.
- Janko MESSNER, 1963: Begleitwort. *Wildwüchslinge – Prežihov Voranc.* Aus dem Slowenischen übersetzt von Janko Messner. Maria Rain idr. Verlag Dr. Bertl Petrei.
- – – 1986: *Kärntner Heimatbuch*. Wien: Europaverlag.
- – – 2010: »Prežihove sanje« na Ravnah? *Novice*, 26. 2., 15.
- Janez MRDAVŠIČ, 2023: Srečanje s Prežihom. *Prežihov Voranc v ogledalu Koroškega fužinarja: 1951–2007.* Ur. Vojko Močnik idr. Ravne na Koroškem: Prežihova ustanova; Javni sklad RS za kulturne dejavnosti – Območna izpostava. 299–305.
- Jože POGAČNIK, 1993: Prežihov Voranc in sodobni čas. *Sodobnost* 41/11–12, 979–986.
- Josef Friedrich PERKONIG, 1967: Landschaft und Menschen. Österreich, Kärnten. Literarisches Essays, Stimmungen, Bekenntnisse. *Ausgewählte Werke, Band 6*. Klagenfurt: Heyn.
- PREŽIHOV Voranc, 1990. *Zbrano delo.* 12. knjiga. Ur. Drago Druškovič in Jože Koruza. Ljubljana: DZS.
- Julija ROZMAN, Adriana MEZEG, 2025: Carinthian Slovene authors on the German-language book market: the case of Florjan Lipuš. *Die Welt der Slaven* 70/1, 1–19. DOI https://doi.org/10.13173/WS.70.1.001.

- Julija ROZMAN, 2022: Literary translation as an instrument of Slovenian cultural diplomacy with particular regard to translations in German. *Acta neophilologica* 55/1–2, 323–339. https://journals.uni-lj.si/ActaNeophilologica/article/view/10914/10602.
- Josef STRUTZ, 2016: *Prežihov Voranc, Lovro Kuhar: Leben und Werk. Eine literarische Biografie*. Klagenfurt, Wien: Kitab.
- Jozej STRUTZ, 1998: Čvrsti ton in toposi. O Messnerjevi poetiki upora. Vsebina je oblika/Der Inhalt ist die Form. *Zbornik/Almanach*. Ur. Janez Strutz in Jozej Strutz-Rosenzopf. Klagenfurt/Celovec: Rapial, 1998. 125–130.
- Klaus ZEYRINGER, Helmut GOLLNER, 2023: Eine Literaturgeschichte: Österreich seit 1650. Überblicke, Einschnitte, Wegmarken. *Ergänzte und aktualisierte Neuausgabe*. Innsbruck, Wien, Bozen: StudienVerlag.

Vloga Prežihovega Voranca v prizadevanjih za uresničitev programa Zedinjene Slovenije[1]

Dr. BOJAN GODEŠA

Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana,
Privoz 11, SI 1000 Ljubljana,
bojan.godesa@inz.si

1 Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa Politična zgodovina P6-0281 (A), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

V razpravi je prikazano delovanje Prežiha v času okupacije na področjih, kjer je bil njegov prispevek ključnega pomena za cilje OF. Kot predstavnik CK KPS je bil vključen v delo odboru za meje pri IO OF v fazi študijskih priprav v letih 1941 in 1942. V njem so sodelovali strokovnjaki z različnih področij (Fran Zwitter, Anton Melik, Črtomir Nagode in morda še kdo), ki so določili etnografski princip kot kriterij za razmejitev. Hkrati so sklenili, da bodo pri tem upoštevali princip razmejevanja med republikami v Sovjetski zvezi, kjer mesta pripadajo podeželju, kar je bilo pomembno zlasti zaradi Trsta, a tudi Celovca. Prežih je imel ključno vlogo, da je takšno stališče upoštevalo, da sodi v Zedinjeno Slovenijo tudi vse ozemlje, ki je bilo nasilno potujčeno v zadnji imperialistični dobi, kar je bilo pomembno za Koroško. Takšno stališče je upošteval tudi CK KPS in ga maja 1942 tudi javno oznanil. Pod psevdonimom Pavle Vilhar je Prežih napisal brošuro *O slovenskih mejah*, kjer je bil prvič objavljeno geslo »Tujega nočem, svojega ne dam!«. Avtorstvo slogana, ki najbolj nazorno odraža bistvo prizadevanj za povojne spremembe meja, se sicer največkrat povezuje predvsem s Titovim govorom na Visu poleti 1944.

Prežihov Voranc's Role in the efforts to achieve national programm Unified Slovenia

The discussion presents Prežih's activities during the period of occupation, focusing on the areas in which his contribution was of key importance to the objectives of the Liberation Front (OF). As a representative of the Central Committee of the Communist Party of Slovenia (CK KPS), he participated in the Committee for Borders within the Executive Committee of the OF, where the ethnographic principle was established as the main criterion for determining territorial boundaries. Prežih played a crucial role in ensuring that this principle also recognized as part of a

Unified Slovenia all the territories that had been forcibly denationalized during the last imperialist era, which was particularly significant for Carinthia. This position was also adopted by the CK KPS and publicly proclaimed in May 1942. Under the pseudonym *Pavle Vilhar*, Prežih wrote the brochure *On Slovenian Borders*, in which the slogan "I claim no one else's, I give up nothing of my own!" was published for the first time.

Ključne besede: Lovro Kuhar, druga svetovna vojna, Zedinjena Slovenija, vprašanje meja, Koroška, odporniško gibanje, komunistično gibanje

Keywords: Lovro Kuhar, world war II, unified Slovenia, border issue, Carinthia, resistance movement, communist movement

> V tistem delu Slovenije, ki je okupiran od Italijanov, je ljudstvo razdeljeno v dve veliki politični skupini. Prvo politično skupino tvori tako imenovana »Osvobodilna fronta«. Njo sestavljajo komunisti in posamezne manjše skupine, ki so se odcepile od prejšnjih strank, za mnoge je bil razlog osebna ambicija. Komuniste vodijo Kuhar, Bebler, sin profesorja Kidrič-a /bivšega rektorja univerze/, in V. Möderndorfer.« (SI AS 1931, t. e. 392)

Tako je zapisal v Poročilu o politični situaciji v Sloveniji Vinko Vrhunec, ki je pismo nesel s seboj v Švico, ko se je novembra 1941 tja odpravil z namenom, da se prebije do Londona in vzpostavi stik z jugoslovansko vlado, po možnosti pa vanjo tudi vstopi (Godeša 2011: 152–170). Njegovo poročilo je iz Švice prišlo v roke Ivanu Mariji Čoku, ki je veljal za vodjo primorskih narodnjakov liberalne usmeritve (Bajc 2002). S spremnim do-

pisom, kjer je opozoril, da se poročilu da »poseben pomen«, ga je Čok 12. aprila 1942 poslal predsedniku jugoslovanske vlade v Londonu, Slobodanu Jovanoviću (SI AS 1931, fond RSNZ, t. e. 392, mapa Vinko Vrhunec). Vest o Prežihovi vodilni vlogi je tako dosegla vrhove jugoslovanske politike, zagotovo pa so bili z njo seznanjeni tudi drugi merodajni dejavniki v Londonu, vključno z britansko administracijo.

Takšna predstavitev Prežiha za znaten del slovenske družbe tistega časa ni bila presenetljiva. Prežih je bil doma že znana osebnost, pomembno je bilo njegovo pisateljevanje, pa tudi druge plati njegovega življenja, ki so vsebovale prenekatero pustolovsko primes, ki je v slovenski javnosti burila njeno domišljijo.

O Prežihu so že dalj časa krožile različne vesti, ki naj bi ga dvigale nad ostale slovenske komuniste. Tako je jugoslovanski vojaški ataše v Berlinu Vladimir Vauhnik zapisal:

> Kar je bilo mogoče storiti za skupno zavezniško stvar, smo itak storili v veliki meri v tem, da smo bili v stalni zvezi z znamenito moskovsko sivo eminenco P. V. L. K. (op. BG – Prežihov Voranc - Lovro Kuhar). Kot tak je imel svoje zveze, za katere lokalni faktorji njegove politične smeri seveda niso smeli vedeti. Tudi ta (op. BG – misli Dražo Mihailovića) nas je svaril, naj se ne povezujemo z lokalnimi dejavniki, ker je to nevarno. Ko so ga pozneje aretirali in odpeljali v Nemčijo, so naša priporočila pri protihitlerjevskih zarotnikih bila zelo velikega pomena zanj. (V. Vauhnik 1965: 312)

Tudi Miloš Vauhnik je zapisal, da mu je zaupal brat Vladimir, »da ima Kuhar izvrstne zveze z Moskvo, ki domačim komunistom Kidriču, Kardelju in drugim niso dostopne« (M.

Vauhnik 1989: 133–134). Po vojni je Miloš Vauhnik govoril z nekim prebeglim jugoslovanskim komunistom, ki je vedel povedati, »da je bil Kuhar vso drugo svetovno vojno zaupnik oziroma obveščevalec sovjetske vojske in je kot tak imel poseben status, ki ga je dvigal nad vse domače komuniste« (M. Vauhnik 1989: 134). Po njegovem mnenju naj bi se Prežih leta 1945 vrnil v Ljubljano kot siva eminenca velikega, mogočnega in strašnega Stalina« (M. Vauhnik 1989: 134).

Ko je bil v začetku januarja 1943 Prežih aretiran, je časnik *Slovenec* 9. januarja 1943 objavil članek z naslovom *Prežihov Voranc - Lovro Kuhar, vodilni slovenski komunist in nevaren mednarodni teroristični agent – prijet*. Ker italijanske okupacijske oblasti o takih trditvah katoliškega tiska, ki so se pojavile ob Vorančevi aretaciji, niso vedele veliko, so zaslišale tedanjega glavnega urednika *Slovenca* Rudo Jurčeca. Ta je na zaslišanju izjavil po navedbah Emila Cesarja:

> Članki o Kuharju, objavljeni v Slovencu, Slovenskem domu in knjigi V znamenju Osvobodilne fronte so bili napisani v sodelovanju vseh urednikov Slovenca in izhajajo zato iz enega vira. Podatke, ki jih vsebujejo, smo zbirali v uredništvu nekaj let in so, po našem prepričanju, točni. Kar se tiče organizacije komunističnih celic v Parizu, so bili prav študenti, ki so se vračali iz tega mesta, ki so to pripovedovali. Kar se tiče glasov, da bi bil Kuhar vodja OF, so od njene ustanovitve po vsej Sloveniji krožile vesti, da mu je bilo izročeno najvišje vodstvo. /…/ Odgovoril je (op. BG-Jurčec), da so ga najprej imeli za vodjo Osvobodilne fronte, kar pa se v zadnjem času trdi za Borisa Kidriča. O Prežihu govorijo (!), da je delegat kominterne v Osvobodilni fronti in da nadzoruje tudi druga komunistična gibanja v centralni Evropi. Iz istega vira v Ljudski (nekdanji Jugoslovan-

> ski) tiskarni so tudi informacije, da je Prežih namestnik inž. Antona Štebija, da je v Osvobodilni fronti propagandist, da je pisec pamfletov in organizator prevratniškega tiska. – Tako so sklepali zaradi njegovega pisateljskega poklica in prej zbranih podatkov o njegovi organizacijski sposobnosti. (Cesar 1996: 414-415)

To je vzbudilo tudi zanimanje gestapa, da se je ta obrnil na italijanske okupacijske oblasti. Cesar je o tem zapisal:

> Osrednja oblast v Berlinu je sporočila, da se posebej zanima za zaslišanje Kuharja, ki je obtožen pred naslovnim sodiščem, do sedaj pa je še vedno v zaporih kvesture. V imenu RSHA (Glavni urad varnostne službe) v Berlinu prosim, da izvolite Kuharja začasno izročiti, da bi bil lahko podvržen zaslišanjem in ugotovitvam po funkcionarjih iz Berlina, ki bodo prišli na Gorenjsko. Kuhar bo, čeprav sodi na nemško ozemlje, poslan nazaj, kakor hitro bodo zaslišanja končana. (Cesar 1996: 414-417)

Dejansko je prišel iz Berlina poseben zasliševalec (Bordasch) na Bled, kjer je bil Prežih zaslišan. Sodba o gradivu in o vtisih je narekovala RSHA v Berlinu, da so ob kapitulaciji Italije poslali komandantu na Bled ukaz, naj Prežiha takoj pošljejo v Berlin. Nacisti so skušali Prežiha izkoristiti za svoje namene. Tako je Prežih 30. junija 1945, ko so ga v sanatoriju Emona obiskali Vinko Möderndorfer, Makso Šnuderl in Gustl Habermuth, povedal, da je bil šest mesecev v koncentracijskem taborišču Mauthausen, pred tem pa v Berlinu, kjer mu je zasliševalec ponudil, naj bi postal predsednik nekake slovenske države. Ta tvorba pod nacistično zaščito naj bi obsegala ozemlja tako imenovane Ljubljanske pokrajine in Primorske, pozneje pa

bi ji priključili še Gorenjsko in Štajersko. Po Šnuderlovem poročanju naj bi Prežih ponudbo zavrnil z utemeljitvijo, da imajo v Ljubljani že generala Leona Rupnika, prezidenta pokrajinske uprave. Zasliševalec naj bi mu nato odgovoril, da to njih ne moti, ker vedo, da je Prežih poštenjak in da ga bodo ljudje sprejeli, vendar naj bi Prežih nato ponudbo zavrnil na nedvoumen način. Möderndorfer se je spominjal Prežihove pripovedi, da naj bi jim na ponudbo odgovoril, da bodo Nemci vojno izgubili in da pod nobenim pogojem ponudbe ne sprejme[2] (Cesar 1996: 415–419; Cesar 2011: 160–177).

Vendar takšne ocene niso ustrezale dejanskemu stanju. O tem je pisal Josip Vidmar, ko je po srečanjih s Prežihom prišel do sklepa:

> Med pogovorom, ki se ga ne spominjam natančneje, sem mu postavil, tega se spominjam zelo določno, vprašanje, ki se mi je ves ta čas po njegovi vrnitvi vsiljevalo zelo intenzivno. V svojem sodelovanju s partijo sem seveda moral videti, kakšno intenzivno in neugnano delo teče v njenih vrstah. Vsi smo bili prepričani, da je Prežih važen partijski faktor z velikimi pooblastili. In ta človek sedi tukaj skrit (op. BG - Voranc je bil 1940 skrit v Tržišču na Dolenjskem v zidanici bančnega ravnatelja Prijatelja), ne udeležuje se nikakršnih poslov, ki so v tem zgodovinskem trenutku važni in usodni kot le kdaj prej. Kako je to mogoče? In vprašal sem ga, ali more tukaj opravljati kako politično nalogo. Odgovoril mi je, da je vodstvo partije razumno uvidelo,

2 Zanimivo, da v objavljenih dnevniških zapiskih Maksa Šnuderla, kjer je sicer obisk Prežiha v sanatoriju Emona 22. junija 1945 zabeležen, vendar je omenjeno, da ga je spremljal zgolj Habermuth, ne pa tudi Vinko Möderndorfer, nič pa tudi ni zapisal, o čem so se pogovarjali (Šnuderl 1994: 424).

kako je kot pisec in kot umetnik lahko vsaj toliko koristen, kolikor bi bil kot politični delavec. Zato da ga je oprostilo vseh političnih dolžnosti in mu dalo možnost za intenzivno literarno delo. O njegovem pojasnilu nisem imel razloga dvomiti in sem ga sprejel celo s priznanjem za vodstvo partije zaradi njegove uvidevnosti in spoštovanja do pisateljskega ustvarjanja. Toda predstava o nenavadni in veliki funkciji Prežiha v komunistični organizaciji se mi vendarle ni hotela spraviti v sklad z njegovo politično izolacijo v tako napetem zgodovinskem trenutku. /…/ Zato sem bil takrat kakor vsa Ljubljana prepričan, da je važen partijski funkcionar z mednarodno vlogo in z velikimi pooblastili, če ni kratko malo političen inštruktor kominterne in sploh Moskve ali VKPb. Nimbus take pomembnosti ga je dolgo spremljal v Ljubljani in tudi sam sem si le počasi mogel ustvariti ustrezno predstavo o njegovi politični dejavnosti. /…/ Ta izkušnja s Prežihom mi je že občutno omajala prepričanje o njegovem velikem političnem poslanstvu, ki se mi je popolnoma razblinilo nekaj tednov ali morda mesecev kasneje, in to dokončno. Obiskal me je spet doma in govorila sva o čudoviti rasti in snovanju Osvobodilne fronte, pri katerem sem bil kolikor toliko udeležen in o katerem sem kajpada marsikaj vedel. Med tem pogovorom pa me je Prežih popolnoma osupljivo presenetil s prošnjo. Rekel mi je povsem naravno: »Dajte no, vi, ki ste blizu našemu centralnemu komiteju, recite jim, naj vendar dajo meni in Ziherlu v fronti kako funkcijo ali kako nalogo.« Ostrmel sem in res nisem našel besede. Jaz naj prosim zanj in za Borisa? In jaz, da sem blizu centralnemu komiteju? In kje je on? Prežih? Toda ta je prošnjo ponovil in ostalo mi ni drugega, kakor da sem mu zmedeno obljubil, da bom pri prvem srečanju Kidriču njegovo željo sporočil in – priporočil. Takrat se mi je stvar razjasnila do kraja. Gloriola Prežiha – politika se je razblinila, njegova osebnost pa mi je postala samo še bolj zanimiva in zagonetna. Od kod vsa

> ta fama, ki si je zagotovo ni ustvarjal hoté in zavedno, ki pa jo je dopuščal in je tudi ni brez potrebe zanikal ali odvračal? A fascinirala ni samo nas, temveč tudi Italijane in Nemce. Ta uganka mi je v bistvu nejasna do danes. In zdi se mi popolnoma enkraten primer v našem domačem, prozornem in preprostem življenju. (Vidmar 1979: 347–360)

Danes vemo, da Prežih ni sodil v »ekipo« pretežno mlajše generacije komunistov (večina rojenih okoli leta 1910), ki je v drugi polovici tridesetih let prejšnjega stoletja prevzela vodstvo komunističnega gibanja. Ti so videli v starejših tovariših (zlasti v Prežihu kot najbolj izpostavljeni osebi tega političnega kroga, ki je dobil naziv Kuharjeva skupina, kjer so se najpogosteje omenjali še Vinko Möderndorfer, Janez Perenič, Martin Mencej in še kdo), predvsem politične tekmece. Prežih se je zameril tudi Titu, ko si je ta utiral pot na mesto generalnega sekretarja KPJ (Dolenc 2010: 71–84, Deželak Barič 2010: 85–106). V tem pogledu je poveden podatek, ko je Josip Vidmar v Jajcu novembra 1943 na vprašanje, če imajo Slovenci koga v nemških rokah, ki bi ga predlagali za zamenjavo z nemškim častnikom, ki so ga ujeli partizani, predlagal Prežiha. A z najvišjega mesta mu je bilo odgovorjeno: »Prežih si bo pomagal sam, imenuj koga, ki je v hujši nevarnosti« (Druškovič 2009: 317). Zgovoren je tudi dogodek iz leta 1946, ko se je jugoslovanski maršal na nekem sprejemu z vsemi rokoval, preskočil pa je Prežiha in mu ni hotel dati roke. Prežiha je to zelo potrlo in ni mogel razumeti, zakaj ga je Tito prezrl. Po lastnem pripovedovanju Maksu Šnuderlu je Prežih v Parizu kritiziral Tita in od tedaj naj ga ta ne bi več trpel. Tako je Tito v pogovoru na vprašanje Lidije Šentjurc, kako je prišlo do političnih zadržkov do Voranca, odgovoril, da se ne spominja veliko, kolikor pa ve, da je bilo zaradi nekega denarja, »ali radilo se o sitnim parama« (AS 1546/75. Razgovor

Lidije Šentjurc z dr. Maksom Šnuderlom dne 18. junija 1979 o Prežihovem Vorancu).

Med tem, ko je bila razširjeno prepričanje, da je na njun odnos vplivalo predvsem to, da naj bi Tito v Prežihu prepoznaval tekmeca za vodilni položaj v KPJ, pa je očitno šlo tudi za osebne zamere. Prežih naj bi Titu nekoč očitajoč navrgel nacionalno (nemško) poreklo tedanje partnerke in kasnejše soproge, Mariborčanke Herte Haas. Prežih je bil tudi prepričan, da ga nič kaj radi ne vidijo na CK-ju, ker se preveč poteguje za kmete.

Prežih je kljub temu prispeval dragocen delež k nagli uveljavitvi OF kot široko razvejanega množičnega odporniškega gibanja, ki je že jeseni 1941 postalo upoštevanja vreden politični dejavnik na slovenskem političnem prizorišču (Godeša 1995: 128–133).

Kako so cenili Kuharjevo medvojno delovanje v Ljubljani, npr. priča prispevek Lidije Šentjurc o vrzelih in dilemah v političnem življenjepisu Prežihovega Voranca, prebran na spominskem srečanju ob devetdesetletnici njegovega rojstva na Ravnah na Koroškem, 21. oktobra 1983:

> Tudi Vorančevo delo v Ljubljani med vojno včasih ni pravilno vrednoteno in se smatra, da delo v Plenumu kulturnih delavcev OF in v Finančno gospodarskem odboru /FGO/ oz. posojilni komisiji ni bilo pomembno. Obe zadolžitvi Prežihovega Voranca, tako delo s kulturnimi delavci različnih svetovno nazorskih usmeritev kot delo in pridobivanje za Osvobodilno fronto, oz. dajanje večjih posojil in denarnih podpor ter dajatev v blagu Osvobodilni fronti s strani bogatejših meščanskih in gospodarskih krogov sta zahtevali človeka, kakršen je Voranc in nekateri drugi, ki so imeli ugled in uživali zaupanje ter zato tudi

želi pomembne rezultate. Brez gospodarske osnove in finančnih sredstev za nabavo tiskarskih potrebščin, zdravil, obleke, obutve, hrane itd. za partizane, ilegalce, zapornike in družine borcev in aktivistov, bi bila naš borba bistveno težja. (AS 1589/IV, 702. Fond CK KPS/ZKJ)

Kljub priznanju Prežihove vloge, kjer izstopa monografija izpod peresa Draga Druškoviča (Druškovič 2009), je bila njegova vloga v komisiji za meje pri IO OF, kamor je bil delegiran s strani CK KPS, do raziskav pisca teh vrstic (Godeša 2010: 107–117) na obrobju znanstvenega interesa. Podrobna analiza tega vprašanja je razkrila, da je imel Prežih pomembno, če ne celo odločilno vlogo, da je CK KPS pristal na razlago, da sodi v okvir Zedinjene Slovenije tudi vse ozemlje, ki je bilo v zadnji imperialistični dobi nasilno potujčeno. Za takšno formulacijo je bil zaslužen ravno Prežih. To je pomenilo vključitev Celovca in Beljaka v okvir Zedinjene Slovenije, kar je bilo pomembno glede na prvotno stališče KPS. To je namreč temeljilo na rezultatih avstrijskega štetja iz leta 1910 (o zadnjem avstrijskem štetju in njegovih kriterijih glej M. Godeša (ur.), 2010), zato je sprva odklanjal sodelovanje z njimi tudi znani povojni zgodovinar Bogo Grafenauer, "ker je za njega štetje iz leta 1910 kot baza nesprejemljivo in ne namerava trošiti svojih energij z dokazovanjem našim komunistom, da morata pripasti Beljak in Celovec k nam" (Godeša 2006: 170, Godeša 2018: 196–212).

CK KPS je v izjavi o slovenskih mejah 1. maja 1942, objavljeni v glasilu CK KPS Delo (št. 2, maj 1942), prvič javno izrazil načelno stališče: "V osvobojeno in združeno Slovenijo sodi poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujčen" (DLRS, II, 18). To izjavo, ki je bila vsekakor plod razprav

v komisiji za meje, ki je delovala v letu 1941 in na začetku leta 1942, je Janko Pleterski pospremil z besedami:

> To načelo je veliko širše kot pa npr. tisto, ki je bilo leta 1933 izraženo v brošuri o programu slovenskega nacionalno revolucionarnega gibanja, ki jo je izdalo partijsko vodstvo v tujini in kjer je bilo rečeno, da slovensko ozemlje sestavljajo vsi ti kraji, kjer ima slovensko prebivalstvo večino. (Pleterski, 1966, 24)

Že Fran Zwitter je sicer izpostavil Prežiha kot ključnega pri sprejetju načela, da sodi v Zedinjeno Slovenijo tudi vse ozemlje, ki je bilo v zadnji imperialistični dobi potujčeno (Zwitter 1977: 317). Zapiski Janka Mačkovška takšno oceno dopolnjujejo z razkritjem, da je imel pri tem določeno vlogo tudi Črtomir Nagode (Vodušek Starič 1994: 14). Iz Kocbekovega dnevnika je tudi razvidno, da so se krščanski socialisti (Kocbek) in komunisti (Prežih) umaknili v ozadje in prepustili delo strokovnjakom. Za diskusijsko podlago so sprejeli minimalistični predlog Stare pravde. Anton Melik je prevzel utemeljitev z geografskega stališča, Zwitter s kulturno-historičnega in Nagode z gospodarskega in prometnega (Godeša 2006: 168).

Razkritje Nagodetove pomembne vloga pri oblikovanju načelnih stališč o mejah odstira razloge, zakaj v prvih povojnih letih delovanje odbora za meje pri IO OF in zlasti njegov vpliv na stališča, ki so jih sicer razdelali v Znanstvenem inštitutu pri P SNOS pod vodstvom Frana Zwittra v obliki elaboratov, kasneje niso bila omenjena. Nagode, sicer vodja Stare in Nove pravde, ki je avgusta 1941 pristopila v OF, se je na prelomu med letoma 1941 in 1942 sporekel z njenim vodstvom ter bil izključen iz organizacije. Še bolj je na molk vplivalo, da je bil

leta 1947 na kazenskem procesu Nagode obsojen na smrt in je bila kazen tudi izvršena (Jeraj, Melik: 2015). Sodbe na procesu so bile šele spomladi 1991 razveljavljene (Jeraj, Melik: 2017).

Iz Prežihove brošure *O slovenskih mejah* je prepoznaven njegov vpliv na delovanje odbora za meje pri IO OF. Predvsem se ga lahko prepozna v začetni fazi v opredelitvi temeljnih izhodišč in meril za določitev ozemlja Zedinjene Slovenije, da so bila v skladu s komunističnimi predstavami o reševanju mejnih vprašanj. Prežih se je zavzemal za naslonitev na etnične meje kot temelj razmejevanja, ostro pa je zavračal načelo zgodovinskih meja, za katere je menil, da so »glavni adut vseh osvajalcev in imperialistov« (Vilhar 1942: 14). Po Nagodetovem prepričevanju komunistov o neustreznosti popisa leta 1910 kot osnove za razmejitev, je Prežihu vendarle uspelo najti ustrezno formulo. Načelno stališče slovenskih komunistov glede razmejitve po etničnem načelu je bilo dopolnjeno z nepriznavanjem potujčenja v zadnji imperialistični dobi, ki ga je Prežih utemeljil z dejstvom, da »potujčenje ni nastalo iz naravnega prava in iz naturnega razvoja, ampak protinaravno, protičloveško. Zato ga ne priznavamo« (Vilhar 1942: 8). V načelu je šlo še vedno za etnični princip, na katerem so vztrajali slovenski komunisti. To pa je postalo pri reševanja meja odločilnega pomena, saj so znotraj osvobodilne organizacije slovenski komunisti predstavljali ključni dejavnik in je bilo od njihovega stališča najbolj odvisno prizadevanje za spremembo državnih meja po vojni na pariški konferenci, zlasti ker so se slovenski komunisti kot integralni del KPJ kot pobudniki in voditelji slovenskega odpora v teku okupacije med letoma 1941 in 1945 legitimirali kot nosilci slovenskega nacionalnega interesa v sklopu celotnega jugoslovanskega odpora pod vodstvom Josipa Broza - Tita, ko

je le-ta dobil s strani antihitlerjevske koalicije kot celote mandat za povojno upravljanje in zastopanje jugoslovanske države.

V nasprotju s stališčem vodstva slovenskih komunistov, ki je prvotno vztrajalo zgolj pri načelnih opredelitvah, je o vprašanju konkretizacije slovenskih meja septembra 1942 odločno in predvsem samostojno znova nastopil Prežih. V sodelovanju z Borisom Ziherlom je Prežih pod psevdonimom Pavle Vilhar napisal brošuro z naslovom *O slovenskih mejah*. Kakšen je bil Ziherlov delež pri pisanju, je težko soditi, je pa bil Prežihov prispevek glede na vse okoliščine gotovo odločilen. To se v vsebini brošure vidi predvsem v dveh ključnih točkah, ki sta pomenili pomemben premik od prvotnih komunističnih pogledov na reševanje meja. Prva, ki jo je CK KPS sprejel že v svoji načelni izjavi maja 1942, je bila ugotovitev, kot je v brošuri ocenil Prežih, »velevažna je za nas izjava, da ne priznamo potujčenja našega ljudstva v dobi imperializma« (Vilhar 1942: 8). Zelo pomembna pa je bila na tej načelni podlagi neposredna določitev krajev, ki jih Zedinjena Slovenija vključuje. Prežih je bil povsem neposreden:

> Slovenske narodnostne meje so še danes tako jasno začrtane, da o njih ni nobenega dvoma in zategadelj ni treba o njih posebej razpravljati. V slovensko narodnostno ozemlje spadajo tudi maloštevilni tujerodni otoki nekaterih mest na zapadu in severu, zakaj za pripadnost mest je merodajna jezikovna pripadnost okolice in zaledij. Prav v zvezi z vprašanjem takih mest je Lenin že 1913 l. zapisal: nespametno in nemogoče je zaradi »nacionalnega« momenta trgati mesta od vasi in okrožij, ki gravitirajo k njim.« To velja v polni meri za Trst in Celovec, ki imata povsem slovensko zaledje. Po tem Leninovem načelu so podobna vprašanja urejena tudi v Sovjetski zvezi.« (Vilhar 1942: 7–8)

Težava pa je nastopila, ker se je za pisanje brošure o mejah Prežih (skupaj z Ziherlom) odločil brez posveta z vodstvom osvobodilnega gibanja. Zato se je Kardelj takoj, ko je izvedel za namero, da brošuro izdajo, ostro odzval v pismu Vladimirju Krivicu 17. septembra 1942:

> Pišeš, da mislite izdati Kunčevo (op. avtorja - eden od Vorančevih psevdonimov) brošuro o slovenskih mejah. Prvič ne razumem, kako sploh pridete na tako misel, da izdajate brošuro o tako načelnem vprašanju brez pristanka in potrdila CK! Vi vendar niste dobili mandata, da smete uganjati take stvari! Ali res ne razumete, da je vprašanje meja tako fundamentalne važnosti v sedanjem trenutku, da se lahko o tem piše samo po naročilu CK? In drugič: pisati danes o vprašanju slovenskih meja se pravi liti vodo na mlin bele garde, a zlasti Miha. Ali na vsak način hočete razklati enotnost OF? Ali ni jasno, da je danes v OF mesto ne samo komunistom, ampak tudi tistim, ki hočejo mejo na Turah? Gre za boj proti okupatorju, ne pa za meje! Kar je bilo o mejah potrebno povedati, je že povedal CK v svoji izjavi. Nobeno tolmačenje te izjave danes ni oportuno! Pustite vprašanje meja popolnoma pri miru. Če tiskate brošuro, jo takoj ustavite!« (DLRS, III, 92)

Na Kardeljevo opozorilo je Krivic samokritično pristavil: »Imamo več sreče kot pameti, ker brošure še niso izdali.« Medtem je Ziherl v odgovoru na Kardeljeve očitke tudi pojasnil, zakaj sta se s Prežihom odločila izdati brošuro. Zapisal je:

> Strinjam se s teboj, da zdaj, ko mora stvar iti v vse večjo širino in ko moramo omejiti državljansko vojno in izolirati njene podžigalce, ne gre odklanjati sodelovanja s tistimi, ki

> rinejo na Visoke Ture. Ne strinjam pa se s teboj, da je tista izjava v »Delu« zadostna. Na političnih konferencah (…) sem se prepričal, da ljudje zahtevajo na konkretna vprašanja konkretne odgovore in da je vse tvoje prizadevanje že vnaprej obsojeno na neuspeh, če se takim odgovorom izmikaš. In konkretna vprašanja so danes na vsakem koraku: Kaj bo s Trstom in Celovcem? (DLRS, III, 111. Pismo Borisa Ziherla dne 25. septembra 1942 Edvardu Kardelju)

Kljub Ziherlovim ugovorom, je obveljalo Kardeljevo stališče in brošura ni izšla. Kardelj, ki je bil glavni strateg osvobodilnega boja, je imel pred očmi namreč dejstvo, da v trenutnih okoliščinah velja temelje osvobodilnega gibanja predvsem širiti in jih ne obremenjevati z vprašanji, ki bi lahko ožila podlago osvobodilnega boja.

Prežihova brošura je bila temelj za sprejetje načelnega stališča slovenskih komunistov do vprašanja slovenskih meja decembra 1942, ko je CK KPS sprejel ključne opredelitve glede mejne problematike (vključitev Trsta, Celovca), ki so bile izhodišče za izdelavo študij v Znanstvenem inštitutu pri SNOS. Te so predstavljale znanstveno utemeljitev za zahteve po spremembi meja po vojni na mirovni konferenci.

Če povzamemo, kakšen je bil Prežihov prispevek pri sprejetju takega stališča CK KPS, je razvidno, da pomen ni bil bistven pri oblikovanju stališč, kjer so prevladovali znanstveni in strokovni vidiki, ta so bila bolj v pristojnosti strokovnjakov v odboru za meje (Melik, Zwitter), temveč predvsem v tem, da je bil Prežih s svojim delovanjem v odboru za meje (in predvsem z napisano brošuro) neke vrste posrednik, ki mu je uspelo najti soglasje med pogledi strokovnjakov in stališči slovenskih komunistov. Prežih je predlagal rešitev, ki je bila usklajena s pogledi med tistimi strokovnjaki, ki so

vprašanje razmejitve obravnavali iz drugačnih izhodišč, npr. zlasti Nagode, ki je imel v ospredju prometne in geografsko- ekonomske vidike, kjer je ta pristal na minimalistični program Stare pravde, ki pa se je ujemal z načelnimi stališči KPS o etnografskem načelu. Vsekakor je bil v tem pogledu odločilen Prežihov poseg, ko mu je uspelo prepričati vodstvo KPS, da so opustili stališče, da predstavlja merilo za razmejitev avstrijsko štetje iz leta 1910, ter sprejeli njegovo razlago, da v Zedinjeno Slovenijo sodi ozemlje, ki je bilo v zadnji imperialistični dobi potujčeno.

Kot je znano, so v okviru programa, ki ga je imela Osvobodilna fronta kot nacionalni cilj ter je vseboval tudi uresničitev Zedinjene Slovenije, bile zahteve po spremembi meja vseskozi načelno utemeljene na podlagi etnografskega principa. Izhodišče je predstavljalo geslo, ki je postalo najbolj znano po Titovem govoru septembra 1944 na Visu, ko je prvič javno spregovoril o vprašanju meja oz. o ozemeljskih zahtevah: »Mi tuđe nećemo, no svoje ne damo.« Vsaj od leta 1966, ko je Janko Pleterski objavil besede Borisa Kidriča, izrečene poleti 1942 na konferenci KPS na Cinku, glede vodila o mejnem vprašanja: »Nočemo dati ničesar svojega, ne maramo pa nič tujega« (Pleterski, 1966), pa tudi Prežihov Voranc je v septembra 1942 napisani brošuri *O slovenskih mejah* zaključil svoje besedilo s »Tujega nočem – svojega ne dam!« (Godeša, 2010: 110-117), je bilo seveda jasno, da Tito v svojem znamenitem govoru na Visu 12. septembra 1944 ni bil ravno izviren. V zadnjem času pa Igor Grdina opozarja, da je geslo »Tujega nočemo, svojega ne damo« uporabljal že pred vojno srbski politik Milan Stojadinović (Grdina, 2014). Vse to daje misliti, da gre pravzaprav verjetno za univerzalno geslo in da bi bilo morda njegov izvor potrebno iskati še bolj nazaj v preteklosti. To seveda v ničemer ne spreminja njego-

vega temeljnega sporočila, in tudi Prežihovega prispevka pri uveljavitvi tega gesla kot temeljnega slogana.

Brošuro *O slovenskih mejah*, ki je prišla vodstvu KPS kot naročena, je Prežih, kot je bilo že omenjeno, napisal na lastno pest in je bil celo prepovedan njen izid, a je imela brošura o mejah še zanimivo usodo. Ker je bila dejansko edino gradivo o mejah, s katerim je razpolagalo osvobodilno gibanje, so jo, kljub prvotni prepovedi, kasneje večkrat ponatisnili in širili zlasti po Primorskem. Zanimiva je tudi usoda te prve, in kot smo videli tudi zelo pomembne brošure o mejni problematiki s strani osvobodilnega gibanja v povojnem času, ko je bil na eni od njih natisnjen žig z naslednjo vsebino: »Na vpogled samo v uradne namene. Širjenje vsebine na kakršnikoli način najstrožje zabranjeno!«

Namesto sklepa odlomek iz dnevniških zapiskov Maksa Šnuderla, 24. 2. 1944:

> Pravkar prečital brošuro »O slovenskih mejah« od Pavla Vilharja, to je Prežihov Voranc. Spominjam se, da me je pri nekem obisku pri meni vprašal, kaj mislim o teh mejah in sem mu rekel, da mislim, da narodna meja in nepriznanje potujčenja v zadnjih sto letih, bil je zelo zadovoljen s to mojo izjavo. Ta brošura, ki jo je izdal agitprop in CK, bi moral biti dostopna vsakemu našemu posamezniku, da bi videl kako nacionalno je stališče KP! Citiran je sklep komunistov iz leta 1934, kjer so KPJ, KPI, KPA soglasno izjavile, da imajo o slovenskem vprašanju enake skupne interese za avtonomijo slovenskega naroda in bodo revolucionarni boj Slovencev podpirali za osvoboditev in zedinjenje, in se tudi dejansko borili. Dalje citira izjavo KP v »Delu« 1942 štev. 2, kjer pravi: »V osvobojeno združeno Slovenijo sodi poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebival-

stvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujčen«. In zdaj se človek spomni vseh klevet, ki so jih širili, da je n. pr. rekel neki vodilni funkcionar: »Kaj nam je za Celje, glavno, da je komunistično, pa naj bo ali v naših ali v nemških rokah!« In druge podobne izjave, ki sem jih slišal v Ljubljani. Dokaz poštenih namenov naše KP.« (Šnuderl 1994: 163–164)

Viri in literatura

- Arhiv republike Slovenije, SI AS 1546/75, *Zbirka biografij vidnejših komunistov in drugih javnih osebnosti (1937–1990)*, Razgovor Lidije Šentjurc z dr. Maksom Šnuderlom dne 18. junija 1979 o Prežihovem Vorancu.
- Arhiv republike Slovenije, SI AS 1522, *Osebna zbirka Borisa Kidriča*, t. e. 223.
- Arhiv republike Slovenije, SI AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (1945–1990), t. e. 702, mapa Möderndorfer Vinko.
- Arhiv republike Slovenije, SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve (1945–1989), Nagodetov dnevnik.
- Arhiv republike Slovenije, SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve (1945–1989), t. e. 392, mapa dr. Vinko Vrhunec.
- Arhiv republike Slovenije, SI AS 1931, mapa Vinko Möderndorfer.
- Gorazd BAJC, 2002: *Iz nevidnega na plan. Slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji.* Koper: Znanstveno raziskovalno središče.
- Emil CESAR,1996: *Slovenska kultura v obdobju okupacije in narodnoosvobodilnega boja od aprila 1941 do 8. septembra 1943*. Ljubljana: Enotnost.

- Emil CESAR, 2011: *Ko se trgajo korenine. Nekaj spominov na sodobnike*. Ljubljana: Amalietti & Amalietti.
- *Delavska politika*, 1927: Nekaj volilnih številk. 2/72 (7. 9. 1927), 1.
- Vida DEŽELAK BARIČ, 2010: Politični vzpon in zaton Lovra Kuharja-Prežihovega Voranca v Komunistični partiji Jugoslavije v tridesetih letih. *Prežihov Voranc - Lovro Kuhar: pisatelj, politik, patriot.* Ur. Aleš Gabrič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut Dunaj. 85–106.
- *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (avgust 1942–oktober 1942).* 3. knjiga. 1966. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.
- Ervin DOLENC, 2010: Kuharjeva skupina v vodstvu Komunistične partije Jugoslavije. *Prežihov Voranc - Lovro Kuhar: pisatelj, politik, patriot*. Ur. Aleš Gabrič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut Dunaj. 71–84.
- Drago DRUŠKOVIČ, 2005: *Prežihov Voranc. Pisatelj in politik.* Celovec: Založba Drava.
- Tone FERENC, 1987a: *Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945. Država v državi*. Ljubljana: Založba Borec, Partizanska knjiga.
- – –, 1987b: *Fašisti brez krinke: dokumenti 1941–1942*. Maribor: Založba Obzorja.
- Bojan GODEŠA, 1995: *Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- – –, 2001: Angela Vode in medvojne dileme. *Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev. Angela Vode in Boris Furlan žrtvi Nagodetovega procesa.* Ur. Peter Vodopivec. Ljubljana: Slovenska matica. 61–74.
- – –, 2005: Ustanovitev SNOO in pomen njegovih odlokov za nadaljnji razvoj v Sloveniji. *Žrtve vojne in revolucije.* Ur. Janvit

Golob, Peter Vodopivec, Janko Prunk, Tine Hribar, Milena Basta. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije.

- – –, 2006: *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- – –, 2010: Prežihov Voranc in reševanje mejnega vprašanja med drugo svetovno vojno. *Prežihov Voranc - Lovro Kuhar: pisatelj, politik, patriot*. Ur. Aleš Gabrič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut Dunaj. 107–117.
- – –, 2011: *Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- – –, 2013: Slovenec 1941–1945. *Slovenec: političen list za slovenski narod (1873–1945). Kratek pregled zgodovine ob 140-letnici njegovega izhajanja*. Ur. Mateja Tominšek Perovšek. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije. 28–31.
- – –, 2014: Oblikovanje odnosa do sosednjih držav (Italija, Avstrija) v slovenskem/jugoslovanskem partizanskem gibanju (1941–1945). *Annales, Series historia et sociologia (anali za istrske in mediteranske študije).* [Tiskana izd.] 24/ 4, 749–762.
- – –, 2015: Slovenci in problem meja med drugo svetovno vojno. *Acta Histriae*. [Tiskana izd.] 23/3, 417–432.
- – –, 2016: Vodilni komunist ali »periferni« človek? O vlogi Vinka Möderndorferja pri organiziranju protiokupatorskega odpora. *»Kar ustvariš ostane. Svetu cvet. Tebi rane.« Vinko Möderndorfer – učitelj, politik in raziskovalec.* Ur. Ingrid Slavec Gradišnik in Jože Hudales. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 87–114.
- – –, 2018: Grafenauer in Gestrin – njuni posegi v zgodovino dvajsetega stoletja. *O mojstrih in muzi. Zgodovinopisje Boga Grafenauerja in Ferda Gestrina. Ur: Peter Štih, Žiga Zwitter.* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razprave, 35. 196–212.

- Matija GODEŠA, Barbara ŠTERBENC SVETINA, Petra KOLENC, 2010: *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v avstrijskem Primorju 1910. Jezik, narodnost, meja*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Igor GRDINA, 2014 : Moda za vas. *Dnevnik* 64/107 (10. 5. 2014).
- Mateja JERAJ, Jelka MELIK, 2015: *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim*. Študija in prikaz procesa. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
- Mateja JERAJ, Jelka MELIK, 2017: *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim*. Epilog. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
- *Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča*, 1962. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.
- Boris KIDRIČ, 1960: Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1/1, 7–51.
- Jurij PEROVŠEK, 2013: Idejnopolitične, narodne in socialnogospodarske usmeritve Slovenca v Kraljevini SHS/ Jugoslaviji 1918–1941. *Slovenec: političen list za slovenski narod (1873–1945). Kratek pregled zgodovine ob 140-letnici njegovega izhajanja*. Ur. Mateja Tominšek Perovšek. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije. 24–27.
- – –, 2013a: *O demokraciji in jugoslovanstvu. Slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- – –, 2013b: »Extra Jugoslaviam non est vita!« Politični in idejni oris Alberta Kramerja (1882–1943). *Studia Historica Slovenica* 2/3, 13, 353–430.
- Janko PLETERSKI, 1965–66: Delo dr. Frana Zwittra za rešitev mejnih vprašanj. *Zgodovinski časopis (Zwitterjev zbornik*, 19–20). 23–29.

- – –, 1966: Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 6/1–2, 233–244.
- Ljubo SIRC, 1992: *Med Hitlerjem in Titom*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- *Slovenec*, 1942: Kdo je kriv tolikih žrtev? (7. 11. 1942), 2.
- *Slovenec*, 1943: Prežihov Voranc - Lovro Kuhar, vodilni slovenski komunist in nevaren mednarodni teroristični agent (9. 1. 1943), 3.
- Vladimir VAUHNIK, 1965: *Nevidna fronta. Spomini*. Buenos Aires: Svobodna Slovenija.
- Josip VIDMAR, 1979: *Obrazi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije in Založba Borec.
- Pavle VILHAR, 1943: *O slovenskih mejah*. Agitacijsko-propagandistična komisija pri Centralnem Komitetu Komunistične Partije Slovenije.
- Jera VODUŠEK STARIČ, 1994: *»Dosje« Mačkovšek*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije.
- – –, 2001: Liberalni patriotizem in intransingenca leta 1941. *Prispevki za novejšo zgodovino* 2/61, 59–76.
- Marko VRHUNEC, 1989: *Srečna mlada generacija. Zapisi za zgodovino 1941–1945*. Maribor: Obzorja.
- Fran ZWITTER, 1945: Naš znanstveni inštitut. *Slovenski zbornik 1945*. Ur. Juš Kozak. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 316–321.
- – –, 1977: Priprave Znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj po vojni. *Osvoboditev Slovenije (referati z znanstvenega posvetovanja v Ljubljani 22. in 23. decembra 1975).* Ljubljana: Založba Borec. 258–276.

»Edini dobri Blockschreiber v Mauthausnu«: Bruno Gerdovič (1914–2002)

Dr. MATEJA RATEJ
Znanstvena sodelavka, ZRC SAZU,
Inštitut za kulturno zgodovino,
Novi trg 2, SI 1000 Ljubljana,
mateja.ratej@zrc-sazu.si

Avtorica v razpravi obravnava življenjsko pot mariborskega natakarja Bruna Gerdoviča, ki je po aktivističnem delovanju pod okriljem Osvobodilne fronte slovenskega naroda in aretaciji gestapa leta 1941 v Mariboru kot taborišči pisar v koncentracijskem taborišču Mauthausen pomagal mnogim jugoslovanskim taboriščnikom in med drugim bistveno pripomogel k rešitvi pisatelja Prežihovega Voranca, ki je v Mauthausnu pristal v začetku leta 1945. Gerdovič je po drugi svetovni vojni deloval v gostinski dejavnosti v Mariboru, sodeloval je tudi pri ustanovitvi tamkajšnje srednje šole za gostinstvo, katere ravnatelj je bil. Do smrti je v duhu antifašizma širil v javnosti zavedanje o zlu, povzročenem ljudem v nacističnih koncentracijskih taboriščih, po katerem se Prežihov Voranc, ki je ostal do smrti v stikih z Gerdovičem, kljub ohranitvi življenja ni več počutil človek.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Mauthausen, Bruno Gerdovič, Prežihov Voranc, antifašizem

Zločin in kazen

Pozno spomladi 1947 se je pred Divizijskim vojaškim sodiščem v Celju odvil dolg in mučen ter medijsko izjemno odmeven kazenski proces, ki je odigral katarzično vlogo za prebivalstvo širše okolice Maribora. Na podlagi mednarodne izročitve so pred sodišče stopili nekateri najbolj zloglasni pripadniki nacistične tajne policije gestapo, ki so med drugo svetovno vojno delovali na območju okupirane Štajerske. Med njimi je bil Franz Wiegele, ki je bil za razliko od ostalih protagonistov procesa zelo zgovoren, obenem pa v očeh sodišča zaradi priznavanja zločinov in sorazmernega ujemanja njegovih izpovedi z že znanimi med vsemi najbolj verodostojen. Wiegele je omogočil edinstven vpogled ne le v strukturo delovanja mariborskega

gestapa, temveč tudi v krvni obtok tamkajšnjega odporniškega gibanja, ki je delovalo v pogojih totalnega okupatorjevega nadzora. Njegovi akterji so bili zaradi predvojnih mariborskih hitlerjancev, ki so med vojno služboval na gestapu, nacističnim zalezovalcem dobro znani ne le po zunanjosti, pač pa tudi po značajskih lastnostih.[1]

Predsednik sodniškega senata, kapetan jugoslovanske vojske Rudi Barovič, je na smrt z obešenjem obsodil več udeležencev procesa, v prvi vrsti nekdanjega komandanta varnostne službe in varnostne policije za Spodnjo Štajersko Kurta Stageja, in sicer zaradi »brezobzirnih kršitev mednarodnih predpisov v cilju iztrebljanja slovenskega naroda«, v okviru katerih je zagrešil »neštevilne vojne zločine«:

> Samostojno je izvajal nad okupiranim prebivalstvom uničevalni teror: kot pobudnik, organizator, naredbodajalec in povzročitelj množičnih umorov, obsodb na smrtno kazen in njih izvršitev, množičnega zatiranja, mučenja in prisilnega dela, prisilnega izseljevanja in odgona prebivalstva iz Jugoslavije v koncentracijska taborišča in internacijo, nasilnega raznarodovanja in kot pomagač prisilne mobilizacije prebivalstva, povzročitelj požigov, uničevanja in plenjenja zasebne in javne imovine, nečloveškega ravnanja z vojnimi ujetniki.[2]

1 Arhiv Republike Slovenije (dalje SI AS) 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, proces proti Kurtu Stageju in ostalim, t. e. 539, sodba Divizijskega sodišča v Celju, 21. junij 1947.

2 Arhiv Republike Slovenije (dalje SI AS) 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, proces proti Kurtu Stageju in ostalim, t. e. 539, sodba Divizijskega sodišča v Celju, 21. junij 1947.

Na smrt z obešenjem je bil obsojen tudi Franz Wiegele, ki je kot referent oddelka IV 1 a mariborskega gestapa za pregon odporniškega gibanja in zlasti Osvobodilne fronte »vršil aretacije, pretepanja in mučenja ter predlagal streljanja svojih žrtev«. Vendar mladost svetlolasega Gradčana, v katerem je vojna neskončno pomnožila nasilniške potenciale, ni bila prestopniška. Po končani ljudski in meščanski šoli ter triletni obrtni šoli je osemnajstletni mladenič leta 1931 postal obetaven čevljarski pomočnik, prvonagrajen na razstavi štajerskih vajencev. V prostem času se je ukvarjal z jadralnim letenjem. Do leta 1936, ko mu je umrla mati, je delal v graški čevljarski delavnici svojega očeta, vendar gospodarska kriza nobenemu od njiju ni omogočala dostojnega preživetja. Ob koncu leta 1934 mu je sošolec povedal, da je »za delavce v Nemčiji boljše in so tam tudi boljše prilike«.[3]

Že leta 1935 je bil Wiegele pol leta zaprt zaradi simpatiziranja s prepovedanim nacizmom, kar ga ni omajalo v viziji boljše prihodnosti pod Hitlerjevimi nazori. Od leta 1937 je bil član SS. Udeleževal se je tajnih zborovanj organizacije in se prek letakov seznanjal z nacistično ideologijo. Po nemški zasedbi Avstrije spomladi 1938 je čevljarski pomočnik postal član nacistične stranke NSDAP, lahko se je zaposlil pri gestapu. Kot nižji uslužbenec se je večkrat selil med referati, najdlje je ostal na oddelku za boj proti marksizmu in komunizmu ter na tistem, ki se je ukvarjal z organizacijo obveščevalne službe za Štajersko.[4] V Maribor je prispel poleti 1941, kjer je bil z manjšimi

3 SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, proces proti Kurtu Stageju in ostalim, t. e. 537–539, dosje Franza Wiegeleja, življenjepis.

4 SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, proces proti Kurtu Stageju in ostalim, t. e. 537–539, dosje Franza Wiegeleja, življenjepis.

presledki do konca vojne referent zloglasnega referata IV 1 a v Mariboru pod vodstvom krutega Seppa Strohmeierja. Šele tam je nekdanji perspektivni mladenič, ki ga je tako kot številne vrstnike ugrabil čas brez družbenih perspektiv, prvič slišal za Osvobodilno fronto in partizanski odpor.[5]

Kot mnogi nacisti, ki so bili po koncu vojne soočeni z vojnimi zločini, je tudi Wiegele v sojenju skušal prikazati svoj položaj v državni strukturi kot nepomemben, a ni razloga za dvom, da je po vstopu zanj resnično postal brezizhoden. Logika pripovedi gestapovskega referenta govori o strašljivih obrisih vojne miselnosti pri običajnih ljudeh, močno vpetih v krog družine, ko pristanejo na skrajnih točkah preživetja:

> Pri GSP (gestapo, op. p.) nisem nikdar imel vodečega položaja in tudi nisem imel odločilne moči. Priznanja so se morala doseči. Na eni strani je bila družina in svojci in na drugi pa komandant s pištolo v roki in besedami, da bo vsakega osebno ustrelil, ki samo izreče defetistično besedo. Nato še pretnja s koncentracijskim taboriščem in pa jamčenjem vse družine. Pri izdaji se vse člane družine in sorodnike tedaj prestavi v koncentracijsko taborišče. Kljub temu sem, kakor je iz prič razvidno, več napravil za Slovence, kakor drugi, in je to vendar vredno omeniti.[6]

5 SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, proces proti Kurtu Stageju in ostalim, t. e. 537–539, dosje Franza Wiegeleja, življenjepis .

6 SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, proces proti Kurtu Stageju in ostalim, t. e. 537–539, dosje Franza Wiegeleja, izjave/zaslišanja F. Wiegeleja, 2. april 1947 itd.

Kako srhljivo – ker so bila povsem resnična – so morala zveneti zagotovila čevljarja novim jugoslovanskim socialističnim oblastem, da je le običajen delavec, ki živi za družino in ljubi naravo. Da je »v življenju zgrešil«, je čevljar Wiegele ugotovil sredi avgusta 1945, ko se je predal angleškim oblastem v Gradcu: »Odločajte sedaj o moji usodi in jaz jo bom prenašal, kakršnakoli naj bo, ker sem sokriv. /.../ V moji notranjosti pa sem popolnoma vašega nazora in bom to tudi vedno ostal.«[7] Nacionalsocializem se je zanj tako kot za mnoge predvojne delavce na robu družbe, revščine in preživetja, samodejno pretakal v območju prav tako prepovedanega in fanatičnega komunizma. A druga svetovna vojna je boj med političnima antagonistoma in konkurentoma za vstop v novo (industrijsko) dobo precizno ločila in jasno prevesila v zmago zadnjega, ki je vztrajal na načelu enakosti vseh proti vsem ter svoje ideologije za razliko od nacizma ni oprl na rasistično teorijo.

»Komunistična natakarska banda«

Kmalu po začetku nacistične okupacije Maribora, ko je bil tamkajšnji odpor v organizaciji komunističnega gibanja omejen na posamične akcije, je Franz Wiegele dobil nalog za aretacijo natakarjev v hotelu Orel v mestnem središču. Med aretiranimi je bil mladi Bruno Gerdovič.[8] Sin primorske begunke Dominike Gerdovič, ki je ovdovela že med nosečnostjo, je bil rojen v Nabrežini jeseni 1914 v napetosti začetka prve svetovne vojne. Ko

7 SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, proces proti Kurtu Stageju in ostalim, t. e. 537–539, dosje Franza Wiegeleja, izjave/zaslišanja F. Wiegeleja, 2. april 1947 itd.

8 SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, proces proti Kurtu Stageju in ostalim, t. e. 537–539, dosje Franza Wiegeleja, izjave/zaslišanja F. Wiegeleja, 2. april 1947 itd.

je bil Bruno star leto dni, je Dominika pribežala na Pragersko, kjer se je poročila z železničarjem Francem Pajem, zakoncema pa sta se v naslednjih letih rodila še Karel in Albina. Bruno je na Pragerskem zaključil ljudsko šolo, nato je delal v kolodvorski restavraciji in se izučil za gostinski poklic.[9] Leta 1939 se je zaposlil kot natakar v mariborskem hotelu Orel. Nemško okupacijo je kot vojaški obveznik dočakal na orožnih vajah jugoslovanske mornarice v Crikvenici, kjer je bil od januarja 1941, po hitri kapitulaciji jugoslovanske vojske pa se je vrnil v Maribor in se vključil v odporniško gibanje.[10]

Bruno Gerdovič je z natakarskima kolegoma iz mariborskega hotela Orel sredi leta 1941 tvoril sabotažno trojko, ki je ob zbiranju živilskih kart, širjenju ilegalnega tiska in pridobivanju somišljenikov privezovala rdeče (komunistične) zastavice in kamne na vrvice, ki so nato ob natančnem metu krasili telefonske drogove v mestu. Lastnica hotela Marija Zemljič je tiho podpirala Gerdovičevo skupino in si vneto zatiskala oči, ko so pod vplivom treh aktivistov hotelski uslužbenci od natakarjev do kuharic, blagajničarke, šivilje ter vse do njene hčerke Lee postajali sodelavci Osvobodilne fronte. Kako predrzni so bili mladi Mariborčani, pove podrobnost, da so se pri Orlu, ki se je med okupacijo imenoval Adler, prehranjevali funkcionarji nemškega okupatorja, ki je delal z brutalno silo, da bi bil Maribor spet dostojna nemška postojanka na »južni jezikovni meji«.[11]

9 »Bruno Gerdovič«, »Karel Paj«, *Biografski leksikon občine Slovenska Bistrica*, pridobljeno maja 2025. (spletni vir)

10 Rashid, »Ladja Malinska je potonila kot znamenje odpora Kraljevine Jugoslavije: pogovor z Brunom Gerdovičem«, *Večer*, 9. 4. 2001, 8.

11 Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, 207–208.

Za angažiranega hotelskega natakarja Bruna je bilo vsega konec že novembra 1941 ob aretaciji enega od neposrednih sodelavcev na mariborski železniški postaji. Nekaj dni kasneje je bil aretiran tudi sam in prav nič ni pomagalo večkratno posredovanje hotelirke Marije Zemljič, temveč je vodja »komunistične natakarske bande« po temeljitih zaslišanjih gestapa aprila 1942 potoval v koncentracijsko taborišče Mauthausen. Večina njegovih somišljenikov, prvih mariborskih upornikov leta 1941, ni imela te sreče, saj je bila do konca leta mrtva. Neznosno dolg, vendar današnjemu človeku mučno pomirjajoč obenem je seznam z njihovimi na gosto klesanimi imeni, ki polnijo spominsko obeležje ob mariborskih zaporih. Za talca je bil sprva predviden tudi Bruno Gerdovič, ki se je za izognitev smrti lahko zahvalil le materini vztrajnosti in njenim obiskom gestapa, ko je bržkone podobno kot mnogi svojci zaprtih zalagala agente in uslužbence s paketi živil in potrebščin.[12]

Kako prav so prišle Brunu Gerdoviču izkušnje odporniških mesecev v Mariboru in zavedanje o moči skupne akcije, se je izkazalo, ko se je v notranji hierarhiji taboriščnikov v Mauthausnu, kjer so sprva pri vrhu trdno vztrajali kriminalci, s pomočjo sistematičnega povezovanja in znanja nemškega jezika sčasoma povzpel do pisarja oziroma Blockschreiberja. S položaja pisarniškega delavca, odvezanega težaških del v kamnolomu, ter z zadolžitvijo popisovanja prihajajočih je Gerdovič lajšal taboriščni vsakdan sotrpinom, obenem pa je z njihovo pomočjo rešil smrti marsikatero na novo prispelo žrtev.[13]

12 Hlebanja, »In memoriam: Bruno Gerdovič (1914–2002)«, *Večer*, 29. 3. 2002, 17.

13 PAM, fond: Maks Gašparič, AŠ 6, mapa Bruna Gerdoviča, življenjepis 1941–1945; Utović, *Mauthausen: spomini iz taborišča*, 102–103, 105.

Med njimi je bil Jože Hlebanja, kasneje zaslužni profesor ljubljanske strojne fakultete, ki je prispel v Mauthausen avgusta 1944. Po obveznem striženju, kopanju in dezinfekciji je tako kot vsi drugi postal nosač iz kamnoloma. Ko je Gerdovič spravil Hlebanjo do položaja pomočnika pisarja, je bilo zanj konec prenašanja dvajset kilogramskega tovora, ki je ob pičli hrani izčrpaval osemnajstletnika v enaki meri kot starca. Kot član taboriščnega odpora in samopomoči je bil Bruno Gerdovič premočrtno solidaren do prispelih Jugoslovanov in zlasti Slovencev, za katere je logistično urejal lažja dela, umikal na varno in izpred nacističnih oči obolele ali oslabele tovariše reševal posameznike s konvojev, namenjenih v plinske celice ipd.[14]

Hlad januarske noči ...

Najznamenitejši rešenec Blockschreiberja iz Mauthausna pa je bil Lovro Kuhar - Prežihov Voranc. Iz taborišča Sachsenhausen je prispel le nekaj mesecev pred koncem vojne v okviru kazenskega transporta, namenjenega smrti. V ledeno mrzli noči januarja 1945 je k pisarju Brunu pritekel taboriščnik Janez Batis, kasneje veterinar in akademik, v Mauthausnu pa tako kot ostali skelet s številko namesto imena. Kot začasni popisovalec v sprejemni komandi je Batis vedel za vsakega Jugoslovana, ki je prispel v taborišče, tudi za Kuharja. Gerdoviču je živo razlagal, da je Prežih eden najbolj progresivnih slovenskih pisateljev, ki mu je treba pomagati. Nič nenavadnega ni bilo, da natakar še ni slišal za Prežihovega Voranca, ki je trideseta leta 20. stoletja

14 Hlebanja, »In memoriam: Bruno Gerdovič (1914–2002)«, *Večer*, 29. 3. 2002, 17.

preživel v emigraciji malo znan slovenski javnosti, vendar je v istem hipu angažiral vse sile za njegovo rešitev.[15]

Politični emigrant

Ko je Lovro Kuhar maja 1930 nedovoljeno prečkal »versajski plot«, z versajsko mirovno pogodbo po prvi svetovni vojni določeno jugoslovansko-avstrijsko mejo, in za naslednje desetletje postal ilegalec ter politični emigrant, delujoč v več evropskih prestolnicah, najdlje pa v Parizu, realnost ni mogla biti bolj oddaljena od prevladujočih branj sodobnikov v desetletju pred drugo svetovno vojno, ki so politične emigrante ovijala v kopreno romantične skrivnostnosti.[16] Komunist, ki mu je v domovini grozila večletna zaporna kazen zaradi ilegalnega političnega delovanja, se je vrnil domov pred začetkom druge svetovne vojne, ko je svoj aktivistični status v neizprosni ilegalni hierarhiji uspešno preoblikoval v pisateljskega.

Besedilo, ki mu je pomagalo prekiniti politično delo za partijo in je nastajalo v zanj vse bolj mučnih okoliščinah dela v Parizu, ko je bil »na kraju razuma«, kakor je decembra 1938 pisal Josipu Brozu, je bil roman *Požganica* (1939) o prevratnih dneh in bojih za severno mejo v letih 1918–19. Potem ko je bil ugodno recenziran v publicističnih zapisih, je Kuhar za roman februarja 1940 prejel literarno nagrado mesta Ljubljane, kar

15 Gerdovič, »Mauthausen: v spomin na žrtve, odpor in Prežiha«, *Koroški fužinar*, 20. 2. 1964, 5–10; Utović, *Mauthausen: spomini iz taborišča*, 102–103, 105.

16 Lovro Kuhar - Prežihov Voranc *Zbrano delo,* 9. knjiga, 19, 154; 11. knjiga, 261–262; Druškovič, *Prežihov Voranc*, 128.

je jemalo sapo tistim, ki so besedilo razumeli kot »izrazito levičarsko literarno delo«.[17]

Prvorojenec revnega koroškega kmečkega najemnika je po koncu prve svetovne vojne postal politični aktivist s polnim delovnikom, ki je osebno življenje povsem podredil komunističnemu gibanju in ideji o revolucionarni spremembi družbenega reda, čeprav se je v naslednjih letih večkrat vprašal, ali ne pomeni delavska revolucija zgolj zamenjave vlog med izkoriščevalci in izkoriščanimi. Tedaj je bila za njim večletna izkušnja fronte na Soči in vojnega ujetništva, ki ga je soočila s temnimi platmi človeške narave, ko se je celo sam sebi zdel »neko pol blazno, instinktivno bitje«. Nič manj ga ni težilo moreče nelagodje ob razbitju avstro-ogrskega imaginarija, saj se je zavedal, da umira njegovo formativno okolje in »se ruši to, čemur je sam pripadal«. Nenazadnje je bilo v njem prisotno tudi neizbežno razočaranje nad novo jugoslovansko stvarnostjo, ki ni odpravila socialnih krivic, kakor si je obetal.[18] A čeprav je družbeno izjemno senzibilni opazovalec Prežihov Voranc v zgodnjih dvajsetih letih 20. stoletja težko sledil porajajočim se miselnim svetovom po prvi svetovni vojni, najkasneje leta 1923, ko je bil prvič v preiskovalnem zaporu zaradi komunizma, zanj ni bilo poti nazaj.[19]

Današnjim generacijam ni več dostopna govorica komunistov, vpeta v sistem konspiracije. Ker podobno kot vsi »stari

17 Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Zbrano delo*, 6. knjiga, 465–469; 11. knjiga, 142, 264, 266, 383–285, 289, 301; *Prežihov zbornik*, 108, 110; *Prežihove svečanosti*, 9, 58; Čolaković, *Pripoved o neki generaciji*, 3. del, 401.

18 Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Doberdob*, 64, 158, 168, 260, 350, 430; Isti, *Dekle z mandolino*, 66, 183.

19 Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Zbrano delo,* 1. knjiga, 311.

partijci« tudi Prežihov Voranc po drugi svetovni vojni ni želel niti mogel razkrivati podrobnosti o policijskih preganjanjih in drugih okoliščin ilegalnega boja, saj so brezštevilne poti in sestanki aktivistov potekali brez zapisnikov, jim je treba pustiti prosto pot v nepovrat.[20] Kljub temu leta 1939 ni obstajala posebno zapletena enigma v zvezi z opustitvijo političnega delovanja emigranta, ki je ilegalna imena menjaval pogosteje kot hlače (Louis, Valič, Richard, Janešić, Glanzner, Henri, Kunc, Peregrin, Stric). Razumevanje vodstva komunistične partije do njegove pisateljske osebnosti je bila končna bilanca dolgoletnega komunističnega dela Lovra Kuharja – zanesljivega in iznajdljivega, a nikoli karizmatičnega pripadnika gibanja.[21]

Zvest partijski vezni člen, ki je bil, denimo, neomajen ob pojavu trockizma, ni bil odločevalec. Vedel je, da se je hkrati s tem, ko je v času odsotnosti sam vse bolj izgubljal stik z drugimi emigranti in (političnimi) razmerami v Kraljevini Jugoslaviji, v domači javnosti večala fama o njegovem velikem vplivu v jugoslovanski komunistični partiji.[22] Dejstvo, da so številni rojaki poznali njegov primer, ne da bi poznali njegov videz, ki ga je v tridesetih letih 20. stoletja dodatno spremenila debelost, mu je v prvih letih vojne omogočilo sorazmerno varno delo v ljubljanskem odporniškem gibanju, vendar so mu ob aretaciji 1943 tudi Italijani pripisovali večji vpliv v gibanju od resničnega.

20 Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Zbrano delo*, 9. knjiga, 369, 373, 553, 557; 12. knjiga, 267–275; *Prežihove svečanosti*, 33, 58.

21 *Prežihove svečanosti*, 33, 36; *Prežihov zbornik*, 102, 110; Čolaković, *Pripoved o neki generaciji*, 3. del, 406.

22 Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Zbrano delo*, 9. knjiga, 133; 11. knjiga, 116, 253, 266; 12. knjiga, 8; *Prežihov zbornik*, 102; Brenkova, *Kruh upanja*, 107; Vidmar, *Obrazi*, 352.

Kuharjeva tesna sodelavka, kurirka Kristina Brenkova, ki je bolj slutila kot vedela, kaj skriva trpko posmehljivi molk in kamniti, bledikast obraz pisatelja, je osupla gledala, kako odrešilno je bilo zanj skorajda obredno umivanje obraza v hladnem studencu ob domačiji njene matere, ko se je po vrnitvi iz nemškega koncentracijskega taborišča Mauthausen sramoval dejstva, da pripada človeški rasi.[23] Taboriščnikom je bilo tam mnogo lažje umreti kot živeti, vojna je bila zanje v vsakodnevni bitki za preživetje neskončno oddaljena reč. Toliko bolj domača je bila smrt, do katere so bili prisiljeni razviti povsem novo razumevanje, odzvanjajoče v obupanem vzkliku Lovra Kuharja: »Kako neverjetno majhen je kup tridesetih ljudi, tridesetih mrličev.« Ponovno – tokrat usodno – ga je zaskelelo, da ni več človek, temveč žival, ki mu manjka le še korak, da bi začel hoditi po vseh štirih.[24] Po skrajni dehumanizaciji v dveh svetovnih vojnah si ni nikoli več opomogel.

Administrativna prevara

Pisar v koncentracijskem taborišču Mauthausen Bruno Gerdovič se je tistega mrzlega januarja 1945 domislil neverjetno tvegane poteze za rešitev slovenskega pisatelja. S sodelavci, med katerimi je ključno vlogo odigral še mariborski brivec Mato Utović, so telesno močno oslabelega Kuharja na skrivaj izločili s transporta in ga skrili, esesovcem pa sporočili, da je jetnik med potjo umrl, zato je bilo njegovo truplo prepeljano v krematorij. To je bil manj težaven del reševalne akcije. Vztrajni pristaši človečnosti so morali rešenca skrivati in oskrbovati tako dolgo, da je pisar Bruno izpeljal še srhljivo administrativno prevaro

23 *Prežihov zbornik*, 210; Brenkova, *Kruh upanja*, 47, 81, 90, 120.

24 Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Dekle z mandolino*, 183–184.

preštevanja trupel za namestitev Prežiha v svojem bloku. Ta je zahtevala več prebrisanosti.[25]

> Glavna taboriščna pisarna bo torej v dnevnem poročilu javila enega mrtvega iz tega transporta. Zanj bo začasno obremenjen krematorij do naslednjega dne. Ko bodo poslali mrtve iz sanitetnega taborišča, se bo stvar uredila z njimi. Pri predaji njihovih mrtvecev bo dobil krematorij enega mrliča več, bolnica se bo obremenila za enega novo sprejetega bolnika manj, Kuharja pa bom na svojem bloku sprejel v številčno stanje šele naslednji dan, ko bo administrativno vse v redu. Do takrat pa ga moramo skriti, ker ga ne smemo prikazati v številčnem stanju, niti ne sme o tem kaj vedeti starešina bloka, ki je kriminalec.
> Skrivaj sem se pretihotapil z druge strani pralnice. Maršalek (dunajski komunist, taboriščni pisar, op. p.), ki se je napravil, kot da še preverja podatke pri raznih jetnikih, je šel h Kuharju in mu naročil, naj se neopazno izmuzne do vogala na nasprotni strani dvorišča za pralnico. Tam sem že prežal z dvema tovarišema in čakal najugodnejši trenutek, ko se nam bo Kuhar približal in seveda, da tega ne bodo opazili esesovci, ki so se takrat na drugi strani naslajali s pretepanjem jetnikov.
> V samih spodnjih hlačah smo ga hitro potegnili izza vogala ter ga nato odpeljali na blok 18. Takoj nato je Utović organiziral zanj potrebno obleko, kar je tudi uspelo. Ko je bil Kuhar oblečen, smo ga morali dobro skriti pred esesovci in starešino bloka.[26]

25 Utović, *Mauthausen: spomini iz taborišča*, 102–103, 105.

26 Gerdovič, »Mauthausen: v spomin na žrtve, odpor in Prežiha«, *Koroški fužinar*, 20. 2. 1964, 5–10.

Preostali moški s Prežihovega transporta so po prihodu v Mauthausen vso noč v spodnjicah stali na ledeno mrzlem dvorišču, kjer jih je večina pomrla ob pomoči esesovskih bikovk in železnih palic. Medtem je koroški komunist in pisatelj po okrevanju takoj pričel s političnim delom in postal ena osrednjih osebnosti med slovenskimi taboriščniki. »Bodril je tiste, ki so obupavali, jim vlival vero v zmago pravice in s tem tudi on pomagal reševati ljudi,« se je skoraj petnajst let kasneje spominjal Bruno Gerdovič.[27]

»Vse drugo je bilo svinja«

Maja 1945 je bilo naposled konec taboriščnega življenja tako za Bruna Gerdoviča kot Prežihovega Voranca, ki je po anglo-ameriški osvoboditvi taborišča prevzel predsedovanje jugoslovanskemu komiteju za vračanje preživelih v domovino. Gerdovič je po vrnitvi v Maribor prevzel upravništvo kavarne Central, deloval je tudi pri Mestnem sindikalnem svetu, v okviru katerega je v Beogradu opravil tečaj za kulturno-prosvetne referente v sindikalnih počitniških domovih.[28] Ko je Prežih jeseni 1945 potoval v Maribor na srečanje koroških Slovencev, je v kavarni Central obiskal tudi prijatelja Gerdoviča. Tam je bil po naključju znani in med vojno preganjani (politični) karikaturist Ladislav Kondor, ki je Gerdoviču v zameno za uslugo narisal Prežiha.[29]

---

27 Gerdovič, »Mauthausen: v spomin na žrtve, odpor in Prežiha«, *Koroški fužinar*, 20. 2. 1964, 5–10.

28 Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Zbrano delo,* 12. del, opomba k Prežihovemu pismu Brunu Gerdoviču, 358.

29 Gerdovič, »Mauthausen: v spomin na žrtve, odpor in Prežiha«, *Koroški fužinar*, 20. 2. 1964, 5–10.

Mariborski zdravnik je v tistem času pri tedaj enaintridesetletnem Gerdoviču še naprej opažal močno živčno razdraženost, tresenje rok in pretirano vzdraženost refleksov. Klavrno psihično stanje natakarja bržkone ni bilo zgolj posledica grozljive mauthausenske izkušnje. Po koncu vojne je v novi jugoslovanski realnosti vladalo napeto nezaupanje do preživelih taboriščnikov, še zlasti tistih, ki so v korporacijah človeške uničevalnosti in pogube zasedali položaje vpliva in moči. Da je bil med vojno pisar v Mauthausnu, Brunu Gerdoviču v razmerah vzpostavljanja novega družbenega reda ni koristilo. Nastopila je priložnost, ko se je partijski funkcionar Lovro Kuhar lahko oddolžil svojemu rešitelju. Dopis, ki ga je konec julija 1946 naslovil na urad varnostno-obveščevalne službe OZNA v Ljubljani, je bil bržkone še zadnji ključni trenutek v življenju mariborskega natakarja, vezan na stanje vojne, ki je tako močno opredeljevala obstoj in miselnost njegovih generacij.

> Tukaj pa moja izjava za tov. Bruna Gerdoviča iz Maribora.
> /…/
> Zadnja leta je Gerdovič po pripovedovanju tovarišev, ki so ga poznali, zelo veliko storil za jugoslovanske jetnike in tudi za druge, za Ruse, Poljake, Francoze itd. Imel je kot Blockschreiber zelo velik vpliv in je svojo pozicijo znal tudi vedno uveljaviti. Reševal je naše ljudi na boljše transporte in kamor se je dalo, podpiral ljudi s hrano in cigaretami, z obleko. To je delal tudi takrat, ko sem jaz prišel v taborišče. Mogoče je rešil par sto ljudi pred gotovo smrtjo s tem svojim postopanjem, ali pa še več. To drži brezpogojno. Tudi meni je tako rekoč rešil življenje, čeprav se prej nisva poznala. Zadnje čase je torej svojo pozicijo izrabljal predvsem za reševanje antifašistov in Slovanov. Posebno pozornost je obračal partizanom – Slovencem.

Bil pa je seveda drugače res tudi Blockschreiber. /…/
To, kolikor jaz poznam. Mislim pa, da je napravil več dobrega kakor hudega v svojstvu Blockschreiberja. On je bil poleg Srba Jova Kumanovića in še enega Čeha (Maršaleka, op. p.) edini dobri Blockschreiber v Mauthausnu. Vse drugo je bilo svinja. In to je takrat nekaj pomenilo. /…/
Drugače ne vem o Gerdoviču ničesar. Naj bo naše stališče do Blockschreiberjev kakšnokoli hoče, ene stvari ni mogoče prezreti, in to je ta, da so jetnikom v tem svojstvu veliko pomagali, direkt življenja reševali, če so hoteli. Če so pa hoteli delati drugače, so ubijali. In Bruno Gerdovič je reševal ljudi.
Smrt fašizmu – svoboda narodu.
LKuhar[30]

Avgusta 1948 se je pisatelj – že močno oslabelega srca in hrepeneč po sogovornikih, s katerimi bi lahko delil pošastne življenjske stiske zadnjih let – ponovno oglasil Brunu Gerdoviču:

Dragi Bruno!
Dolgo je že, kar sva se nekje srečala. Zadnjič, ko sem bil v mariborski bolnici, sem slišal, da si postal kulturni referent. Prosim Te, vzemita si enkrat z Matotom (Utovićem, op. p.) eno nedeljo časa in pridita gor k nam. Oba sta bila v Mauthausnu zelo fejst fanta in s takimi ljudmi hočem imeti zvezo. Tega ne bom nikoli pozabil, kar sta zame storila v težkih časih. Upam, da vam zdaj dobro gre, da imata polne roke dela, da žanjeta uspehe in da sta predvsem zdrava.
Z menoj gre vidno navzdol. Nisem več sposoben za kako resnejše delo, kvečjemu kak podlistek še spravim skupaj.

30 Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Zbrano delo,* 12. del, pismo tov. Mitji (Ribičiču), Kotlje, 29. julij 1946, 108–109.

Sedaj se spravljam v Prago, tam se nahaja neki svetovni špecijalist za srčne bolezni. Bomo videli, kaj bo iz tega, na jesen enkrat bom šel tja.
Če se bo dalo in bom zmožen, Vaju bom tudi v Mariboru našel. Vendar je Maribor strašno fejst mesto, ali naj ga hudič vzame, ker nimam prometnih sredstev.
Zakaj pustite bivšega župana Juvana (Alojzij, mariborski župan v tridesetih letih 20. stoletja, op. p.) še hoditi po cesti in ga ne zaprete zato, ker ni napravil tramvaja, ki bi bil prišel čisto zastonj, ako bi ga bili pred vojno napravili. Zaprite ga takoj.
Torej na svidenje. Ali si se že oženil?
Prejmita moje najlepša pozdrave.
L. Kuhar - Prežih, Kotlje.
Kadar bosta prišla, prosim, pišita mi par dni poprej, da kam ne zlezem.[31]

Sredi šestdesetih let 20. stoletja je Bruno Gerdovič v Koroškem fužinarju, ki ga je tedaj urejal Prežihov brat Avgust, tudi sam podrobno popisal svojo taboriščno kalvarijo v Mauthausnu in posebej reševanje pisatelja iz koroških Kotelj. Priznal je, da je zaradi obilice dela in službenih potovanj v prvih povojnih letih odlašal z obiskom pri Prežihu v Kotljah: »Mislil sem: če je preživel Mauthausen, bo živel še dolgo. Toda žal ni bilo tako.« Vest o Prežihovi smrti ga je dosegla v Rovinju, kjer je bil od leta 1948 upravnik počitniškega doma Crveni otok.[32]

31 Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Zbrano delo,* 12. knjiga, pismo Brunu Gerdoviču, Kotlje, 26. avgust 1948, 237.

32 Gerdovič, »Mauthausen: v spomin na žrtve, odpor in Prežiha«, *Koroški fužinar*, 20. 2. 1964, 5–10.

Glasnik antifašizma

V obširnem spominskem zapisu je Bruno Gerdovič obenem razgrnil obljubo preživelih taboriščnikov: »Velika želja, da bi videl konec tistih, ki so povzročili toliko gorja, trpljenja in grozot vsem, ki so se borili proti fašizmu, mi je vlivala upanje, da še ne bom umrl.« V drugi polovici 20. stoletja je bil vse do smrti neumorni glasnik miru, ki je v javnosti in zlasti med šolsko mladino v duhu antifašizma širil zavedanje o zlu, povzročenem ljudem v nacističnih koncentracijskih taboriščih in zlasti v Mauthausnu, kamor je spremljal šolske ekskurzije.[33] Pedagoški eros je prenesel tudi v gostinsko dejavnost, leta 1958 je sodeloval pri ustanovitvi srednje gostinske šole v Mariboru, katere ravnatelj je bil do leta 1966, ko se je upokojil.[34] Konec šestdesetih let 20. stoletja je bil direktor novega hotela Jeruzalem v Ormožu.[35]

V poznih letih je Bruna Gerdoviča zanimalo ohranjanje slovenske kulinarične dediščine, vendar tudi med pripovedjo o pozabljenih mariborskih jedeh – želodčkovi juhi, pljučih s cmokom ali mehko kuhanem jajcu v kozarčku – ni mogel mimo skrajne življenjske izkušnje: »Ob osvoboditvi leta 1945, preden smo se vrnili na svoje domove, smo prisegli, da ne bomo nikoli molčali /…/ Vse to z namenom, da se kaj podobnega ne bi nikoli več ponovilo.« Kot skoraj devetdesetletnik je bil dejaven v društvu nekadilcev, redni bralec dnevnega

33 Hlebanja, »In memoriam: Bruno Gerdovič (1914–2002)«, *Večer*, 29. 3. 2002, 17.

34 Rashid, »Želodčkova juha in obare, kje ste?: pogovor z Brunom Gerdovičem«, *Večer*, 9. 1. 2001, 16; »Bruno Gerdovič«, *Biografski leksikon občine Slovenska Bistrica* (spletni vir).

35 Zgodovinski arhiv Ptuj, osebni fond Jože Vrabl, gradivo za pripravo medijskih prispevkov, »Razne novice s Ptuja«, 1969.

časopisja in stalni član prijateljskega kavarniškega omizja pri Orlu.[36] »Predvsem mladim moramo pripovedovati te življenjske zgodbe in izkušnje, da jih naučimo, kako dragocena so življenja, kako dragocen je mir. Trdno verjamem, da bodo prav oni tisti, ki jim bo nekoč uspelo ustvariti in ohraniti mir.«[37] Bil je čas tik po vstopu v novo tisočletje, ko so se pospešeno iztekala življenja sopotnikov in sopotnic antifašizma ter tudi življenje Bruna Gerdoviča. Sočasno je vznikala digitalna doba, katere predstavniki pomena in vsebine pojma antifašizem ne razumejo več.

Generacijam 21. stoletja

Antifašizem je konglomerat idej o enakosti in neovrgljivi vrednosti človeka, zavezanega skupnosti. Visok konsenz o pomenu tega strukturnega pojma druge polovice 20. stoletja je desetletja dolgo zlepljal družbe, generiral skupnostno napetost in pretočnost med sloji ter ohranjal družbena ravnovesja. Danes antifašizem ni več nosilni steber družb, pač pa lebdi v močno polariziranem javnem prostoru. Njegov pomen, kakšnega so uveljavili in varovali zmagovalci druge svetovne vojne, je začel bledeti na prelomu tisočletja, ko je v desetletju 1995–2005 odhajal zadnji val vidnejših akterjev druge svetovne vojne. Njihove smrti so sovpadale z rojstvom digitalnih generacij.

Skupaj z najagilnejšimi glasniki antifašizma je slabela tudi zmožnost kredibilne (re)prezentacije pojma. Za vitalen prenos zgodovinske izkušnje, ki hoče biti več od zgodbe, ne zadostuje

36 Rashid, »Želodčkova juha in obare, kje ste?: pogovor z Brunom Gerdovičem«, *Večer*, 9. 1. 2001, 16.

37 Rashid, »Ladja Malinska je potonila kot znamenje odpora Kraljevine Jugoslavije: pogovor z Brunom Gerdovičem«, *Večer*, 9. 4. 2001, 8.

posredniška vloga pisane besede iz druge roke, ampak je nujen elokventen prvoosebni govor. Pojem antifašizma v novem tisočletju životari v močvirju potrošništva, od koder ga ni mogel izvleči ne tržaški osamelec Boris Pahor ne učbeniška percepcija antifašizma aktivnih generacij, ki figurira kot življenjski slog levih intelektualcev. Zaprt v partizanske reminiscence je antifašizem danes kulturni fenomen, politično afirmacijo pa raje pušča ob strani, saj bi ta zahtevala pritegnitev socialno spodrezanih delov družbe, katerih nastop v sofisticiranih in z nostalgijo nabitih prostorih antifašizma vzbuja le grozo in gnus.

Tako kot katoliška politika pred drugo svetovno vojno tudi današnja desnica zavrača antifašizem kot orožje levih politik proti vzpostavitvi urejene družbe (digitalnega) nadzora. K pomenskemu zdrsu pojma je zatorej pomembno doprinesel tudi vzpon evropske desnice v eksplozivnem času prehoda, ki ga določa travma družbenega zastoja, ko se ključne ideje za obstoj civilizacije nervozno vrtinčijo v iskanju izhoda. Od tu naprej gre zato vse od začetka …

Povzetek

Bruno Gerdovič je bil kot sin primorske begunke Dominike Gerdovič, ki je ovdovela že med nosečnostjo, rojen v Nabrežini jeseni 1914 v napetosti začetka prve svetovne vojne. Ko je bil star leto dni, je mati pribežala na Pragersko, kjer se je poročila z železničarjem Francem Pajem, zakoncema pa sta se v naslednjih letih rodila še Karel in Albina. Bruno je na Pragerskem zaključil ljudsko šolo, nato je delal v kolodvorski restavraciji in se izučil za gostinski poklic. Leta 1939 se je zaposlil kot natakar v mariborskem hotelu Orel. Nemško okupacijo je kot vojaški obveznik dočakal na orožnih vajah jugoslovanske mornarice v Crikvenici, kjer je bil od januarja 1941, po hitri kapitulaciji

jugoslovanske vojske pa se je vrnil v Maribor in se vključil v odporniško gibanje. Po aretaciji gestapa v začetku novembra 1941 je bil poslan v koncentracijsko taborišče Mauthausen, kjer je kot pisar (Blockschreiber) pomagal mnogim jugoslovanskim jetnikom in med drugim bistveno pripomogel k rešitvi pisatelja Prežihovega Voranca, ki je v Mauthausnu pristal v začetku leta 1945. Gerdovič je po drugi svetovni vojni deloval v gostinski dejavnosti v Mariboru, leta 1958 je sodeloval pri ustanovitvi tamkajšnje srednje šole za gostinstvo, katere ravnatelj je bil do upokojitve leta 1966. Do smrti je širil v javnosti in zlasti med šolsko mladino zavedanje o zlu, povzročenem ljudem v nacističnih koncentracijskih taboriščih. Umrl je tik po vstopu v novo tisočletje, ko so se pospešeno iztekala življenja sopotnikov in sopotnic antifašizma. Sočasno je vznikala digitalna doba, katere predstavniki vsebine pojma antifašizem ne razumejo več.

Viri in literatura

- Arhiv Republike Slovenije, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, Proces proti Kurtu Stageju in ostalim, 1931, 537–539.
- *Biografski leksikon občine Slovenska Bistrica*. »Bruno Gerdovič«, »Karel Paj«. https://biografski-sb.si/?page_id=4374 (pridobljeno maja 2025)
- Kristina BRENKOVA, 1982: *Kruh upanja.* Ljubljana: Založba Borec.
- Rodoljub ČOLAKOVIĆ, 1979–1982: *Pripoved o neki generaciji.* 1.–3. knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Drago DRUŠKOVIČ, 2005: *Prežihov Voranc. Pisatelj in politik*. Celovec: Drava.

- Bruno GERDOVIČ, 1964: Mauthausen: v spomin na žrtve, odpor in Prežiha. *Koroški fužinar*, 20. 2. 1964.
- Jože HLEBANJA, 2002: In memoriam: Bruno Gerdovič (1914–2002), *Večer*, 29. 3. 2002.
- Lovro KUHAR - PREŽIHOV Voranc, 1962–1990: *Zbrano delo*. 1.–12. knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- *Prežihov zbornik*, 1957. Ur. Marja Boršnik. Maribor: Obzorja.
- *Prežihove svečanosti, Sedmi sklic Plenuma delavcev osvobodilne fronte 1979, Ravne na Koroškem, 1980.* Ur. Franček Bohanec. Ljubljana: Plenum kulturnih delavcev OF slovenskega naroda (zanj Josip Vidmar).
- PREŽIHOV Voranc, 2011: *Dekle z mandolino*. Izbor zgodnejše krajše proze. Ur. Silvija Borovnik. Ljubljana: Beletrina.
- PREŽIHOV Voranc, 2014: *Doberdob*. Ljubljana: Beletrina.
- *Pokrajinski arhiv Maribor*: Fond Maks Gašparič. AŠ 6, mapa Bruna Gerdoviča, življenjepis 1941–1945.
- Zlatka RASHID, 2001: »Ladja Malinska je potonila kot znamenje odpora Kraljevine Jugoslavije: pogovor z Brunom Gerdovičem«, *Večer*, 9. 4. 2001.
- Zlatka RASHID, 2001: »Želodčkova juha in obare, kje ste?: pogovor z Brunom Gerdovičem«, *Večer*, 9. 1. 2001.
- Mato UTOVIĆ, 1980: *Mauthausen: spomini iz taborišča*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Josip VIDMAR, 1979: *Obrazi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Marjan ŽNIDARIČ, 1997: *Do pekla in nazaj. Nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945*. Maribor: Muzej narodne osvoboditve.
- *Zgodovinski arhiv Ptuj*: Osebni fond Jože Vrabl.

Prežihov jezik na odru: Raziskava režijsko-dramaturške in jezikovno-govorne strukture Lorencijeve uprizoritve *Boja na požiralniku*[1]

Doc. dr. EVA PORI
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta,
Aškerčeva 2, SI 1000 Ljubljana,
eva.pori@ff.uni-lj.si

1 Premiera je bila 27. marca 2024 v Prešernovem gledališču Kranj in 20. maja 2024 v Mestnem gledališču Ptuj. Režiser: Jernej Lorenci, koreograf in asistent režiserja: Gregor Luštek, dramaturginja: Marinka Poštrak, lektorica: Maja Cerar, scenograf: Branko Hojnik, kostumografinja: Belinda Radulović, avtor glasbe in zvoka: Branko Rožman, oblikovalec svetlobe: Nejc Plevnik, oblikovalca zvoka: Matija Zelič, Stefan Gladović, oblikovalec maske: Matej Pajntar, asistent dramaturginje: Tilen Oblak, asistent avtorja glasbe in zvoka: Jure Žavbi. Igralski ansambel: Darja Reichman, Živa Selan, Blaž Setnikar, Branko Jordan.

Prispevek prikaže proces oblikovanja igralskega govornega in telesnega izraza v uprizoritvi Prežihovega *Boja na požiralniku* (2024) v režiji Jerneja Lorencija ter v koprodukcijski izvedbi Prešernovega gledališča Kranj in Mestnega gledališča Ptuj. Raziskava je bila opravljena na podlagi arhivskega (pisnega) gradiva ter avditivne in vizualne analize posnete uprizoritve, s poudarkom na preučevanju uprizoritvene strategije režijske interpretacije in dramaturško-lektorske adaptacije. Ugotovitve so na nekaterih mestih preverjene in podkrepljene z informacijami, pridobljenimi iz intervjujev s ključnima ustvarjalkama uprizoritve, dramaturginjo Marinko Poštrak in lektorico Majo Cerar.

Prežih's Language on Stage: A Study of the Dramaturgical and Linguistic-Speech Structure of Lorenci's Production of *Boj na požiralniku*

This article examines the development of actors' verbal and physical expression in the 2024 production of Prežih's *Boj na požiralniku*, directed by Jernej Lorenci, realized as a co-production between the Prešeren Theatre Kranj and the Ptuj City Theatre. The study is based on archival (written) materials as well as auditory and visual analysis of the recorded performance, with particular attention to the performative strategies underlying the directorial interpretation and the dramaturgical-editorial adaptation. Some findings are further corroborated and contextualized through interviews with two key contributors to the production: dramaturg Marinka Poštrak and editor Maja Cerar.

Ključne besede: jezik, (igralski) govor, lektorski pristop, *Boj na požiralniku*, Prežihov Voranc

Keywords: language, (actor's) speech, editorial approach, *Boj na požiralniku*, Prežihov Voranc

1 Uvod

Družina Dihurjev je kakor da obsojena na propad.
Voda požira polja, bogati žrejo možnosti in priložnosti.
Bog si je v svoji odsotnosti nadel obraz praznoverja.
Boj je vojna brez konca.
Od poraza do poraza do – končnega poraza.
Telesa škripajo pod težo dela: težka telesa, skrivenčena.
Motne oči; težke roke mlatijo otroke. Prazni lonci.
S strani prežijo hijene: čakajo na končni poraz/propad.
Da požrejo, kar se da požreti. Da oskubijo. Izmolzejo.
Na grobovih potolčenih teles bodo gradili.
Supermarkete in katedrale.
Prežihov Voranc (Lovro Kuhar), slovenski Hemingway.
Otrok-kmet. Samouk.
Vojak (v I. svetovni vojni) in interniranec (v obeh svetovnih vojnah).
Emigrant (med letoma 1930 in 1939 živel na Dunaju, v Parizu, Moskvi;
bil zaprt na Dunaju in v Pragi; obiskal Romunijo, Bolgarijo, Grčijo,
Norveško, Poljsko, Švico, Turčijo, Madžarsko, Dansko, Švedsko in Finsko).
Ilegalec (v Parizu, na Dunaju, pa kasneje v Ljubljani med II. svetovno vojno).
Član OF.
Poslanec.
Pisatelj.
Človek.

(Lorenci, GL PGK 2023/2024: 10)

Prispevek začenjamo z besedami, s katerimi režiser Jernej Lorenci vstopa v tkivo Prežihove literature – v boleče meso časa, v boj za obstanek, ki se nikoli zares ne izteče. Zapisale so se mu v uvodniku gledališkega lista uprizoritve Prežihove novele *Boj na požiralniku,* ki ni zgolj literarna metafora, temveč hkrati temeljna podoba razumevanja boja: kot preplet telesnega, družbenega in simbolnega. Prav ta večplastnost odpira vprašanje, zakaj je morala zgodba na krstno odrsko uprizoritev čakati vse do leta 2024.

Razlogov je najbrž več. Prežihova pripovedna forma se izmika klasičnemu dramskemu konfliktu, saj je jedro zgodbe v neizprosnem spopadu z naravo in družbenimi razmerami, v katerem junaki neizogibno tragično propadejo. Dolgo se je zdelo, da takšna literarna snov na oder preprosto ne sodi, bodisi zaradi predsodka, da gre za relikt ruralne kapitalistične preteklosti, bodisi zaradi njene izrazito slikovite pisave, ki je klicala predvsem po filmski,[2] ne pa gledališki upodobitvi. Zgodba *Boja na požiralniku* je zapisana v pripovedni formi, v kateri se sicer najdejo dialoški odlomki, vendar bi za klasično postavitev na oder potrebovala dobro dramatizacijo. Prav Lorencijeva estetika in poetika, utemeljeni v pripovedovalskem

2 Prežihovo novelo *Boj na požiralniku* je v filmski medij leta 1982 prenesel režiser Janez Drozg, po scenariju Vladimirja Frantarja. Filmsko so bile od 60. let prejšnjega stoletja naprej, v obdobju razcveta slovenskega filma, prvič uprizorjene tudi druge novele in povesti: *Samorastniki* (rež. Igor Pretnar, po noveli *Samorastniki*, 1963), *Solzice* (rež. Igor Prah, po povesti *Solzice,* 1976), *Trije posvetnjaki* (rež. Janez Drozg, po noveli *Trije posvetnjaki,* 1977), *Borba na tujih tleh* (rež. Lado Troha, po potopisu *Gosposvetsko polje,* 1982), *Svetneči Gašper* (rež. Janez Drozg, po noveli *Pot na klop,* 1982), *Pasja pot* (rež. Janez Drozg, po povesti *Dvojčki*, 1983) ipd.

gledališču,[3] sta se izkazali za naraven okvir, v katerem je Prežihova novela končno našla svojo odrsko govorico.

Gledališče je že v prejšnjem stoletju artaudovsko postalo nekaj povsem drugega od zapisane govorice, ki je enostavno predpostavljala prenos na oder (Pori in Toporišič 2022: 64). Postopoma je začelo razkrajati artikuliran dialog, razbijati jezikovno-govorno strukturo ter udejanjati vizijo, da govor sam po sebi ne zadošča več za izražanje misli in občutij. Besedo so začele nadomeščati podoba, telesni izraz, glas, zvok in scenski elementi – vse tisto, kar je zgovornejše od besede same. Odrska govorica se je tako postopoma osvobajala iz polja besedilnega in intenzivno razkrajala klasični dramaturški in jezikovno-govorni model z redukcijo teksta, fragmentacijo besedilne strukture ter usmeritvijo k neliterarnim, telesnim in glasovnim izraznim možnostim.

V tem kontekstu smo raziskali Lorencijev odnos do premika od dramske literature k odrskemu jeziku, kjer beseda postane material, ki se drobi, lomi in gradi v relaciji z glasom in telesom. Zanimalo nas je, kako jezik oziroma govor deluje kot orodje interpretacije, kako vpliva na naracijo ter kakšen odnos vzpostavlja do Prežihovega jezika in njegove slogovne specifike. Videli bomo, da Lorencijeva uprizoritev Prežihove pripovedne novele ne temelji na radikalni redukciji jezika, kot je bilo značilno za mnoge uprizoritvene umetnosti vse od druge polovice 20. stoletja naprej, ko se zgodi performativni obrat, temveč na njegovi *utelesitvi*: na transformaciji literarnega jezika v zvočno, telesno in čustveno izkušnjo, ki ob tem, ko

3 Pripovedovalska struktura je eden izmed temeljnih elementov Lorencijevega uprizoritvenega modusa, ki jo je dosledno razvijal že v svojih predhodnih (gledaliških) projektih, kot so *Škofjeloški pasijon* (2020), *Frančišek* (2022), *Pohorski bataljon* (2023) ipd.

besedilo ohranja skoraj v celoti, ustvarja novo performativno dimenzijo. Takšen pristop še vedno lahko umestimo v okvir postdramskega gledališča, kjer, kot opozarja Lehmann (2003), jezik ne deluje več prvenstveno kot nosilec fabule, temveč kot materialni element odrskega dogajanja, vpisan v telesnost in časovnost uprizoritve.

Temeljne poteze in akcente uprizoritvene strategije režijske interpretacije in dramaturško-lektorske adaptacije smo raziskali na podlagi ohranjenega video posnetka premiere (dolžine 120 min) ter arhivskega pisnega gradiva: gledališkega lista uprizoritve, dramaturško-lektorske knjige oziroma adaptirane verzije Vorančevega *Boja* z vsemi avtorskimi vložki ustvarjalcev in opombami dogajanja. Ugotovitve smo na posameznih mestih preverili in dopolnili z vpogledi iz intervjujev, ki smo ju opravili z dramaturginjo Marinko Poštrak in lektorico Majo Cerar.

2 Snovanje režijsko-dramaturškega koncepta

Ustvarjanje predstave z režiserjem Jernejem Lorencijem je bil po besedah dramaturginje navdihujoč in za vse sodelujoče ustvarjalce izrazito kreativen proces (Poštrak v Pori 2025). Začel se je s temeljitim študijem Prežihovega leposlovnega opusa, njegovih političnih in družbenokritičnih spisov ter z raziskovanjem širšega literarnega in kulturnega konteksta časa nastanka novele *Boj na požiralniku*[4]. Pri tem so bile kot dragocen vir uporabljene tudi knjige in priročniki iz preloma 19. in 20. stoletja, ki pričajo o tedanji družbeni normativnosti in »dresuri duha«. Med drugim so bili v študijsko raziskavo

4 Novela je bila prvič objavljena leta 1935 v reviji *Sodobnost*, št. 7/8. Pri isti reviji sta bili leta 1936 objavljeni še noveli *Jirs in Bavh* in *Odpustki*, leta 1937 pa *Samorastniki*.

vključeni: Veselov *Olikani Slovenec* (Slovenska Matica, 1868), *Življenje po veri* škofa Antona Bonaventure Jegliča, *Mati vzgojiteljica* (misli krščanskega vzgojeslovja), *Pravila o dostojnosti in kažipot po poti olike in uljudnosti* (sestavil I. M., 1903), *Kmečki stan* Ludovika Puša (1939), *Pesmi o delu*, različni molitveniki ter Slomškova knjižica *Krščansko devištvo. Nauki, vzgledi in molitve za dekleta* (Mohorjeva družba, Celovec 1894). Literatura, pridobljena iz Knjižnice etnografskega muzeja, Slovanske knjižnice in zasebne zbirke dramaturginje, je bila uprizoritveni ekipi v pomoč pri detektiranju duha časa in je obenem predstavljala pomemben vir inspiracije pri oblikovanju predstave.

Iz dramaturško-lektorske knjige, ki je obenem služila kot scenarij za uprizoritev, je razvidno, da ima uprizoritev pripovedno, monološko strukturo, ki je sestavljena iz odlomkov, daljših pasusov iz Prežihovega besedila *Boj na požiralniku*, v celoti ohranjenih in spojenih na način, da zgodba ostaja neokrnjena. O tem, da so bile dramaturške črte skrčene na minimum in je bilo Prežihovo besedilo skoraj v celoti ohranjeno, tudi dramaturginja (Poštrak v Pori 2025):

> In že ko smo začeli z branjem poglavij, smo ugotavljali, da je Prežihovo delo tako močno in da nosi že samo v sebi tako močan naboj, da ga je preprosto greh črtati, tako da je črt v prizorih resnično minimalno. Se je pa režiser odločil, po daljšem premisleku, da se v celoti odpovemo šestemu prizoru Nejčeve kraje krompirja in kaznovanja, »nadomestili« pa smo ga z litanijami in vremenskimi pregovori.

Edina večja sprememba v režijsko-dramaturškem konceptu je torej bila popolna opustitev šestega prizora (o kraji krompirja in kaznovanja), sicer pa je bila adaptacija besedila izvedena na

način vpeljave, dodajanja avtorskih vložkov igralcev in dramaturginje – samostojnih, vendar homogenih besedilnih enot, ki se organsko prepletajo in popolnoma zlijejo s Prežihovim izvornim besedilom. Gre za besedila, ki so jih člani uprizoritvene ekipe napisali po režiserjevem navodilu in lastni inspiraciji, ki so jo črpali iz prej omenjenih širše literarno-zgodovinskih del in Prežihovega pisateljskega opusa. V končno verzijo postavitve so bila po režiserjevi odločitvi vključena naslednja avtorska besedila: *Dihurjeve litanije* (avtorica dramaturginja Marinka Poštrak) (Slika 1), *Litanije po Bonaventuri* (avtorja igralca Branko Jordan in Živa Selan) (Slika 2) ter *Vremenski pregovori*, ki jih je v interpretaciji igralke Darje Reichman možno razumeti kot ekstatični vrhunec predstave (Slika 3).[5]

V scenarij je bila dodana tudi pesem *Zdaj smo delo dokončali* (avtor neznan), ki jo je uglasbil Branko Rožman, pod njegovim korepetitorskim vodstvom pa sta jo zapeli Varja Mihajlović Cerar in Daša Selan.

Po študiju širšega literarno-zgodovinskega konteksta je sledil vstop v globine besedila *Boja na požiralniku* in njegove motivno-tematske razsežnosti, ki segajo onkraj literarnega okvira ter odpirajo prostor za soočanje z osebnimi in kolektivnimi izkušnjami. Prežihova novela se je v tem kontekstu izkazala kot izjemno resonantna: ne le kot metafora, temveč kot brutalen prikaz neizprosnega časa, usmerjenega v izčrpavanje človeka – njegovega telesa, duha in dostojanstva. Takšno izčrpavanje ni razumljeno zgolj kot zgodovinsko specifična izkušnja, temveč kot univerzalna in obenem aktualna izkušnja, ki jo lahko

5 Vsa avtorska besedila, nastala v procesu oblikovanja uprizoritve, so objavljena in dostopna v gledališkem listu *Boj na požiralniku*, sezona 2023/2024 (PGK, MGP).

Branko začne z litanijami

Bradavica, usmili se nas!
Lakota nam trka na vrata, lakota!
Osojnik, usmili se nas!
Lakota nam trka na vrata, lakota!
Jaromil, usmili se nas!
Lakota nam trka na vrata, lakota!
Modrej, usmili se nas!
Lakota nam trka na vrata, lakota!
Loop k
Zadruga, sliši nas!
Poznamo vašo krompirsko lakoto!
Župan usmili se nas!
Loop k
Ti si odgovoren za duše svojih otrok!
Župnik usmili se nas.
Še rad boš prodal!
Sosed, bodi nam milostljiv.
Loop k

Slika 1: Prežihov Voranc: *Boj na požiralniku*, 2024, tipkopis (dramaturška knjiga Marinke Poštrak), str. 29. Izsek iz *Dihurjevih litanij* avtorice Marinke Poštrak, govor Branka Jordana s pripisanimi opombami dogajanja (vir: arhiv PGK).

BRANKO LITANIJE, Blaž medtem muva naprej

Ne daj telesu počitka!
Ne daj telesu premehke postelje!
Navadi se, da ravnaš s telesom bolj strogo.
Obrni misel na delo.3edr
Upri moči k višku in moli.
Ako ne delaš, sebe sovražiš.
Lenoba je začetek vseh pregreh.
Lenoba se rodi v užitku.
Lenoba se rodi v uživanju jedil.
Lenoba se rodi v preobilju pijače.
Bodi varčen.
Bodi zmeren.
Bodi čist.
Omejuj svojo samostojnost.
Omejuj svojo prostost.
Upri se samemu sebi.
Upri se lastnim počutkom,
Upri se hudim nagnjenjem.
Upri se silnim strastem svojega lastnega srca.
Strast ne pozna mej.
Strast ni nikoli sita.

Slika 2: Prežihov Voranc: *Boj na požiralniku*, 2024, tipkopis (dramaturška knjiga Marinke Poštrak), str. 33. Izsek iz *Litanij po Bonaventuri* avtorjev Branka Jordana in Žive Selan, govor Branka Jordana (vir: arhiv PGK).

Loop k

Usmili se me, o Gospod!

Orkester, psihadelika, loop korakov ki se začnejo množit

Potem samo psihadelika, loop k ven, dirja nadaljuje:

Če Anton z dežjem prihaja, dolgo zemljo napaja.

Če je majnika lepo, je dobro za kruh in za seno.

Če je na Pavla jasno nebo, dobra bo letina- stari pojo.

ORKESTER- hvalnica delu do polovice. Živa škropi. Loop korakov not in ven

Če je na sv. Urbana dan lepo, rado suši se poleti seno.

Če malega travna grmi, slane več se kmet ne boji.

Loop k

Če malega travna toplo dežuje, rodovitno leto oznanjuje.

Orkester

Če marec prah pometa, dobro letino obeta.

Če Martin sonce ima, huda zima rada prikrevsa.

Loop korakov

Če na Miholovo sever vleče, veliko zimo in sneg obeče.

Loop k

Če na svečenico sneži, se vigred že glasi.

Slika 3: Prežihov Voranc: *Boj na požiralniku,* 2024, tipkopis (dramaturška knjiga Marinke Poštrak), str. 31. Izsek iz *Vremenskih pregovorov,* govor Darje Reichman (vir: arhiv PGK).

beremo tudi v kontekstu sodobnih oblik neoliberalističnega izkoriščanja. Prva občutenja in srečevanja ustvarjalske ekipe s Prežihovim tekstom Poštrak (v Pori 2025) lucidno oriše takole:

> Prežihov *Boj na požiralniku* nam je zavibriral kot metafora ali bolje rečeno kot brutalen prikaz neizprosnega časa, ki je usmerjen v uničevanje. Zavibriral nam je v prikazu človeške preživetvene stiske in do česa vse ta stiska ljudi privede. Zavibriral nam je kot izčrpavanje naših teles in duha – tukaj in zdaj – in do kakšnih okrutnosti nas to izčrpavanje lahko pripelje.

Pri snovanju režijskega koncepta in dramaturške zasnove uprizoritve je bila zato prva misel prav fenomen fizičnega izčrpavanja; da bi se besedilo *Boja* utelesilo ne le v besedah, ampak dobesedno v telesih igralcev.

> *Boj na požiralniku* smo zato »brali« kot boj, ki ga bijemo še danes, saj nas sistem neoliberalističnega suženjstva pod parolo učinkovitosti želi izmozgati do zadnjega vlakna. Tako kot na Bradavici, se tudi v 21. stoletju dogaja brezsramno in brutalno izčrpavanje naših teles in duha, uničevanje človeškega dostojanstva, predvsem pa izničevanje vsakršnega upanja v boljše, človeka vredno življenje. (Poštrak v Pori 2025)

Odločitev za uprizoritev Prežihovega besedila v skladu z režiserjevim pripovedovalskim tipom teatra tako rekoč v celoti se je zdela najbolj naravna in kaže na to, da je dramaturgija prepoznala in želela izpostaviti poetičnost in bravuroznost Prežihovega jezika, ki je v izvirni noveli pogosto spregledana

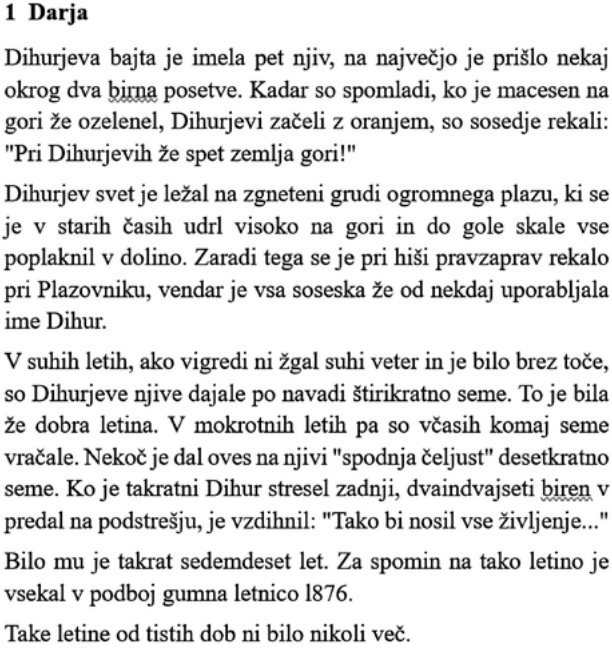
zaradi poudarjene brutalnosti pripovedovane snovi. V tako zasnovani – pripovedovalski obliki uprizoritve, prepleteni z izrazito fizično akcijo oziroma performativnim izčrpavanjem teles, se razpre dvojna razsežnost Prežihove pisave: na eni strani neizprosna brutalnost življenja, na drugi pa njegova literarna lepota in jezikovno bogastvo. *Boj na požiralniku* je v tem pogledu mogoče razumeti kot pasijon Dihurjeve družine, ki presega lokalni okvir in se vzpostavlja kot univerzalna parabola o brezizhodnosti sistema ter neskončnem izčrpavanju človeškega telesa in duše.

Dramaturgija se v procesu nastajanja uprizoritve od začetne idejne zasnove ni spreminjala bistveno, temveč je predvsem sledila izvirnemu besedilu in ga razvijala skozi skupno raziskovanje, pri čemer je temeljila na konceptu prehajanja meja med govorom, zvokom in telesno zvočnostjo igralcev (Poštrak v Pori 2025).

3 Oblikovanje igralskega govornega izraza: pripovedovalsko-eksperimentalni lektorski pristop

Igralci so pri oblikovanju govornega in telesnega izraza izhajali iz tesnega sodelovanja z režiserjem oziroma iz njegovih subtilnih napotkov ter iz lastnih izkušenj in igralskih veščin. Po pričevanju dramaturginje je režiser »izjemno nežno, a hkrati natančno vodil igralce glede govorne interpretacije posameznih delov besedila in po nekaj bralnih vajah tudi določil, kateri od igralcev bo interpretiral določeno poglavje« (Poštrak v Pori 2025). V pripovedovalskem tipu teatra je interpretacija izjemno pomembna. Darjina pripoved (Slika 4) je bila zato zasnovana predvsem kot topla, a hkrati tudi z rahlo distanco »pripovedovalke« izrečena pripoved, s katero popelje gledalce zmeraj globlje in globlje v tragično zgodbo Dihurjeve družine,

ki se prične postopoma izrisovati oziroma utelešati pred našimi očmi kot Dihurjev pasijon. Podobno je bilo tudi z interpretacijo Branka Jordana in Žive Selan (Poštrak v Pori 2025).

1 Darja

Dihurjeva bajta je imela pet njiv, na največjo je prišlo nekaj okrog dva birna posetve. Kadar so spomladi, ko je macesen na gori že ozelenel, Dihurjevi začeli z oranjem, so sosedje rekali: "Pri Dihurjevih že spet zemlja gori!"

Dihurjev svet je ležal na zgneteni grudi ogromnega plazu, ki se je v starih časih udrl visoko na gori in do gole skale vse poplaknil v dolino. Zaradi tega se je pri hiši pravzaprav rekalo pri Plazovniku, vendar je vsa soseska že od nekdaj uporabljala ime Dihur.

V suhih letih, ako vigredi ni žgal suhi veter in je bilo brez toče, so Dihurjeve njive dajale po navadi štirikratno seme. To je bila že dobra letina. V mokrotnih letih pa so včasih komaj seme vračale. Nekoč je dal oves na njivi "spodnja čeljust" desetkratno seme. Ko je takratni Dihur stresel zadnji, dvaindvajseti biren v predal na podstrešju, je vzdihnil: "Tako bi nosil vse življenje..."

Bilo mu je takrat sedemdeset let. Za spomin na tako letino je vsekal v podboj gumna letnico l876.

Take letine od tistih dob ni bilo nikoli več.

Slika 4: Prežihov Voranc: *Boj na požiralniku,* 2024, tipkopis (dramaturška knjiga Marinke Poštrak), str. 1. Izsek iz I. prizora, govor Darje Reichman (vir: arhiv PGK).

Režiserjev osnovni napotek igralcem je bil, da čim bolj jasno izrekajo misel oziroma zgodbo v njeni najčistejši obliki. Njihov telesni izraz, izčrpavanje teles, v neskončnost ponavljajoči se okorni plesni koraki polke (v neudobnih lesenih coklah), ki postanejo metafora za brezizhodno, izčrpljujoče delo do skrajne fizične izčrpanosti, so bili rezultat izjemnega koreografa in režiserjevega tesnega sodelavca Gregorja Lušteka. Že kmalu na začetku vaj pa se je tudi pokazalo, da bo samo Blaž Setnikar odigral vlogo Dihurja tako rekoč brez teksta oziroma govora, saj je kot izkušen telesni interpret edini lahko spregovoril zgolj skozi telesni martirij (Poštrak v Pori 2025).

Stik s Prežihom so iskali tako v njegovem izbrušenem stilu pisanja kot lepoti jezika, ki nosi v sebi tudi izjemno močan emocionalni naboj:

> Seveda smo v osnovni šoli vsi prebrali *Boj na požiralniku* kot temeljno delo slovenske literature, vendar sem ga sama in lahko rečem tudi vsi ostali ustvarjalci predstave tokrat ugledali v popolnoma drugi luči. Tako v njegovi sporočilnosti kot tudi v lepoti njegovega jezika. (Cerar v Pori 2025)

Prežihova slovenščina je surova, težka, gosta, napisana v knjižnem jeziku, a v ekspresivnem slogu, prežetem z narečno obarvanim, mestoma arhaičnim izrazjem in mnogimi drugimi dialektizmi. Kljub temu je bila ohranjena v vsej svoji avtentičnosti in neposrednosti, saj je, po mnenju lektorice, prav v tem njen čar in bi kakršno koli posodabljanje Prežihovega jezika »bil zločin nad avtorjem in njegovo mojstrovino« (Cerar v Pori 2025). Dialektizmi dajejo besedilu identiteto in polnost, največ jih najdemo med samostalniki (biren, čepun, oričkа, pisker, vigred (Slika 5)), nato še med poimenovanji

bavh – belkast vol (narečno koroško)

biren – prostorninska mera, navadno za žito, približno 80 l

cepec – preprosto orodje za ročno mlačev

čepun – posoda za shranjevanje osle pri košnji

dnina – delo na kmetiji, ki ga opravlja najet delavec za plačilo

draga – odtočni jarek (primer: kopati drago)

gož – obroč, zanka na jarmu za oje

grobati – odstranjevati, navadno s praskanjem, drgnjenjem (koroško narečno)

gumno – prostor, kjer se navadno mlati (primer: zvoziti žito na gumno ali udarjanje cepcev na gumnu)

iberžnik – hlapec

Slika 5: Izsek iz slovarčka koroških narečnih, arhaičnih in drugih manj znanih izrazov, ki jih zasledimo v Prežihovem besedilu (GL PGK 2023/2024: 42–43, arhiv PGK).

oseb s slabšalnimi, manjšalnimi, ljubkovalnimi priponami (požeruh, smrduh, rezač; Dihurček), lastnoimenskimi poimenovanji (Lekšej, Pungra, bavšej; Dihur, Dihurka, Micika, Neč), pridevniki (nagrbano lice, živinsko trpljenje), glagolskimi besednimi zvezami (so (sosedje) rekali, kri ščije, Začel je udrihati s prizemnikovcem), primerami (potem pa zdirjal čez njive k sosedu kakor brezumna žival; noč je svetla kakor dan; so vrtali kakor krti), pregovori (Suša vzame človeku kos kruha, moča pa dva.), stalnimi besednimi zvezami (Potem bi

bila bajta dobra.; jo (je) pobrisal proti domu) ipd.[6] Besedilo je zasnovano tako, da je pomen specifičnega koroškega narečnega ali manj znanega izrazja – na primer izrazov za kmečka orodja ali za površine, kot so njive, polja in travniki – tudi če ga ne poznamo, mogoče razumeti iz besedilnega konteksta ali ga začutiti v ritmu in sozvočju jezika (Cerar v Pori 2025). Sicer pa je za lažje razumevanje ob uprizoritvi nastal tudi slovarček narečnih ali arhaičnih izrazov, ki sta ga za objavo v Gledališkem listu pripravila in uredila lektorica Maja Cerar in asistent dramaturginje Tilen Oblak (Slika 5).

Do Prežihovega besedila je celotna ekipa gojila izrazito spoštovanje. Držali so se ga z največjo mero verodostojnosti, celo tako dosledno, da igralcem niso dovolili niti menjav besednega reda, kot natančneje pojasni lektorica (Cerar v Pori 2025):

> Prežih je bil jezikovno tako izmojstren, da njegov jezik ne deluje kot narečje, temveč kot poseben umetniški izraz – zavesten, ritmičen, težek. Ne gre za poskus Prežihovega upora proti knjižnemu jeziku, temveč za sozvočje z njegovim namenom, da nagovori vse bralce. Tudi če kakšnega izraza ne razumeš, ga začutiš v ritmu in sozvočju. Prav iz tega razloga nismo dovolili menjav besednega reda.

Prežihov jezikovni slog je bil razumljen kot zavestno oblikovan, besedilo pa doživeto kot partitura, kot proza, ki se bere kakor notni zapis, in poslušanje tako oblikovanega jezika učinkuje kot poslušanje glasbene kompozicije (Cerar v Pori 2025).

6 Za podrobnejšo analizo dialektizmov glej prispevek Zinke Zorko, 1993: Dialektizmi v Prežihovi zbirki Samorastniki, objavljen v reviji *Jezik in slovstvo*, *39*/2–3, 55–64.

Pri oblikovanju govora je bila posebna pozornost namenjena govorni izreki in naglaševanju narečnih izrazov, ki so morali biti izgovorjeni pravilno, vendar naravno, brez pretiranega poudarjanja (postavljanja predolgih cezur pred besedo) in zategnjenosti.

> Moralo je biti izgovorjeno nezaznamovano, zelo sproščeno, organsko. Ogromno smo delali na tem, da je Vorančev jezik deloval organsko iz ust Ljubljančanke, res da profesionalne govorke, igralke, ki se zaveda tega in zna. Potrebovali so pa igralci trening, absolutno. (Cerar v Pori 2025)

Lektorski koncept je izhajal iz stališča, da bi vsakršen poskus posnemanja koroškega (mežiškega) narečja deloval prisiljeno, neprepričljivo ali lahko celo kvazihumorno, saj je (bila) uporaba narečja v gledaliških praksah pogosto povezana s humornim učinkom. Takšnemu pristopu pa so se želeli izogniti, saj jim je bilo bistveno ohraniti spoštovanje do narečja.

Avtorski besedilni vložki (glej razdelek 2, Slike 1, 2 in 3) niso bili zasnovani kot poskus posnemanja Prežihovega jezika, saj bi bil tak pristop nemogoč in neučinkovit. Oblikovani so bili v nevtralnem, dosledno (zbornem) knjižnem jeziku, brez narečnih izrazov ali arhaizmov, vendar na način vsebinske in sporočilne skladnosti z izvirnikom. Pogojeni so bili z doživljanjem, poglobljenim razumevanjem in občutenjem Prežihovega besedila. Recepcija občinstva je pokazala, da so bili govorno realizirani tako naravno, da jih gledalci, ki Prežihovega sloga in besedila podrobneje ne poznajo, pogosto sploh ne bi zaznali kot dodatek. Delovali so kot »prizidek k obstoječi arhitekturi« (Cerar v Pori 2025): jasno razviden kot avtorski dodatek, a hkrati v dialogu z izvirnikom ter organsko

zlit z idejno in umetniško zasnovo Prežihovega besedila. Prav v tem se je razkrila moč Prežihove literature na vseh nivojih; na idejnem, svetovnonazorskem in umetniškem oziroma jezikovnem nivoju: njena univerzalnost, aktualnost in umetniška prepričljivost, ki omogoča dialog z novimi avtorskimi plastmi tudi v sodobnem gledališkem kontekstu.

3.1 Slušnozaznavna analiza uprizoritve

Slušnozaznavna analiza pokaže, da je govorna realizacija dosledno sledila besedilni oziroma uprizoritveni predlogi. Na ravni celotne uprizoritve je ohranjen knjižni jezik, ki pa ni zborni v najstrožjem smislu, pač pa specifično prežihovski – ritmično urejen in poetičen, modificiran v literarni različici z značilnimi potezami koroškega narečnega ozadja.[7] Tudi na fonološki, leksikalni in skladenjski ravni ostaja Prežihov izvorni tekst nedotaknjen (brez sprememb v (narečnem, arhaičnem) izrazju, besednem redu, dialoških strukturah ipd.). Govorna struktura uprizoritve je monološka, temelji na Prežihovem realističnem, a specifično izdelanem – ritmično urejenem in poetičnem pripovednem slogu, prežetem s stilemi (metafore in primere, bogata obloženost s pridevniki, raba vzdevkov oziroma živalskih poimenovanj oseb, ki označujejo njihov socialni status, npr. *Dihur, Jirs* ipd.) (Slika 6):

7 O specifikah Prežihovega jezika in sloga glej prispevek Marije Irme Vačun Kolar: Koroška knjižna različica slovenskega jezika kot bistvena sestavina Prežihove literature.

Medtem ko so otroci strmeli v daljno obzorje, se je Dihur zamaknil v razprostrto pliberško dobravo. Žitne barve, ki so se prelivale med osmojenimi borovimi gozdovi in se topile v soparo, so ga popolnoma osvojile, da je obležal nepremično na trati. ***Fade out muzika, Živa zavezuje fetus na bradljo.***

Tedaj so otroci utihali in tudi oni zrli v pravljično daljino prečudne, njim nepoznane dežele. ***Živa gre na stol*** Vsa širna dobrava je blestela v zorečem žitu ali ajdovem cvetu. Bila je kakor potica, ki zapeljivo dehti in se smehlja.

Slika 6: Prežihov Voranc: *Boj na požiralniku,* 2024, tipkopis (dramaturška knjiga Marinke Poštrak), str. 28. Izsek iz V. prizora, govor Branka Jordana s pripisanimi opombami dogajanja (vir: arhiv PGK).

Kljub adaptaciji oziroma dodanim avtorskim besedilom uprizoritev na zgodbeni oziroma pomenski ravni deluje kot homogena in koherentna miselna celota brez zarez in prekinitev. Glasovna podoba je zelo dinamična: z intenzivnimi in raznolikimi poudarki, premišljeno odmerjenimi premori, spremembami barve in glasnosti glasu, tempa in ritma, stavčno intonacijo s pogostimi stopnjujočimi se in dalj časa trajajočimi naraščanji in padanji tona ter jakosti, podprta s pomensko mimiko in gestikulacijo. Govorna izreka je jasna, razumljiva, z ravno prav izčrpanim govorom ali glasom, ki odslikava čustveno doživetost in notranjo moč pripovedovalcev ter ustvarja vtis naravnosti in nepotvorjenosti.

Ubeseditvena raven se prilagaja miselnemu oziroma motivnemu dogajanju, kar sproža prelivanje velikega števila stilno-govornih elementov in struktur ter vzpostavlja kompleksno hibridno jezikovno-govorno strukturo. Hibridnost je

vzpostavljena na besedilni ravni (spajanje različnih literarnih besedilnih fragmentov (litanije, pregovori ipd.) (Slike 1, 2 in 3) s Prežihovim besedilom), na ravni različnih zvrsti besedišča (prepletanje knjižnega in neknjižnega, narečnega izrazja). Jezikovna hibridizacija je vplivala na zvočno podobo uprizoritve, ki jo je v temelju ustvarjalo spajanje različnih diskurzov in govorno-glasovno niansiranje igralcev, velik del pa sooblikovala tudi zvočna polifonija, mešanica zvočno-glasovnih učinkov, nastala na podlagi prepleta melodij (glasovne, zvočne podobe) in ritmičnosti pripovednega okvira.

Značilna je izrazita glasovna in zvočna razplastenost, ki poudarja dramatičnost pripovedi in nasprotja v dogajanju: preplet živega govora (pripovedovanje) s posnetim ali umetno spremenjenim – mikrofonskim glasom, z zvočnim posnetkom petja ali glasbe (otroško in odraslo, solistično ali zborovsko petje, ljudski pripev (hojla drija drija drija drom), pesem žalostinka, instrumentalna glasba), pa tudi z različnimi zvoki (posneti zvoki udarjanja mlatilnice; proizvajanje zvoka s telesom ali telesnimi gibi (ritmično udarjanje plesnih korakov ob tla) (glej video posnetek 26:35–31:25 min)). Poseben učinek ustvarja akuzmatični govor, časovno zamaknjen govor/glas, razpršenost glasov ali zvokov v prostoru (glej video posnetek 31:38–31:47 min in 40:30–42:15 min). Govor je razgiban s prozodičnimi in estetskimi prvinami: s premori in daljšimi pasusi tišine, popolno odsotnostjo govora (lik Dihurja), segmentiranjem besedila z variacijami intonacije, glasnosti in tempa – od tišine in blagoglasja do silovitih, glasnih poudarkov (neozvočen govor igralke Darje Reichman, ki uvaja in zaključuje predstavo (glej video posnetek 0:40–23:29 min in 1:44:20–1:53:40 min), Darjina dinamična interpretacija vremenskih pregovorov, glej video posnetek 1:34:20–1:38:25 min in 1:44–1:53 min). Izrazita je

glasovno-zvočna dinamika, ki se kaže v prekrivanju, sovpadanju in prehajanju zvokov/glasov ter v periodičnih modulacijah govora, kar ustvarja ritem in emocionalno plast besedila (glej video posnetek 26:00–35:00 min). Način izgovarjanja besed posnema razpoloženja ali ponazarja določena dejanja, stanja in občutja, fizični napor, izražen v govoru/glasu (naprezanje, sopihanje), pa je izraz najtesnejše povezanosti in spojenosti glasovnega s telesnim.

Glede na odzive občinstva se je izkazalo, da Prežihov jezik na odru deluje izjemno učinkovito, je pa dejstvo, da pripovedovalska struktura uprizoritve in kompleksnost jezika zahtevata vrhunske govorce oziroma govorne interprete. Po besedah lektorice (Cerar v Pori 2025) igralci z učenjem in interpretacijo besedila niso imeli težav, kvečjemu nasprotno. Študij tako jezikovno bogatega gradiva jim je bil v užitek, enako tudi interpretacija na predstavah. Je pa bilo za igralko Darjo Reichman, ki ji je režiser dodelil najobsežnejši govorni del v predstavi, že samo dejstvo, zapomniti si toliko teksta, svojevrsten podvig, ki ga lahko tako uspešno izpelje le izkušena in govorno bravurozna igralka, kar je potrdila tudi Borštnikova nagrada za igro za vlogo v tej predstavi na 60. Borštnikovem srečanju (2025) in nagrada julija za najboljšo igralsko stvaritev v sezoni 2024/2025.[8]

8 Za vlogo Dihurke v tej predstavi je na 60. Borštnikovem srečanju (2025) dobila nagrado za mlado igralko za vlogo v tej predstavi tudi Živa Selan.

4 Usklajenost jezikovno-govornega materiala z ostalimi odrskimi elementi – scenografijo, zvokom in gibanjem

Prežihovo besedilo je v svoji sporočilnosti tako močno in večno, da ga ni bilo treba v nikakršnem smislu (niti uprizoritvenem, niti jezikovnem) aktualizirati, ampak preprosto zgolj utelesiti z minimalistično odrsko govorico, ki je v ospredje postavila neznosnost izčrpavanja teles. Gledalec naj bi v skladu z režijsko-dramaturškim konceptom stisko Dihurjeve družine začutil fizično – v in na svojem telesu – in prav to se je tudi uresničilo. Kajti neizmeren napor izčrpanih teles, ki se na Bradavici borijo s požiralniki, ki jim dobesedno požirajo zemljo, lahko sicer razumsko dojamemo, vendar ga zgolj s pripovedovanjem ne bi mogli občutiti tako neposredno in boleče.

Trpljenje zato ni posredovano le v diskurzivni obliki – z natančnimi in mestoma skrajno podrobnimi opisi (tudi brutalnega nasilja nad otroki in živalmi) – temveč predvsem skozi fizično akcijo živih, performativnih teles. Ta izvajajo okoren ples polke v lesenih coklah (po razmočeni zemlji na lesenem podestu) (Slika 7), ki se iz poskočnega svatovskega plesa postopoma prelevi v neskončno trajajoče mrtvo topotanje težkih korakov na mestu kot metaforo za brezizhodnost. Enak učinek ima telesna napetost in izčrpavanje med izvajanjem zahtevnih telesno-gibalnih pozicij na bradlji (Slika 8). To dolgotrajno fizično trpljenje, ki ga kot gledalci spremljamo le nekaj metrov stran, udobno nameščeni v gledaliških sedežih, v nas vzbuja občutke sramu in nelagodja, ko opazujemo, kako se igralska telesa pred nami vztrajno in do skrajnosti izčrpavajo: se potijo, drgetajo in sopihajo. Šele takrat lahko dojamemo vso mukotrpnost Dihurjeve družine in nas pretrese ultimativen brezup, ki preveva to novelo. Nasilje, ubesedeno in uteleseno na odru, se tako neizogibno prenese in uresniči tudi v telesih gledalcev.

Slika 7: Prežihov Voranc: *Boj na požiralniku,* PGK, 2004. Ples polke. Prizor iz video posnetka (37:22 min). Na fotografiji: Darja Reichman v vlogi pripovedovalke, Živa Selan in Blaž Setnikar v vlogi Dihurke (neveste) in Dihurja (ženina) in Branko Jordan. (Arhiv PGK)

Slika 8: Prežihov Voranc: *Boj na požiralniku,* PGK, 2004. Statična drža telesa na bradlji. Na fotografiji: Blaž Setnikar (na bradlji), Darja Reichman, Živa Selan in Branko Jordan. (Vir: osebni arhiv avtorice prispevka)

Tolikšnega napora igralci gotovo ne bi zmogli brez posebnih, maratonskih treningov vzdržljivosti, ki so jih v procesu vaj dnevno izvajali s koreografom Gregorjem Luštekom[9]. Predstava je bila za igralce izjemno zahtevna, tako fizično kot tudi

9 Gregor Luštek je uveljavljen ustvarjalec sodobnega plesa v slovenskem prostoru, tudi igralec, performer in režiser. V gledališču kontinuirano sodeluje kot koreograf v uprizoritvah različnih režiserjev, v zadnjem obdobju pogosto z režiserjem Jernejem Lorencijem, med drugim pri več odmevnih predstavah *Zborovanje ptic* (Drama SNG Maribor, 2011), *Nevihta* (MGL, 2011), *Dantonova smrt* (SMG, 2012), *Svatba* (SNG Drama Ljubljana, 2013), *liada* (SNG Drama Ljubljana, MGL, Cankarjev dom, 2015) …

mentalno in emocionalno. Igralci so morali najprej do potankosti usvojiti besedilo, ga interpretirati z vsem intelektualnim, mentalnim uvidom in emocionalnim nabojem, obenem pa še izrednim fizičnim naporom (Poštrak v Pori 2025).

Besedilni oziroma pripovedni del sta režiser in koreograf na vajah organsko dopolnjevala z minimalistično scenografijo. Vse se je dogajalo okoli središčnega scenskega orodja – bradlje (Slika 8), ki je predstavljala sprva podstrešje, na katerem se skriva mladi Dihurček, kasneje pa se je iz prostora za svatbeni ples neveste (Dihurke) in ženina (Dihurja) prelevila v prostor torture dela na polju in v Dihurkin mrtvaški oder ter v blatno njivo izčrpljujočega boja s požiralniki.

Prav tako so organsko in po režiserjevem, kostumografkinem (Belinda Radulović) in scenografovem (Branko Hojnik) razmisleku na vaje prihajali rekviziti: zemlja, voda, škropilnica, volovska koža, kos surovega mesa kot fetus Dihurkinega splava, kmečko orodje (prizemnikovec, oričkа, cepec …) ipd. Podobno spontano se je odvijala kreacija kostumov, čeprav sta se režiser in kostumografka že pred pričetkom študija in med samim procesom vaj odločila za historično podobo kostumov (Poštrak v Pori 2025).

Odločilno dramaturško vlogo pa je imela v predstavi predvsem zvočna oprema in glasba, ki jo je z izjemnim občutkom za ritem predstave v uprizoritev »vkomponiral« skladatelj Branko Rožman. Prav zvok je bil tisti, ki je podelil uprizoritvi dimenzijo rituala in podkrepil igralski gib (ples polke, delo na polju) do neznosne repeticije ter popeljal igralska telesa do ekstatičnosti.[10]

5 Zaključek

V ospredju uprizoritve je vprašanje preživetja – preživetja posameznika in skupnosti, a tudi preživetja jezika in odra. Lorenci je na oder postavil Prežihove like kot telesa v boju, kot figure, ki jih drobi in razkraja vsakdan, politika in zgodovina. *Boj na požiralniku* postane tako prizorišče soočenja med literarno tradicijo in sodobno režijsko poetiko, med dokumentarnim in metaforičnim, med političnim in intimnim. Beremo ga lahko kot zgodovinsko dramo, družbeni komentar ali kot univerzalno metaforo za svet, v katerem živimo in ki se v zadnjih sto letih

10 Predstava je na 55. Tednu slovenske drame (2025) dobila posebno nagrado žirije še za celostno likovno in zvočno podobo.

ni kaj dosti spremenil. Spremenil se je mogoče samo način izčrpavanja naših teles in duš, mehanizmi pa so ostali enaki.

Lorencijeva režijska interpretacija in postavitev Prežihovega *Boja*, v kateri ne gre toliko za boj kot za sinergijo in intenziven pretok energije med besedo, telesom in gledalčevo percepcijo, je še ena v nizu njegovih uprizoritev, ki sodijo v naracijski tip teatra, zaznamovan z minimalističnim scenskim okvirom in izpostavitvijo performativnih teles oziroma fenomena fizičnega izčrpavanja. V tem kontekstu Lorenci nadaljuje raziskovanje meja telesne vzdržljivosti in intenzivnosti igre, pri čemer telo in govor prevzameta funkcijo osrednjega kompozicijskega in dramaturškega sredstva in nastopita kot osrednja nosilca dramskega sporočila. Uprizoritev tako dopolnjuje in nadgrajuje Lorencijev temeljni raziskovalno-uprizoritveni modus: kombinacija radikalne režije s premišljeno in precizno izdelano dramaturgijo, pripovedovalsko-eksperimentalnega lektorskega pristopa, minimalistične scene in do skrajnosti pripeljane fizično intenzivne igre ustvarja neposreden stik med gledalcem in uprizoritvenim materialom, hkrati pa izpostavlja uprizoritveno-estetsko moč Prežihovega besedila in jezika.

Viri in literatura

- Arhiv Prešernovega gledališča Kranj, *DVD – Posnetek gledališke uprizoritve Boj na požiralniku,* 2024.
- *Gledališki list Prešernovega gledališča Kranj Boj na požiralniku*. Sezona 2023/2024, št. 4.
- Hans Thies LEHMANN, 2003: *Postdramsko gledališče*. Ljubljana: Maska.
- Eva PORI in Tomaž TOPORIŠIČ, 2022: Premene razmerij med foničnim in vizualnim v (slovenskih) uprizoritvenih umetnostih druge polovice 20. stoletja. *Govor in prostor.* Ur. Katarina Podbevšek in Nina Žavbi. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Akademija za gledališče, radio, film in televizijo Univerze v Ljubljani. 25–26.
- – –, 2023: *Dinamika razmerij med glasom in telesom v slovenskih uprizoritvenih umetnostih druge polovice 20. stoletja.* Doktorska disertacija. Ljubljana: Akademija za gledališče, radio, film in televizijo Univerze v Ljubljani.
- – –, 2025: *Intervju z Majo Cerar.* Ljubljana, 11. 9. 2025. [Transkripcija in zvočni posnetek pogovora pri avtorici.]
- – –, 2025: *Intervju z Marinko Poštrak*. Ljubljana, 17. 9. 2025. [Zapis pogovora pri avtorici.]
- Tomaž TOPORIŠIČ, 2007: *Ranljivo telo teksta in odra. Kriza dramskega avtorja v gledališču osemdesetih in devetdesetih let dvajsetega stoletja*. Ljubljana: Knjižnica MGL, 145.

Ljudska pesem v Prežihovi zgodnji kratki prozi in zbirki *Samorastniki*

Doc. dr. VLADKA TUCOVIČ STURMAN
Univerza na Primorskem, Koper, Pedagoška fakulteta
in Fakulteta za humanistične študije,
Cankarjeva ulica 5, SI 6000 Koper,
vladka.tucovic@upr.si

Ljudska pesem z besedilom in melodijo, kontekstom in teksturo je medbesedilno vstopila tudi v prozo socialnega realizma, ki literarno dogajanje umešča v realno okolje in med nosilce oz. izvajalce ljudske pesmi. Prežihov Voranc ljudskih pesmi ni le vpletel v svoja besedila, temveč jih je v mladosti tudi zbiral. Tokratni prispevek bo predstavil, kako je pisatelj ljudsko pesem uporabil v svoji zgodnji kratki prozi in zbirki *Samorastniki* (1940).

Folk songs in Prežih's early short prose and the collection Samorastniki

Folk songs, with their lyrics and melodies, context and texture, have also found their way into the prose of social realism, which places literary events in a real environment and among the bearers or performers of folk songs. Prežihov Voranc not only incorporated folk songs into his texts, but also collected them in his youth. This article will present how the writer used folk songs in his early short prose and in his collection *Samorastniki* (1940).

Ključne besede: slovenska ljudska pesem, socialni realizem, slovstvena folklora, kratka proza

Keywords: Slovenian folk song, social realism, literary folklore, short prose

1 Uvod in raziskovalna vprašanja

V prispevku z naslovom Ljudska pesem v Prežihovi zgodnji kratki prozi in zbirki *Samorastniki* želim odgovoriti na raziskovalna vprašanja, kje, na katerih mestih in v kolikšni meri se v Prežihovi zgodnji kratki prozi in zbirki *Samorastniki* pojavi ljudska pesem in kakšna je njena funkcija v literarnem besedilu. Metodološki pristop je interdisciplinarni, temelji na literarnovednih in folkloristič nih spoznanjih. Pri tem izhajam iz trditve o medbesedilnem prepletu ljudskega in umetnega, ki jo je zapisala slovenska folkloristka, Marjetka Golež Kaučič (2018: 25), in temelji na preučevanju medbesedilnega razmerja med slovensko ljudsko pesmijo in njeno pojavnostjo v slovenski književnosti: »Vemo, da je v slovenski literaturi, tako v poeziji kakor tudi v prozi in dramatiki, izjemno veliko folklore, veliko ljudske pesmi v t. i. folklorni triadi, tekst, tekstura in kontekst, pa tudi ustvarjalec folklore se najde, pa naj bo to pevec, instrumentalist, pripovedovalec ali udeleženec šege ali obreda.« Prisotnost ljudskega v umetni književnosti v slovenskem primeru ni posebnost, nanjo so opozarjali in jo preučevali že folkloristi svetovnega slovesa oz. utemeljitelji folkloristike kot znanstvene discipline, kot so Alan Dundes, Bruce Rosenberg in Mary Ellen Brown: »Skoraj vsak pisatelj se je v svojih delih vsaj v opisih ljudi, njihovih šeg, navad in verovanj dotaknil nekaterih aspektov folklore. Joyce in Shakespeare sta uporabila ljudske balade v svojih delih in našla lepoto v njih. Coleridge in Auden (med mnogimi drugimi) sta posnemala balade v njihovi formi znotraj svojih poezij in odkrila posebno vrednost ljudske oblikovne podobe« (Rosenberg 1991: 271–272 v Golež Kaučič 2011: 162). Prav folklora je bila temeljni in izvirni ustvarjalni tok, ki je s svojo razsežnostjo oplajal vrhunska dela svetovne literarne ustvarjalnosti (Golež Kaučič 2011: 162). Glede na to,

da je folklora po Dundesovih besedah »ogledalo kulture« (Golež Kaučič 2018: 18), je razumljivo, da je našla prostor v umetni književnosti; še več, literarni ustvarjalci po mnenju Mary Ellen Brown (1976: 51 v Golež Kaučič 2018: 25) »pogosto posedujejo občutljivost, ki presega sposobnost raziskovalcev neke družbe, ter so tako zmožni jasno odkriti kompleksnost kulture«, kar potrjuje, da je interdisciplinarni literarnovedno-folkloristični metodološki pristop pri preučevanju folklore oz. v našem primeru ljudske pesmi upravičen oz. nujen, saj literatura velikokrat vsebuje živ in natančen opis folklore in njenega konteksta (Golež Kaučič 2018: 25).

Tega so se deloma zavedali že slovenski literarni zgodovinarji starejše generacije (npr. Franc Zadravec, Jože Pogačnik, Matjaž Kmecl), ki v literarni ustvarjalnosti socialnega realizma niso spregledali prisotnosti folklore. Tako je Zadravec (1972: 197) poudaril, da so ravno prvine izročila tiste, ki med drugim povezujejo posameznike v kolektivno literarno osebo: »Določajo jo enake gospodarske, naravne, tudi kulturne in politične razmere in zakonitosti, motivirajo življenje celote. Če je to kmetska skupnost, jo pisatelj poišče pri vaških opravilih, praznikih, semanjih dneh, folklornih navadah.« Še zlasti je to očitno, ker gre v literaturi socialnega realizma za »posebne vrste svetovni nazor, ki od književnosti pričakuje resnično prikazovanje življenja« (Pogačnik 1987: 293) oz. mu je blizu pojem mimezis (mimetičnost), tj. ustvarjanje fikcije, ki učinkuje kot resničnost (Kmecl 1996, 1998). Prav mimetičnost izpostavlja tudi Marjetka Golež Kaučič (2018: 25), ko zapiše, da »nam pesnik/-ca ali pisatelj/-ica lahko mimetično ponazori folkloro in kljub temu, da gre za fikcijo, je opis folklornega dogodka mnogokrat zelo resničen, saj avtor/-ica prek njega opisuje življenje«. Ravno ta lastnost literarnih besedil, še zlasti tistih

iz obdobja socialnega realizma, da opisujejo način življenja, kot so ga še sami doživeli oz. poznali neposredno iz pripovedi svojih sorodnikov (Prežih je, denimo, kot vir izpostavljal svojo mater, Ciril Kosmač pa očeta.), je povod za interdisciplinarno analizo (folkloristično-literarnovedno) ob identifikaciji in interpretaciji folklore v literaturi (Golež Kaučič: 2011), saj sama literarna veda le izjemoma aplicira folkloristična spoznanja v svoj metodološko-teoretski okvir (Golež Kaučič 2018: 25).

2 Ljudska pesem kot folkloristični in intertekstualni raziskovalni predmet

Folkloristična opredelitev ljudske pesmi pravi, da je ljudska pesem besedno-glasbena stvaritev, ki je delo posameznika, vendar živi v skupnosti (Kumer 1992: 286, 288). Sestavljata jo dva dela, besedilo in še zlasti melodija, po čemer se ljudska pesem loči od umetne poezije, ki v prvi vrsti ni namenjena petju. Osnovni komunikacijski kanal ljudske pesmi je bilo petje, čeprav se je širila tudi s prepisovanjem in tiskom (npr. z rokopisnimi in tiskanimi pesmaricami, zbirkami ljudskih pesmi itd.), v novejšem času pa tudi z zvočnimi nosilci (Golež Kaučič 2003: 22). Razvrstitve ljudskih pesmi so različne, npr. po funkciji: svatovske, mrliške, plesne, po vsebini pa: legendarne, ljubezenske, šaljive ipd. (Kumer 2002: 15–26). Ljudsko pesništvo pozna tudi t. i. ponarodelo pesem, tj. pesem, ki ji poznamo avtorja (prim. Golež Kaučič 2003: 69–97), vendar živi med pevci, le-ti so jo sprejeli, jo prevzeli, po svoje spremenili, da so nastale variante (Kumer 1996: 11). Med ljudsko pesem v širšem pomenu besede se uvrščajo tudi ritmizirana besedila otrok (izštevalnice za igre, vpraševalnice, zabavljice, oponašanje) in odraslih (rimani klici, vasovalski verzi, koledniška voščila, šaljive litanije). Del ljudskopesemskega izročila so tudi

zvočni pojavi kot npr. vriskanje, posnemanje instrumentalnih glasov, refreni iz nesmiselnih zvokov ipd. (Kumer 1992: 287). Slovensko ljudsko petje je večglasno, navadno v tercah in sekstah, triglasno pojejo moški (naprej, čez in bas), v preteklosti so izvirno ljudsko peli tudi štiriglasno (Kumer 1992: 288).

Za ljudsko pesem je značilna t. i. triada folklornega dogodka, sestavljena iz teksta, teksture in konteksta. Na enem koncu trikotnika je besedilo, to je tekst, na drugem melodija, to je tekstura, še zlasti zanimiv za preučevanje ljudske pesmi v književnosti pa je tretji vogal trikotnika, to je kontekst, torej okoliščine izvajanja ljudske pesmi, in pa še četrti element, ki je včasih bil del konteksta, to so nosilci oz. izvajalci ljudske pesmi in njeni poslušalci (prim. Klobčar 2010, 2014, 2017). Kontekst se razdeli na ožji kontekst ali kontekst folklornega dogodka (npr. izvedbo ljudske pesmi) in širši kontekst (seštevek družbenih, socialnih in kulturnih dejavnikov), ki je povezan z ožjim kontekstom oz. nanj vpliva, na splošno pa je kontekst seštevek vseh okoliščin petja, tudi lastnosti in čustvenih razpoloženj vseh udeležencev t. i. folklornega dogodka – tudi poslušalci lahko namreč pomembno vplivajo na pevca (Pisk 2008: 105, 107).

Osnovni literarnovedni pojmi, uporabljeni v analizi medbesedilnega razmerja med ljudsko pesmijo in zgodnjo kratko prozo ter *Samorastniki* Prežihovega Voranca, so povzeti po medbesedilni sistematiki Marka Juvana (2000). Ožje razumevanje intertekstualnosti kot posebne značilnosti literature, posameznih literarnih zvrsti ali književnih del, se je oblikovalo v 70. in 80. letih, ko je posebna intertekstualnost postala razumljena kot opazna, slogo- in pomenotvorna lastnost literarnega besedila. Pri posebni intertekstualnosti, za katero je Juvan vpeljal slovenski izraz citatnost, povezuje avtorje, bralce, kritike in

druge udeležence literarne komunikacije bolj ali manj skupen literarnokulturni kanon in družbenozgodovinska izkušnja, kakor tudi seznanjenost z ustaljenimi načini in funkcijami vezav med besedili, denimo s citatom in aluzijo, kar pomeni, da so res vsa besedila intertekstualna, vendar pa so nekatera med njimi v večji meri, ta njihova lastnost ima večjo težo in pomen. Citatna so torej tista besedila, v katerih bralec prepoznava, da si je avtor tuje predloge prisvajal ali se nanje skliceval zavestno z namenom, da bo bralec te navezave prepoznal in jih interpretiral kot ubeseditveno strategijo, kar se lahko zgodi, če imata avtor in bralec vsaj delno skupen literarno-kulturni medbesedilni kod. Po modelu Manfreda Pfistra je med širšo in ožjo intertekstualnostjo mogoče razlikovati na podlagi obrobja in jedra: bolj intertekstualna od drugih so dela, ki svoje predloge ne le uporabljajo, ampak se nanje nanašajo, jih tematizirajo, so do njih selektivna (segajo npr. po predlogah, ki so znane in izrazite), jih vgrajujejo vase celostno in strukturno dosledno, na svojo medbesedilnost sama opozarjajo in jo reflektirajo (Juvan 2000: 54–57, 245–246). Pfistrovo teorijo širše in ožje intertekstualnosti je v raziskovanju krepkih medbesedilnih nizov na razmerje slovenskega ljudskega pesništva in umetne poezije aplicirala Marjetka Golež Kaučič (2003: 103).

3 Analiza in razprava

3.1 Ljudska pesem v Prežihovi zgodnji prozi

Prežihov Voranc je ljudsko pesem v svojo literarno ustvarjalnost v največji meri uvedel v dveh kolektivnih romanih, v *Doberdobu* (1940) in *Jamnici* (1945) (prim. Tucovič 2010), kjer je poleg besedil ljudskih pesmi (tekst) in opisov njihove melodije in načina petja (tekstura) še zlasti izpostavljeno prizorišče, tj. prostor izvajanja ljudskih pesmi (kontekst), ter izvajalci ljudske

pesmi in funkcija ljudske pesmi (sestavni del šeg in navad: vojaške pesmi, petje na steljeraji ipd.). Prisotnost ljudske pesmi v njegovi kratki prozi je v primerjavi z monumentalnimi romanesknimi besedili manj intenzivna, omejena bolj na drobce, ki pa niso nepomembni, če pomislimo, da je bila Prežihova zgodnja proza neke vrste vaja za kasnejša daljša besedila oz. osnova, iz katere odseva zametek njegove ustvarjalne pozornosti, ki je namenjena domači koroški pokrajini in njenim ljudem – k temu pa vsekakor sodi ljudska pesem in vse, kar je z njo povezano. Da se mu je zdelo pomembno, da ljudsko pesem vključi že v svojo zgodnjo prozo, priča o tem, kako močno se je zavedal njene prisotnosti in pomena v vsakdanjem življenju ter posledično književnosti socialnega realizma.

Začuda pa je pojavitve ljudske pesmi v tretjem romanu, *Požganici* (1939), ki je po letnici izdaje pravzaprav prvi, presenetljivo malo. V obsežnem, več kot štiristo strani obsegajočem romanu se ljudsko petje pojavi le na dveh mestih, vendar že takoj na prvi strani, ko se najemniški sin, Močivski Petruh, kljub razburljivemu političnemu položaju po koncu prve svetovne vojne nekega jesenskega dne odpravi k najobičajnejšemu opravilu – sekat smrekove veje za steljo. Pisatelj dogajanje že čisto na začetku romana upočasni z vloženim komentarjem o napravljanju stelje, t. i. steljeraji, ki ji je več pozornosti namenil sicer v romanu *Jamnica*, tu se je zaustavil le pri njeni zvočni podobi: »Takrat odmevajo gozdovi od tektekanja in pokpokanja, vriskanja, petja in vpitja. Zvečer in dolgo v noč se potem pari razgreta smola v nizkih, zatohlih izbah ob škripanju mehov in brenkanju strun« (Prežihov Voranc 1966: 7). Pri opisu zvočne podobe steljeraje je najprej omenil zvoke, ki jih oddaja orodje (različne vrste sekir), potem pa poleg petja še vriskanje in vpitje – tudi vriski in klici namreč sodijo k ljudski pesmi; kakor tudi

ples, ki ga je ponazoril metaforično in z besedno igro, da »se pari razgreta smola«, da je torej plešočim parom, katerih obleka in koža je vsa zapacana od smole, v nizkih in neprezračenih ter z ljudmi prenapolnjenih kmetskih sobah zelo vroče; plesali so »ob škripanju mehov in brenkanju strun«, torej ob igranju harmonike in (najverjetneje) citer, na katere se brenka.

Na drugem mestu pojejo slovenski vojaki pod poveljstvom poročnika Malgaja pred odhodom z ravenske železniške postaje proti Mežiški dolini in Podjuni. Prebivalstvo njegovi vojski ni naklonjeno, tudi vojaški uspeh ni zagotovljen, zato je petje tu v funkciji spodbude in kot znak neobetavnega vzdušja: »'Pojte!' je dejal narednik Kotnik moštvu. In četa je narahlo začela: 'Aj, zdaj gremo, nazaj nas več ne bo …'[1] 'Kakega zlodeja, babe! Ali

1 V nadaljevanju uporabljeni oznaki Š in SLP označujeta zbirki slovenskih ljudskih pesmi: Š pomeni Štrekljeve *Slovenske narodne pesmi*, ki so izhajale med letoma 1895 in 1923, SLP pa Slovenske ljudske pesmi, ki so izhajale med letoma 1970 in 2007. Splošno znana verza sta iz ljudske vojaške pesmi Radecki A (Š 7203–7207), ki govori o odhodu avstrijske vojske na italijansko bojišče. Prav ta verza sta kot potujoča verza pristala v lirskem ljubezenskem pesemskem tipu Barčica je zaplavala A (Š 1572) o slovesu ljubezenskega para. Verza sta tudi v varianti te pesmi, ki je bila zapisana prav na Koroškem v času, ko je Prežihov Voranc pisal *Požganico*: »Kot refren se je pesem Zdaj gremo, oj zdaj gremo, nazaj nas več ne bo vrinila v varianto ljudske pesmi Dol se vsedi, kaj boš stal. V arhivu hranim npr. rokopis C 634a iz Libuč (Loibach) pri Pliberku, ki nosi datum 10. 11. 1931 in je bil last F. Linharta. Tam se kitice glasijo: Dol se vsedi, kaj boš stal, / kaj boš stoje slovo jemal. / Zdaj gremo, oj zdaj gremo, / nazaj nas več ne bo.« (Engelbert Logar po e-pošti, 14. 8. 2008.) V medbesedilnih navezavah na ljudsko izročilo v pesniški zbirki *Pes Marica* (1994) je te verze v svoji pesmi Slovo jemal transformiral tudi koroški zamejski pesnik Jani Oswald: »Zdaj gremo oj zdaj gremo nazaj nas več / ne bo nazaj gremo nazaj gremo oj zdaj // nas več ne bo. Sedi prisedi kaj le boš stal / kaj boš stoje slovo jemal. Ničesar ne // jemljem ne jemljem slovesa. Pa če sedim / pa če stojim bežim iz teh krajev vseeno // bežim« (Oswald 1994: 68).

vas ni sram! Zapojte vendar kakšno našo!' Četniki so zapeli: 'Tam za Celovcem, tam so naše meje …'[2] Toda petje je bilo podobno cmerjenju. /…/ 'Kar sam poj!' je rekel Stražmir, ki je stal poleg Petruha v vrsti, in tako glasno, da je narednik Kotnik moral slišati« (Prežihov Voranc 1966: 198).[3] Oba navedka ljudske pesmi, »Aj, zdaj gremo, nazaj nas več ne bo« in »Tam za Celovcem, tam so naše meje«, odražata nizko stopnjo bojne morale in napovedujeta neuspeh – vojaki so malodušni in namesto ubranitve Celovca pričakujejo svojo smrt (»nazaj nas več ne bo«), torej ju je pisatelj uporabil ne le zaradi funkcije ljudske pesmi (sestavni del šeg in navad, petje vojakov pred odhodom v boj), pač pa, da bi svoje besedilo s tem naredil bolj literarno, saj neuspeha ni napovedal neposredno, temveč ga je nakazal z medbesedilno aluzijo.

Začetki Prežihove zgodnje proze segajo v revijo Domači prijatelj, ki jo je v Pragi med letoma 1904 in 1915 urejala Zofka Kveder (prim. Tucovič 2007, 2008, 2008a), v njej je Prežih objavil

2 V opombah Prežihovega *Zbranega dela* o tem navedku piše: »Verz iz pesmi, ki je nastala prav v koroških bojih.« (Prežihov Voranc 1966: 501.) Koroški etnomuzikolog Engelbert Logar (po e-pošti, 14. 8. 2008) o tej pesmi meni: »Verjetno je politično besedilo Tam za Celovcem, tam so naše meje ... podloženo kakšni znani ljudski ali ponarodeli melodiji. Do zdaj nisem naletel nanjo in si ne morem zamisliti, kakšen začetek bi pesem sicer imela. Po zlogih je morda poskočnica (5+6). Možnosti je veliko.«

3 Petje na ukaz je v svojem znamenitem protivojnem romanu *Na zahodu nič novega* (1929) uporabil tudi nemški pisatelj Erich Maria Remarque v prizoru, ko se nemški vojak Kropp na bojišču nemško-francoske fronte v prvi svetovni vojni pritožuje nad ravnanjem nadrejenih: »Vzemite samo najbolj preprosto stvar: gremo z vadišča in smo na smrt zbiti. Pa pride povelje: Pesem. No, tako petje pa nič, ker je vsak vesel, da vsaj puško še lahko vleče. In že se četa obrne in mora za kazen eno uro vaditi. Ko se vrača proti domu, se znova oglasi povelje: Pesem! In zdaj res zapojemo.« (Remarque 2005: 28)

med drugim novelo *Baraba* in niz t. i. kmetskih slik *Iz našega življenja*. Glavni lik novele *Baraba* je nekdanji hlapec, potepuh Klemen Cepin, ki se po tridesetih letih vrne v domačo vas. Že v uvodnih stavkih Prežih omeni ljudsko petje, Cepin ga namreč zasliši iz planin in sklepa na steljerajo, tj. napravljanje stelje, za katero je znano, da ga spremlja petje. Po poti se pridruži vozniku voza s parom volov:

> Lepa noč!« je vzdihnil polglasno, ko se je spet vzdramil. »Lepa, lepa,« je pritrdil voznik, »jaz bi skoraj pel.« »Jaz bi tudi!« je pripomnil Klemen. »Ali znaš tisto: Nocoj je ries liep viečier, / an liep viečier, na svetva nuoč.«[4] »Znam! Če jo le ti?« Pa sta jo zapela. In na veliko začudenje voznikovo je pel tujec izvrstno, popolnoma po napevu tega kraja. In kako lepo je zategoval. Včasih, da, sta tako pela on in še en fant njegovih let. (Prežihov Voranc 1962: 83)

Iz besedila, ki komentira tujčevo petje, je razbrati, da se je ljudsko petje od kraja do kraja razlikovalo, da je bilo prav po načinu petja mogoče razbrati pevčevo poreklo. Cepinu vzbudi petje spomin na mladost, spomni se načina fantovskega petja, pri tem uporabi izraze, ki označujejo večglasno petje, in omeni vriskanje (ukanje), ki tudi sodi k ljudskemu petju: »V lepih nočeh sva hodila skupaj pa pela in ukala, da sva vse očarala. Ej, peti je znal Lukač. Pel je vedno čez, jaz sem jo pa rezal predi … To sva pela … Kadar sem slišal kje v svetu peti tujo pesem, vselej sem se spomnil na njega in včasih sem skoraj jokal« (Prežihov Voranc 1962: 83). Z izrazom »predi« Prežih

4 Vojaška pesem *Nocoj je lep večer, jutri bo zavber dan* (Š 7163–7168, Kumer 1992: 141–142, Klobčar 2007).

ponazarja petje vodilne melodije, ki jo pri večglasnem petju poje tisti, ki zapoje prvi oz. poje naprej (Kumer 1992: 288), s petjem »čez« pa misli na prvi glas, ki je višji od srednjega (v zvezi z izrazi za večglasno petje na Koroškem prim. še Kumer 1975: 103).

Tudi v nizu petih samostojnih besedil s skupnim naslovom *Iz našega življenja*, ki jih povezuje avtobiografska rdeča nit, je ljudskemu petju podeljena opazna vloga. Prvoosebni pripovedovalec, volovski hlapec, si med delom žvižga, ob toplih večerih poslušajoč fantovsko petje leži na trati in sanjari, odhajajoč s prijateljem na vas vriskata (Prežihov Voranc 1962: 191, 196). Posebej opiše dogodek s potujočim pevcem in citrarjem, ki se je nekega večera ustavil v njihovi hiši, zapel in zaigral na citre, da so mladi zaplesali, a še tiste noči v hlevu izdihnil, potem ko je svoje glasbilo zapustil pripovedovalcu. Ljudje, ki so prihajali kropit pokojnika in bedet ob njem, so po polnoči začeli prepevati njegove pesmi: »Na Zelovci pri Roženi, / Som jaz rojen biv. / Kje bo kaj grob zeleni, / V katerem bom zagniv« (Prežihov Voranc 1962: 200–202). Citre so strunsko glasbilo, t. i. akordične ali koncertne, imenovane tudi nemške, in slovenske, narejene doma in v rabi večinoma na podeželju. Godci nanje niso igrali le za spremljavo petju, temveč so bile samostojno glasbilo, na katero so igrali npr. tudi na svatbi (Kumer 1983: 64–69). To izpričuje tudi Prežihov navedek: »Ker sem podedoval za njim citre, se učim v prostem času citrati, ali to me jezi, ker mi nočejo zapeti kakor starcu. /…/ Mogoče se naučim in potem bi tudi jaz rajžal po svetu in pel na svatbah, velikih steljerajah in ob drugih takih veselih prilikah« (Prežihov Voranc 1962: 202). Po podatkih iz Prežihovega pisma Francu Kotniku naj bi v primeru potujočega citrarja šlo za bukovnika in ljudskega pevca Lesičnika iz Zelovca (Prežihov Voranc 1962:

536) oz. Franca Lederja Lesičjaka (1833–1908) iz Globasnice, ki je najverjetneje na t. i. kupilne, akordične citre godel po Podjuni, Rožu in Mežiški dolini (Kumer 1983: 65, Klobčar 2020: 194–195). Mladi Prežih je od neke dekle dobil rokopisni zvezek njegovih pesmi, ki jih je poslal Karlu Štreklju, zavedajoč se, da pesmi niso ljudske, hkrati pa je kasneje, po drugi svetovni vojni, načrtoval, da bi Lesičjaka »popletel« v svoj načrtovani roman *Pristrah* (Prežihov Voranc 1962: 536) oz. verze njegovih pesmi uporabil kot moto k posameznim poglavjem (Prežihov Voranc 1989: 23).

Pripovedovalec v nizu *Iz našega življenja* se nad ljudsko pesmijo navdušuje in poroča o njenem kontekstu – v različnih koroških krajih so peli različne pesmi:

> Pa to življenje, to petje, to juckanje! Na Volenovem vrhu pojejo pesem: Tam gori na planinci bom edico sjav. / Tam doli v dolinci si bom pa ljubico zbrav.[5] Zategnjeni glasovi plavajo po dolini, odmevajo in se izgubljajo. Tam gori pod Uršljo goro pojejo Podkrajčani: Stoji, stoji, Ljublanca, Ljublanca dolga vas.[6] Večno lepa stara pesem, peta v belem dnevu – lepa mnogo bolj, mnogo bolj pretresujoča v skrivnostni mesečni noči. (Prežihov Voranc 1962: 195)

5 Štrekelj je objavil varianto ljubezenske poskočnice *Ljubezen si odpovedujeta* iz Roža: »Pod visočim Obirjam / Sem hajdico sjal, / Od vlanjske deklete / Sem slovo jemal!« (Š 4253).

6 Štrekelj je pesem *Previdno dekle* (Š 753–755) uvrstil v prvo knjigo, med pripovedne pesmi, v SLP IV (o kratici SLP gl. opombo 1) pa je glede na temo prevrščena med pripovedne ljubezenske, in sicer z naslovom *Zavrnitev vasovalca* (SLP IV 222).

Pripovedovalec, ki ljudsko pesem poimenuje »stara pesem«, se zaveda, da izstopa iz kolektiva, ki ga opisuje, čeprav si naivno prešernovsko želi preprostejšega načina bivanja, katerega kvaliteto odraža tudi petje kot osnovna sestavina podeželskega življenja:

Kadar je vesel, poje, če je žalosten, toči solze. /…/ Včasih, kadar opazujem to življenje, kolnem usodo, ki me je potegnila iz njega in mi porinila pero v roke; lahko bi živel, kot živijo drugi, med tednom bi delal, v nedeljo bi molil in popival z drugimi, pel in stokal, in kadar bi prišla zadnja ura, bi legel in umrl brez skrbi (Prežihov Voranc 1962: 204).

Pisateljev odnos do ljudskega petja izraža vložna pripoved starega Dvornika, ki se navdušuje nad spominom, kako so v njegovi mladosti pojoč odhajali na nabor in kako so v primerjavi s takratno sedanjostjo peli lepše, več in pogosteje.

> Koliko se je včasih v našem kraju prepelo, si ne morete misliti. Povem vam, da je vse odmevalo od samega petja. Pelo se je vedno in povsod, pri delu in tako: zjutraj kosci, čez dan orači in drugi, plevice, ko so plele, grabljice in žanjice, ponoči pa mi fantje. In kako peli! Ako človek poje in mu vre pesem od srca, čuti v sebi nekaj lepega, izrednega, da si v tem trenutku ne želi ničesar več. Isti čut prevzame tudi poslušalca, posebno še v mesečnih nočeh, opoji ga, da preneha zanj vse drugo, tiho obstane in vdihava vase omamljive glasove daljnozvočne pesmi. Tako smo peli mi. /…/ Danes ni več tega; jaz ne vem, da ljudje nimajo več sposobnih grl. Še mi starci si upamo boljše zapeti nego vi, mladina. (Prežihov Voranc 1962: 210)

V Dvornikovi pripovedi prepoznamo tipičen folkloristični opis konteksta oz. četrtega elementa folklornega dogodka, to

je izvajalec: tako izvemo, kdo je ljudske pesmi izvajal (kosci, orači, plevice, grabljice, žanjice), kje in kdaj (na polju, zjutraj, čez dan, zvečer) in kakšno je bilo izvajanje (ubrano, prijetno za poslušanje). Izpostavljena je pomembna lastnost ljudske pesmi, namreč njena funkcija, da je bila del šeg in navad, peli so med delom pa tudi med vasovanjem.

Dvornik pripoveduje še o plesih v gostilni ob farnem žegnanju, na katerem so poleg domačih godcev igrali tudi »cigani« (Prežihov Voranc 1962: 211, 220), torej romska zasedba, fantje pa so se zaradi deklet, ki so plesala s tujci, z le-temi spustili v večdnevno obračunavanje, ki ga je v premirjih spremljalo tudi skupno glasno petje, čeprav je povod za pretep s fanti z Leš bila ravno zbadljiva poskočnica. Prežih predstavi kontekst ljudskega plesa – plačevanje godcem za ples in ljudsko pesem kot povod za pretep:

> Nato sem Mojco gnal plesat. Skrivaj sem pokimal tovarišem, vrgel pred godce dve svetli cvancgarici, da sta odskakovaje zažvenkljali, in zaklical: 'Štajriš!' Potem sem zapel narekovalno melodijo tiste izzivalne pesmice, ki pravi: Je prišel z Lieš an cotov knap; / še hvač ni mev, ja kazov gnat. V štajrišu koga zasmehovati je bilo včasih nekaj nezaslišanega, in kdor je imel količkaj časti, se je moral oprati in se stepsti, če tudi je vedel, da ne opravi nič. In res! Komaj sem odpel zadnje besede, je bilo že vse pokonci; knapi so šumno vstajali izza miz, moji tovariši pa so se zgrinjali okrog mene in se zaničljivo krohotali. (Prežihov Voranc 1962: 213)

Prežih v navedenem primeru navaja eno izmed zbadljivih koroških poskočnic iz skupine ljudskih pesmi, zabavljic krajem in ljudem, kakršne je npr. v knjigi *Slovenske ljudske pesmi*

Koroške: Spodnji Rož zbrala Zmaga Kumer (1992a: 542–549). Z izrazom »izzivalna pesmica« misli pisatelj na kratko ljudsko pesem, t. i. poskočnico, alpsko poskočnico ali okroglo pesem, katere petje je bilo sestavni del plesa štajeriša (Kumer 1972: 119). Petje, kakršno opisuje Prežih v okviru plesa štajeriša, je tudi iz folkloristične literature znana situacija petja šaljivih poskočnic, ki je del prvotne oblike plesa (plesanje, ki se izmenjuje s petjem), le-ta se je najdlje ohranila ravno na Koroškem; sploh je bil štajeriš na Koroškem eden najbolj razširjenih plesov (Ramovš 2000: 164). Poskočnica je po svoji prvotni funkciji plesna pesem, šele pozneje, po opuščanju petja med figurami štajeriša, se je prevrstila npr. med zdravičke ali fantovske pesmi (Kumer 1972: 120); Prežih jo v svojem literarnem besedilu navaja še v njeni primarni funkciji. Glede na to, da je poskočnica v oblikovni in vsebinski zvezi s podobnimi nemškimi pesmimi, da je »izrazita alpska ljudska pesniška oblika, značilna za alpske pokrajine in samo tu resnično doma« in da je bilo kar 41 % vseh poskočnic v Štrekljevi zbirki zbranih na Koroškem (Kumer 1972: 121, 122, prim. še Golež Kaučič 2006, Kumer 1975: 89, Terseglav 1987: 90), Prežihova pritegnitev poskočnice v njegovo avtorsko delo kaže na njegovo odlično poznavanje domačega, lokalnega, koroškega ljudskega izročila, iz katerega je črpal snov za svojo literarno ustvarjalnost. Besedilo šaljive in zbadljive poskočnice nastane navadno kot posledica improvizacije, kot priložnostna besedilna tvorba na že znani napev, njena, čeprav v trenutku nastanka improvizirana neposredna povezanost z življenjem, povzroči, da preraste svoje časovne in lokalne meje in postane splošna last, raziskovalcu pa spoznavni vir ljudskega življenja in kulture (Kumer 1972: 117). Besede Prežihovega literarnega lika, ki pravi, da je zapel »melodijo tiste izzivalne pesmice«, kažejo na to, da sta občinstvo in pevec (gotovo pa tudi tisti, ki

se mu o dogodku pripoveduje) pesem verjetno že poznala, da ni bila več v danem trenutku nastala improvizacija – pevec je v besedilo morda vstavil le ime aktualnega kraja (Leše), kar je sploh značilnost poskočnic, da so namreč krajevno obarvane. Zmaga Kumer (1975: 44) navaja dve taki koroški poskočnici, v katerih sta omenjena dva kraja na Koroškem: Lipalja vas in Dobrova pri Borovljah.

Pisateljev izbor navedkov iz ljudske pesmi izraža utrip vaškega življenja, in sicer v opisih kmečkega življenja v besedilih *Iz našega življenja*, natančneje: z ljubezensko poskočnico *Ljubezen si odpovedujeta* in pripovedno ljubezensko pesmijo *Previdno dekle* (Prežihov Voranc 1962: 195), ki ju zvečer pojejo fantje na vasi, ter zbadljivo poskočnico na račun fantov iz druge vasi med plesom štajerišem. Z njimi je Prežih uresničil tisto, o čemer je pisal Zadravec (1972: 197), da so namreč prvine izročila tiste, ki med drugim povezujejo posameznike v kolektivno literarno osebo: kmetsko skupnost tako med drugim opredeljujejo folklorne prvine.

3.2 Ljudska pesem v zbirki *Samorastniki*

V knjigi osmih novel s skupnim naslovom *Samorastniki,* ki je izšla leta 1940, se ljudska pesem pojavi v petih novelah, in sicer zgolj na ravni konteksta, torej ne z dobesednimi citati ljudskih pesmi, temveč opisom njihovega izvajanja oz. sploh omembo pojavnosti. V novelah *Boj na požiralniku* in *Ljubezen na odoru* je tako omenjeno vriskanje. V prvi noveli na paši vriska zaničevani Dihur, pastirček, neodziv drugih pastirjev na njegov vrisk je znak, da ga ne sprejemajo v svojo družbo, da ga ne cenijo kot sebi enakega:

> Včasih pa je pozabil na neprijetne misli, spreletela ga je pastirska prešernost, da je zavriskal čez globel do sosednjih bregov, kjer so pasli drugi pastirji. Zavriskal je dvakrat, trikrat, ko pa je želeni odziv izostal, je malodušno umolknil in se skril za grmovje, da bi ga pastirji, ki so ga prezirali, ne opazili. (Prežihov Voranc 1964: 9)

Že odrasli Dihur se z obdelovanjem zemlje strahovito muči, saj mu zaradi dnin pri drugih zmanjkuje časa za obdelovanje lastne zemlje, zato dela ponoči in nič ne spi, pri čemer misli na ženo in otroke in z mladostniškim vriskanjem zanika svojo preobremenjenost in nenaspanost: »S prijetnim zadoščenjem je Dihur odšel k sosedu, kjer je z gizdavim vriskom skušal pregnati utrujenost, ki mu je začela gomaziti po žilah« (Prežihov Voranc 1964: 9). V drugi noveli, *Ljubezen na odoru*, prav tako pred delom zavriska tesar Voruh, Radmančin ljubimec, s katerim je Radmanca zaživela, potem ko je bila zapustila moža in otroke. Le-ti ji v gozd prihajajo pomagat tesat, po poti z vriskom odgovarjajo Voruhu:

> Ko se je skril pod robom, je prešerno zavriskal. Trikrat mu je odgovorila narava; enkrat kratko in jedrnato sama poseka, drugič že zateglejše in oddaljeneje globača pod njim, tretjič pa, oddaljeneje in pojemajoče, strmine onstran globače. Ko je zamrl zadnji odmev njegovega vriska, je gori nad poseko, od koder je vodila cesta preko strmin do Radmana, zacingljal nov, mlajši vrisk. Temu pa žlebovje še ni utegnilo trikrat odgovoriti, ko se je na istem kraju razsul tretji, še mlajši vrisk. (Prežihov Voranc 1964: 136)

Pri tokratnem vriskanju je Prežih stopil še korak dlje, saj ni omenil le vriskanja, temveč je opisal tudi trojni odmev vriskov: poseka je odgovorila »kratko in jedrnato«, globača »zateglejše in oddaljeneje«, strmine onstran globače pa še »oddaljeneje in pojemajoče«. Vrisk prvega otroka, ki mu je odgovoril, je »zacingljal«, drugi pa se je »razsul«. Z raznolikim izborom besedja je Prežih pokazal, kako je opis folklorne teksture lahko v funkciji literarne obogatitve.

Da je soseska Voruhove udarce s sekiro v gozdu odkrila kot dogovorjeni klic, vabilo Radmanci, in da se jima posmehuje, Radmanci pa za to ni nič mar, se izkaže na plesu v gostilni na »lepo nedeljo« – to je izraz, ki označuje praznovanje farnega zavetnika. Pisatelj je onomatopejsko oglašanje tesarske sekire v svoje besedilo enakomerno vpletel na treh mestih, na začetku, na sredi in koncu, in tako besedilo ritmično oplemenitil.

> Radman je sedel v hiši in pazil na Prama, ki se je kotalil pod mizo, Radmanca pa je plesala. Mimo nje je priplesal fant iz soseske. »Hej, Radmanca, le dajmo jo!« je zavpil in se režal. Tudi Radmanca se je zasmejala. Tisti fant se je urno vrtel dalje. Mahoma pa se je vrtež malo zaustavil ter razposajeno po taktu mehača zacepetal po podu! »Pom--pom-pom-rom-pom-pom! Hej-hej- rompompom …!« Vse plesišče se je ozrlo v Radmanco, nekaj ljudi se je zakrohotalo. Afra je prvi hip onemela, nato ji je rdečica zalila obraz. Toda koj se je znašla, stisnila svojega plesalca, ga divje zasukala, v vrtežu pa je z udarjanjem svojih pet odgovorila soseski: »Pom-pom-pom-rom-pom-pom! Hej-hej-rompompom …!« Nekdo je rekel: »To je baba …« Medtem je vse plesišče popadla leponedeljska objestnost in hiša se je zazibala pod udarci deseterih pet: »Rompompom-pom--rompompom …« (Prežihov Voranc 1964: 9)

V noveli *Jirs in Bavh* prvoosebni pripovedovalec doživlja vzdušje na živinskem sejmu, katerega obvezna prvina je tudi gostilniško petje in ples: »Kramarji so razsajali kakor besni, pred gostilnami so se zgrinjali razgreti pivci, iz gostiln se je razlegal glušeč hrup glasov, vpitja, petja, smeha, godbe, v zraku se je zgoščal duh po vinu in pečenju« (Prežihov Voranc 1964: 66). Prežih z omembo gostilniškega petja in plesa dopolni sejemsko zvočno kuliso.

V noveli *Odpustki*, v kateri se tesar Žvap, star in betežen, poslavlja od življenja, so njegova mladostna leta označena z njegovo sposobnostjo petja: »V mladosti je nosil zelen kvabučej, pel je čisto in visoko, da je po ušesih cingljalo, in kadar je polagal pesti na gostilniške mize, so se krčme same od sebe jasnile« (Prežihov Voranc 1964: 9). Žvap je po eni strani označen s sposobnostjo petja, na drugi strani pa s sposobnostjo pretepanja, kar se očitno ne izključuje, saj označuje moč, zdravje in pogum. Biti dober pevec, pri katerem zapojejo tudi pesti, je torej pomenilo biti zdrav in močan.

V noveli *Samorastniki* je omenjeno jutranje igranje podoknice ženinu, ki ga spremlja tudi pokanje z možnarji, kar je vse povezano s poročnimi šegami in navadami:

> Na dan poroke, tako zgodaj, da sta Drava in Podjuna še ležali v somračni meglenosti in se je komaj na Karnicah začelo rahlo svitati, je prišel camar z godci pod Ožbejevo okno, da ga po stari šegi slovesno prebudi iz spanja poslednje noči njegovega fantovskega stanu. Vstajenje so prebujajočemu svetu naznanili možnarji, ki so zagrmeli doli za gorico. Godci so zagodli že tri podoknice, toda Ožbeja še ni bilo na spregled. (Prežihov Voranc 1964: 208)

Še več ljudske pesmi, ki je povezana s šegami in navadami ob štirih velikih, za vaški kolektiv pomembnih praznikih (farno žegnanje, svatba, steljeraja in t. i. domači ples), je izpričane v romanu *Jamnica* (prim. Tucovič 2010: 48–51). Nasploh je Prežih v svojo kratko prozo na več mestih pritegnil opis delovnih šeg, še zlasti blagoslov pred začetkom nekega opravila, npr. Borovnik v noveli *Vodnjak* pred začetkom kopanja na zemlji z orodjem naredi križ (Prežihov Voranc 1964: 85), enako stori oče v noveli *Jirs in Bavh* s prizemnikovcem (palico) pred hlevskimi vrati oz. pred voli, ki jih prvič pelje učit orat (Prežihov Voranc 1964: 49), Radmanca pa, preden začne s težaškim delom, odnašanjem zemlje s spodnjega dela njive na zgornjega, poklekne na orno zemljo z vzdihom: »Bog in ta sveti križ, menda ja ne bo greha!« (Prežihov Voranc 1964: 97) Pri tem Prežih doda pojasnilo, kot bi bil v funkciji zapisovalca šege oz. folklorističnega razlagalca: »Po starem izročilu je greh prenašati zemljo; ta greh se je pa moral odkupiti s posebno prošnjo« (Prežihov Voranc 1964: 97).

4 Sklep

V prispevku Ljudska pesem v Prežihovi zgodnji kratki prozi in zbirki *Samorastniki* sem poiskala odgovore na raziskovalna vprašanja, kje, na katerih mestih in v kolikšni meri se v Prežihovi zgodnji kratki prozi in zbirki *Samorastniki* pojavi ljudska pesem in kakšna je njena funkcija v literarnem besedilu. Pri tem sem uporabila interdisciplinarni metodološki pristop, ki temelji na literarnovednih in folkloristični spoznanjih. V primerjavi z romanoma *Doberdob* in *Jamnica* pojavljanje ljudske pesmi v Prežihovi zgodnji kratki prozi in zbirki *Samorastniki* ni tako intenzivno, torej je pisatelj ne pritegne v svoja besedila tako pogosto in ne v tolikšni meri kot v obeh omenjenih

romanih – v prvem od t. i. kolektivnih romanov, v romanu *Požganica*, pa sta pojavitvi ljudske pesmi zgolj dve – zato pa ni njena funkcija nič manj pomembna. Nasprotno, še zlasti v nizu t. i. kmetskih slik *Iz našega življenja* ljudska pesem služi kot nepogrešljivi element pri opisovanju kmečkega življenja, saj je del šeg in navad, zato preprosto mora biti vključena v literarno besedilo, ki tematizira kmečke literarne osebe in podeželski literarni prostor, sicer besedilo ne bi bilo avtentično.

Ljudska pesem kot medbesedilna odnosnica na ravni besedila (Juvan: 2000), torej kot dobesedni citat besedila ljudskih pesmi, se v zgodnji kratki prozi in *Samorastnikih* Prežihovega Voranca ne pojavi ne v naslovih in ne v podnaslovih, tudi ne kot moto, temveč kot empirični citat v besedilu, in še to redko, zapisane so npr.: prva kitica vojaške pesmi Nocoj je lep večer, jutri bo zavber dan, ljubezenska poskočnica *Ljubezen si odpovedujeta* in ljubezenska pripovedna pesem *Zavrnitev vasovalca* oz. *Previdno dekle*, ki so večinoma v funkciji prikaza razpoloženja literarne osebe, torej podkrepijo oz. nakažejo, kako se literarna oseba počuti, o čem razmišlja, kaj se ji dogaja. V veliko večji meri pa je Prežih v obravnavanem korpusu ljudsko pesem pritegnil v obliki teksture: in sicer opisuje način petja, ki označuje literarno osebo (npr. močan in zdrav moški je tudi dober pevec), še bolj pa prihaja v ospredje vriskanje (pisatelj ga poimenuje tudi ukanje in juckanje), ki mu Prežih podeli različne funkcije: lahko je zgolj kot dopolnilo zvočne slike steljeraje, lahko je nosilec socialne segregacije (Dihurjevemu pastirčku nobeden od drugih pastirjev ne odgovori na vrisk) ali jezikovna obogatitev literarnega besedila (raznoliki opisi odmeva vriskanja). Prežihova izstopajoča posebnost je onomatopejsko posnemanje zvokov tesarskega orodja, ki ne samo da predstavi nezamenljivi del takratne zvočne podeželske kulise,

temveč proznemu literarnemu besedilu doda poseben ritmični potek. Kot vnet opisovalec koroškega podeželskega vsakdana se Prežih nikakor ne izogne predstavitvi funkcije ljudske pesmi v šegah in navadah, to so: petje, klici, zvoki orodja in ples ob steljeraji, večerno fantovsko petje, petje ob spremljavi godbe oz. jutranja podoknica ženinu in pokanje z možnarji kot del ženitovanjskih šeg, ples ob prazniku vaškega zavetnika itd.

Vse navedeno je seveda umeščeno v koroški prostor, v koroško pokrajino, zato ima specifične pokrajinske oz. regionalne poteze, in sicer vse, kar je povezano s steljerajo, in izbor ljudskih glasbil, ki jih Prežih pritegne v svojo literaturo, npr. citre kot značilno alpsko brenkalo. V tem smislu je treba izpostaviti še dve Prežihovi pokrajinski prvini, to je predstavitev konteksta plesa štajeriša, kjer se Prežih izkaže kot pravi folkloristični zapisovalec, in omemba izpričanega ljudskega pevca in potujočega citrarja Franca Lederja Lesičjaka (1833–1908) iz Globasnice – postal je model za literarno osebo, ki je hkrati nosilec ljudske pesmi oz. njen izvajalec, torej četrta, dodatna prvina siceršnje folkloristične triade.

Sklenem torej lahko, da ima ljudska pesem v Prežihovi zgodnji prozi in zbirki *Samorastniki* pomembno vlogo tako z literarnovednega kot folklorističnega vidika. Pojavitev ljudske pesmi, pritegnitev njenega besedila, opis konteksta in teksture, vse to je dragoceno folkloristično gradivo, ki v estetskem smislu, kot ga raziskuje literarna veda, pomeni obogatitev literarnega besedila in njegovo dodano vrednost. Še zlasti pa, in na to ne smemo pozabiti, pomeni dragoceno vez z dediščino, zato je Prežihova književnost v tem smislu pomemben ohranjevalec podobe nekega časa, ki ga ni več.

Viri in literatura

- Mary Ellen BROWN, 1976: Beyond Content in the Analysis of Folklore in Literature: Achebe's Arrow of God. *Research in African Literature* 7, 44–52.
- Marko JUVAN, 2000: *Intertekstualnost*. Ljubljana: DZS. (Literarni leksikon).
- Marjetka GOLEŽ KAUČIČ, 2003: *Ljudsko in umetno – dva obraza ustvarjalnosti*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- – – 2006: La tradition de la chanson folklorique, de la musique et de la danse dans les Alpes slovènes. *Cultures alpines*. Ur. Reto Furter, Anne-Lise Head-König, Luigi Lorenzetti. Zürich: Chronos. 13–25.
- – – 2011: Folkloristika in literarna veda: sorodni, vendar tekmovalni znanstveni disciplini. *Meddisciplinarnost v slovenistiki*. Ur. Simona Kranjc. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 157–164.
- – – 2018: *Slovenska ljudska balada*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. (Zbirka Folkloristični zvezki).
- Marija KLOBČAR, 2007: *Sporočilnost slovenskih ljudskih vojaških pesmi. Regiment po cesti gre/The Regiment is on the March*. Iz arhiva Glasbenonarodopisnega inštituta. Ljubljana: GNI ZRC SAZU. 3–13.
- – – 2010: The folk song and its bearers as a relationship between two structures. *From "Wunderhorn" to the Internet: perspectives on conceptions of "folk song" and the editing of traditional songs*. Ur. John Eckhard and Tobias Widmaier. Trier: Wissenschaftlicher Verlag. 58–73.
- – – 2014: "Kako in kdaj so prišle žene do tega, da pojejo pesmi tudi o takih junakih, kakor sta Pegam in Lambergar ---?" Matija Murko in vprašanje nosilcev pripovednih pesmi. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 54/3, 21–29.

- – – 2017: Hidden behind the transcriptions: men and women as bearers of Slovenian ballads. *What to do with folklore? New perspectives on folklore research*. Ur. Marjetka Golež Kaučič. Trier: Wissenschaftlicher Verlag. 41–55.
- – – 2020: *Poslušajte štimo mojo. Potujoči pevci na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. (Zbirka Folkloristika).
- Matjaž KMECL, 1996: Realizem. *Enciklopedija Slovenije.* 10. knjiga. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- – – 1998: Socialni realizem. *Enciklopedija Slovenije.* 12. knjiga. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Lovro KUHAR - PREŽIHOV Voranc, 1962: *Zbrano delo.* 1. knjiga. Ur. Drago Druškovič in Jože Koruza. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- – – 1964, *Zbrano delo.* 2. knjiga. Ur. Drago Druškovič in Jože Koruza. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- – – 1966, *Zbrano delo.* 6. knjiga. Ur. Drago Druškovič in Jože Koruza. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- – – 1989, *Zbrano delo.* 11. knjiga. Ur. Drago Druškovič in Jože Koruza. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Zmaga KUMER, 1975: *Pesem slovenske dežele*. Maribor: Obzorja.
- – – 1983: *Ljudska glasbila in godci na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- – – 1992: Ljudska pesem. *Enciklopedija Slovenije.* 6. knjiga. Ljubljana: Mladinska knjiga. 286–288.
- – – 1992a: *Slovenske ljudske pesmi Koroške 3: Spodnji Rož*. Celovec: Drava.
- – – 1996: *Vloga, zgradba, slog slovenske ljudske pesmi*. Ljubljana: Založba ZRC.
- – – 2002: *Slovenska ljudska pesem*. Ljubljana: Slovenska matica.

- Marjeta PISK, 2008: Raziskave ljudske pesmi: med tekstom in kontekstom. *Traditiones* 37/1, 99–111.
- Jože POGAČNIK, 1987: Model pripovedne proze v obdobju socialnega realizma. *Socialni realizem v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi.* Ur. Franc Zadravec. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 289–298.
- Jani OSWALD, 1994: *PesMarica*. Celovec: Wieser.
- Mirko RAMOVŠ, 2000: *Polka je ukazana: plesno izročilo na Slovenskem, Koroška in zahodna Štajerska*. Ljubljana: Kres.
- Erich Maria REMARQUE, 2005: *Na zahodu nič novega*. Ljubljana: Delo.
- Bruce A. ROSENBERG, 1991: *Folklore and Literature: Rival Siblings*. Knoxsville: The University of Tennessee Press.
- *Slovenske ljudske pesmi I–V*, 1970–2007. Ljubljana: Slovenska matica, Založba ZRC.
- Karel ŠTREKELJ, 1895–1923: *Slovenske narodne pesmi*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Marko TERSEGLAV, 1987: *Ljudsko pesništvo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Vladka TUCOVIČ, 2007: Domači prijatelj Zofke Kveder. *Jezik in slovstvo* 52/5, 63–72.
- – – 2008: Listnica uredništva, znamenita rubrika Zofke Kveder v reviji Domači prijatelj. *Zofka Kvedrová, (1878-1926): recepce její tvorby ve 21. století*. Ur. Alenka Jensterle Doležal. Praga: Národní knihovna ČR, Slovanská knihovna. 157–75.
- – – 2008a: „Naša Zofka" sem jim bila': Zofka Kveder – urednica revije Domači prijatelj. *Dve domovini* 28, 111–125.
- – – 2010: Ljudska pesem v romanih Prežihovega Voranca Doberdob in Jamnica. *Jezik in slovstvo* 55/3–4, 41–52.

- Franc ZADRAVEC, 1972: *Zgodovina slovenskega slovstva VI: ekspresionizem in socialni realizem*. 1. del. Maribor: Obzorja.

Vloga folklornih obrazcev v drugem delu romana *Doberdob*

BOJANA VERDINEK, prof.
bojana.verdinek@gmail.com

Članek poudarja vpliv slovstvene folklore na literarno ustvarjanje Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca. Prežih se je zavedal tega vpliva in slovstveno folkloro ves čas svoje ustvarjalnosti zavestno vključeval v literarna in polliterarna besedila. Slovstvena folklora je za pisatelja predstavljala del vsakdanjega življenja in z njenim pogostim vključevanjem v svoja besedila izraža svojo identitetno zavest, tesno povezanost s Koroško in narodovo identiteto. To dokazuje tudi analiza folklornih obrazcev: frazemov, primerjalnih rekel in kletvic v drugem delu romana *Doberdob*. Obravnavani folklorni obrazci so analizirani na treh ravninah: tekst, tekstura in kontekst v duhu postopkov literarizacije. Analiza izpostavlja pomen različnih žanrov folklornih obrazcev in njihovega vključevanja v obravnavanem besedilu.

THE ROLE OF FOLKLORIC FORMULAS IN THE SECOND PART OF THE NOVEL *DOBERDOB*

The article explores the influence of verbal folklore on the literary creativity of Lovro Kuhar - Prežihov Voranc. Prežih was aware of this influence and he consciously incorporated verbal folklore into his literary and para-literary works throughout his career. For the author, verbal folklore represented an integral part of everyday life, and by frequently embedding it in his texts, he expressed a strong sense of identity: his close bond with Carinthia and the national identity. Evidence for this can be found in the analysis of folkloric formulas — phrases, similes and curses — in the second part of *Doberdob*. The folkloric formulas in question are analysed on three levels — text, texture, and context — within the framework of literarization. The analysis underscores the role of different genres of folkloric formulas and their integration into the examined text.

Ključne besede: Prežihov Voranc, *Doberdob*, slovstvena folklora, literarizacija, folklorni obrazci, frazemi, primerjalna rekla, kletvice

Keywords: Prežihov Voranc, *Doberdob*, verbal folklore, literarization, folkloric formulas, phrases, similes and curses

Vpliv slovstvene folklore na literaturo se kaže v vseh obdobjih razvoja slovenske besedne umetnosti, posebej v realizmu in času med obema vojnama, ko ustvarjalci postavljajo dogajanje v konkretno okolje in je močno prisotno opisovanje kolektiva. Literarno delo Prežihovega Voranca ni nobena izjema; črpa iz tradicije časa, v katerem živi, iz pripovedovanj in lastnih izkušenj, doživetij. To mu je izhodišče za ustvarjalno umetniško besedo in izražanje, pri čemer folklorne prvine postanejo del umetniške literature. Iz slovstvene folklore zajema tako motive, like, folklorno pesem, pripovedi, folklorne obrazce kot druge folklorne oziroma narečne posebnosti jezika.

Drago Druškovič v drugi knjigi zbranega dela o Prežihu zapiše, da je bila ljudska ustvarjalnost prva dediščina na umetnostnem področju v pisateljevem najzgodnejšem času (1964: 500), Tone Sušnik pa, da je »Prežih iz ljudske starodavnosti zrasel in ni naključje, da so mu samorastniške novele zazvenele kot ljudske balade, kot da mu jih pripoveduje mati /…/, in ni naključje, da se je Prežih vračal h koroškim bukovnikom /…/« (Prežihove svečanosti 1979: 72)

Pisatelj sam v različnih pismih poudari vlogo matere in njenega pripovedovanja, npr. ko piše svakinji Pavli Kuhar in pravi, da je bila mati »povzročiteljica skoraj vseh književnih del« in da mu je »pripovedovala korene teh povesti in zgodb« (Prežih 1990: 50). In Francu Kotniku, da je bila »pravzaprav

ustvarjalka njegovega literarnega delovanja /…/ od nje ima vse storije /…/ in »če bi nje ne bilo, bi ne bil postal pisatelj« (Prežih 1989: 20).

Prežih se zaveda pomena slovstvene folklore za sodobnega pisatelja in o tem beremo v njegovem teoretičnem spisu *Osnovni problemi sodobne proze* (1947), da je iz temelja ljudske umetnosti »začela rasti slovenska umetnost« (Prežih 1983: 236), da je »bistvo prave umetnosti v tem, da se ne odmika ljudski resničnosti« (Prežih 1983: 237) in da »le tedaj, če bo umetnost pila iz neskončnih virov ljudske ustvarjalne sile, bo tudi sama lahko stvarjala« (Prežih 1983: 240). Besedilo je bilo napisano kot govor za prvi kongres književnikov in Jože Koruza zapiše, »da je Prežih postavil v referatu izrazito zahtevo po navezovanju sodobne umetnosti na ljudsko slovstvo« (1976: 89).

Uredniki so Prežihova besedila večkrat popravljali, s čimer se pisatelj ni vedno strinjal, kot npr. v primeru rabe besede »kot«, ko zapiše Ferdu Kozaku: »Kot se mi ne zdi primeren nadomestek za ljudski, koroški, ko da bi. Tudi blagoglasja nima takega. Kot, kot, kot … ne dopade mi se!« (Prežih 1989: 305) V drugem pismu, ravno ko je oddal 5. poglavje *Doberdoba*, še zapiše, da piše tako, »ker ljudstvo tako govori« (Prežih 1989: 312). V slovstveni folklori vidi Prežih »estetsko vrednoto, narodno ohranjevalni in narodno obrambni dejavnik ter prvi zgled najvrednejšega literarnega ustvarjanja« (Koruza 1976: 99).

Jezik in slog v pisateljevih literarnih besedilih je obširno obravnavala Marija Irma Vačun Kolar v monografiji *Prežihov ustvarjeni svet* in med temeljne gradnike Prežihovega jezika in sloga postavlja tudi folklorne obrazce, od katerih na besedoslovni ravni izpostavi narečne starožitnosti, kamor uvrsti stalne besedne zveze oz. folkloreme kot npr. opeta bajta – tesna (Prežih 1971: 405) ali šleka pac – prav ti je (Prežih 1971: 395).

»Prežihov jezik je doživel v teku pisateljevega razvoja spremembe v tem, da se je pisatelj izražal vse bolj ljudsko in se ogibal literarnih izrazov, narečne besede pa skrbno izbiral,« je še v opombah zapisal eden od urednikov pisateljevih zbranih del Drago Druškovič (1962: 456).

Prežih kaže zanimanje za slovstveno folkloro, in sicer za vse njene žanre od začetka svojega pisanja do zadnjega dela; zbiral je npr. pregovore[1], folklorne pesmi[2] in pripovedi[3] ter jih vključil v skoraj vsa svoja literarna in polliterarna dela.

Slovstvena folkloristika, veda, ki jo je na Slovenskem utemeljila Marija Stanonik, obravnava slovstveno folkloro in med drugim tudi njen vpliv na literaturo, o čemer izčrpno govori v monografiji *Prepletanje slovstvene folklore in literature od antike do današnjih dni*. Govorimo o literarizaciji, ki »je ime izrecno za tiste postopke v besedni umetnosti, ko literarni ustvarjalec avtorsko prenaša v svojo ustvarjalnost sestavine slovstvene folklore: folklorne motive, stileme (folkloreme) in drugo jezikovno gradivo /…/ S tega vidika jo lahko uvrstimo v teorijo medbesedilnosti«. (Sta-

1 Na pobudo bratov Kotnik je leta 1911 poslal Zofki Kveder za Domačega prijatelja 12 folklornih obrazcev pod psevdonimom Ivan Wastl in jih naslovil Koroški narodni pregovori in reki (Prežih 1962: 437).

2 Prvič je vključil folklorni pesemski fragment v pripoved *Baraba* (1912), nazadnje pa v pripoved *Prvi maj* (1949). Glede na različna obdobja Prežihovega ustvarjanja so v njegovih besedilih ti fragmenti enakomerno zastopani. Tudi v *Doberdobu*, daleč od doma v vojni vihri, najde svoje mesto folklorna pesem, in sicer s sedmimi vloženimi pevskimi fragmenti, od katerih se dva ponovita. V romanu je sicer skozi celotno pripoved ob posebnih dogodkih navzoče petje vojakov ali razmišljanje o pesmi.

3 Roman *Doberdob* vsebuje štiri folklorne pripovedi, npr. ena izmed njih je Barfussova, ki pripoveduje o tem »kako je slišal govoriti, da ima Rotšild hčer, ki je sicer normalna, lepo razvita in mlada, le glavo ima svinjsko /…/« (Prežih 1968: 174).

nonik 2006: 411) V monografiji *Procesualost slovstvene folklore* obravnava proces literarizacije slovstvene folklore, pri čemer se osredotoča na medbesedilnost in preoblikovanje folklornih prvin v literarni kontekst. Proces literarizacije je večplasten, saj vključuje izbor, preoblikovanje, interpretacijo in vključitev v širši kontekst. Poudarjeno je, da folklorna pripovedna tradicija pogosto postane gradnik literarnih besedil. Takšna besedila pogosto vplivajo na bralčevo kolektivno zavest in poudarjajo nacionalno identiteto (Stanonik 2006: 352–411).

Analiza slovstvene folklore poteka glede na njene bistvene vsebine: tekst, teksturo ter kontekst in enako poteka analiza postopkov literarizacije. Z vidika teksta govorimo o folklornih pesmih, folklornih pripovedih ter folklornih obrazcih, ki so najmanjše in najkrajše oblike slovstvene folklore oziroma je, kot jo označuje Marija Stanonik, »drobna slovstvena folklora, ki je po romanih raztresena kot rozine v potici« (Stanonik 2006: 387). Zajema pregovore, izreke, (primerjalna) rekla, uganke, zagovore, molitve, frazeme, vzdevke, besedne igre, hišna imena, pozdrave, uroke in drugo, npr. o kletvah in zavezah med folklornimi obrazci govori Rok Mrvič, v pregled posameznih žanrov folklornih obrazcev pa kletvice uvrsti tudi Saša Babič (Babič 2015: 32). S teksturo mislimo na način izreke, gre za »ravnino izvajanja, podajanja« (Stanonik 2006: 362). Ključen je pripovedovalec in njegovo pripovedovanje, torej kdo in kako pripoveduje; opazujemo lahko jezik, razpoloženje, vzrok in namen, tekstura dviguje ali spušča napetost in se razkriva v intonaciji. Ravnina konteksta prinaša kraj, čas, odzive sprejemalca, spoznavamo družbeni, predmetni in emocionalni kontekst (Povzeto po Stanonik 2006: 360–411). V literarnem besedilu teksturo delno pokažejo tudi ločila, npr. klicaj za glasnejšo izreko.

Članek je usmerjen v analizo folklornih obrazcev, in sicer frazemov, primerjalnih rekel in kletvic, ki vključujejo kletvice, kletve, zaveze, žaljivke, zmerljivke in evfemizme. Obravnavane primere najdemo v drugem delu Prežihovega romana *Doberdob* z istoimenskim naslovom. V enem primeru se sklicujemo še na prvi del romana Črna vojska.

Frazemi

Obravnavani frazemi so v večini dvo- ali večbesedni, med njimi so tudi stavčni. Nekateri izpisani primeri so kot frazemi zapisani v Slovarju slovenskih frazemov Janeza Kebra, drugi le v SSKJ pod kvalifikatorjem ekspresivno, tretje zasledimo v hotuljskem govoru.

Frazemi so kratki, ritmični in ustaljeni izrazi, ki nosijo emocionalno in izrazno težo, npr. v primeru, ko je ob vsaki kanonadi »bilo treba stisniti zobe. /…/ Jama je molčala« (Prežih 1968: 176). Ali dve stalni besedni zvezi z besedo jezik, in sicer »Kalivoda je imel neprijetno rano; droben projektil mu je preluknjal desno čeljust, mu izbil nekaj zob in ranil jezik« (Prežih 1968: 168). A bil je živ, so menili tovariši in težko prenašali njegovo stokanje. Šlo jim je na živce, a le Janoda, ki je ležal tik ob njem, »je zinil: »Kaj boš tarnal, dragi moj! Boš pač jezik malo manj gnal« (Prežih 1968: 168). V svoji jezi in utrujenosti je bil vojak celo žaljiv. – Ob ranjencu niso mogli spati in »sčasoma so jim urneje začeli teči jeziki (Prežih 1968: 174). Tako so se lažje odmaknili bolečini. Primeri razkrivajo tudi teksturni in kontekstualni del.

Frazemi se navezujejo na:

– **vojno:** Od začetka do konca obravnavanega dela se srečujemo s prenesenim pomenom besede pekel. V Slovarju slovenskih frazemov najdemo besedo pekel pod frazemom »pravi pekel« z

dvema pomenoma; prvič veliko trpljenje, bolečina, grozota in drugič zelo neugodne razmere, težek položaj (SSF 2011: 671). V vseh naslednjih primerih je sama beseda pekel nosilka prenesenega pomena, in sicer prvega in drugega pomena. Trpljenje, bolečine in grozote so izražene v naslednjem primeru: Štirinajstdnevno bojevanje novembra 1915 je imenovano »pekel« (Prežih 1968: 196). Zelo neugodne razmere in težek položaj pa najdemo v primerih: Na poti iz zbirnega mesta na Krasu proti fronti je bataljon »še ves dan smel prisluškovati temu peklu« (Prežih 1968: 140). – Barfussove oči »so se uprle v goreči pekel« (Prežih 1968: 141). Po neuspešni italijanski ofenzivi »je sovražnik odprl nov, še hujši pekel na hrib« (Prežih 1968: 185). – Po nekem medsebojnem obstreljevanju je bil »počitek (je bil) pri vragu« (Prežih 1968: 182). Besedna zveza izhaja iz frazema »iti k vragu« (SSF 2011: 1057) v pomenu počitek je propadel;

– **smrt**, ki je v romanu prisotna na vsakem koraku, zato ni čudno, da je na to temo uporabljenih največ sopomenskih frazemov: »Tretji ranjenec je imel prevotljene tudi prsi in ni mogel spraviti razumljive besede iz ust. Njegove ure so bile štete« (Prežih 1968: 184). – Popovič je bil resno bolan in tovariši so ga tolažili, da gre v bolnišnico in se bo pozdravil, a »Popovič je molčal, le pogledal ga je z očmi, iz katerih je sijalo, kot bi bil že sklenil račune tega sveta« (Prežih 1968: 200). – Pekol je bil mrtev. »Vsi so se zbrali okrog njega, ne vedoč, kaj bi. Polastila se jih je velika potrtost. /…/ penk in tovariševo srce preneha biti …« (Prežih 1968: 217). Frazem iti rakom žvižgat pa ni uporabljen za človeka, ampak za stvar: »… kaverna in z njo varnost je šla rakom žvižgat« (Prežih 1968: 188). – V Ručgajevi pripovedi je pasja smrt napovedana s frazemom: »Njegova zadnja ura se je bližala« (Prežih 1968: 253). Stalne besedne zveze biti dober v pomenu smrti ni v SSF niti v SSKJ; mogoče gre le

za krajevno/hotuljsko rabo. V obravnavanem delu *Doberdoba* je uporabljena dvakrat, in sicer, ko je po prenehanju streljanja mrtvaško tišino prekinil Barfuss z besedami, izrečenimi z zanosom: »Ti so dobri …« (Prežih 1968: 182). Povedal je, da so italijanski vojaki mrtvi. Enak pomen je v primeru Ručgajeve smrti, ki je šel po vodo. Meglič je Amunu sporočil: »Ne čakaj ga več, njega ne bo. Je že dober …« (Prežih 1968: 256). Beseda dober je uporabljena še enkrat v prvem delu romana Črna vojska; frazem zaznamuje smrt, vendar je pomen drugačen. »Ali pa ona stvar s prestolonaslednikom? /…/ Doma je zinil: »Dober je vkraj!« Oče se je ustrašil. To, kar je izrekel, je bilo seveda skrajno predrzno /…/ Če bi komanda vedela za to, seveda …« (Prežih 1968: 15). Frazem, ki pomeni, da je umrl slab človek, je v Kotljah še danes v uporabi.

Folklorna govorica v zvezi s smrtjo omili tragičnost izgube. Različne frazeme lahko obravnavamo kot evfemizme, saj normalizirajo smrt. V njih sta pogosto prisotni ironija in resignacija kot oblika obrambnega mehanizma pred grozotami vojne;

– **preživetje**: Roj je izgubil prvega tovariša in Almer v kaverni ni čakal »križem rok« (Prežih 1968: 163), ampak je takoj postavil stražo. – Prvi roj je bil nekaj časa odrezan od stotnije in si je s kopanjem prizadeval najti zvezo. Ko jim je uspelo, jih je prevzelo veselje: »… zdaj je bil roj spet na konju. Vojaki so od veselja onemeli na dnu jarka« (Prežih 1968: 177). – Tudi Štefanič je bil le ranjen in se je komaj izognil smrti oz. »je pravkar za las ušel smrti« (Prežih 1968: 242). – V primeru – Demark zakliče v jamo: »Dobri smo, kanonada gomazi pred nami, proti vzhodu« (Prežih 1968: 165). Besedna zveza pomeni, da bo z njimi vse v redu in imajo še upanje na preživetje. – Podoben pomen je v primeru, ko sta Amun in Demark s sodom ruma že malodušno

iskala svoj vod in nenadoma prišla do jarka. Amun je rekel: »Zdaj sva dobra!« (Prežih 1968: 194);

– **odnose:** Ko so bataljon prestavili v zaledje v neko vasico, dlje od fronte, so se tudi pogovori spremenili. Že prvi večer je bila tema ženske. Barfuss je s svojo ljubosumnostjo povsem odkrito napadel tovariše in »skoraj razdraženo začel: »No, vi Slovenci, vam bo šla zdaj pšenica v klasje pri babah, kaj? /…/ Zato, ker znate jezik! Ko bi ga jaz znal …« (Prežih 1968: 228). V SSKJ pod geslom klasje najdemo razlago s kvalifikatorjem ekspresivno kupčija mu gre v klasje, mu uspeva. Vojaki so ujeti v vojno, četudi so v zaledju, in v napetih trenutkih se razkriva posameznikov značaj. – Četovodja Rode je svoje može že na prvi poti na fronto priganjal z zadirčnim glasom: »Tiho! Kdo pa že ima polne hlače?« (Prežih 1968: 143) S frazemom jih je posredno imenoval strahopetci. Vojaki temu niso oporekali, saj jih je v resnici postajalo strah, ko so se ob zvokih granat prebijali po težkem terenu. – Četovodja Glažar je dobil povelje od bataljonske komande, da naj prvi roj prežene z dobrega položaja, ki je nudil zavetje. Zato je bil samozavesten in ni pričakoval upiranja »… je prišel s takim nosom, kot bi bil on komandant divizije« (Prežih 1968: 186). Zdelo se mu je samoumevno, da se bodo umaknili in pri tem uporabil žaljiv frazem: »Spravite vaših sedem češpelj[4] iz kaverne. To je zdaj za nas!« (Prežih 1968: 186) – Sicer pa je bil četovodja Glažer eden redkih vodij, ki »je bil dobra duša in pri svojem moštvu resnično priljubljen« (Prežih 1968: 187). – Prvi roj je izvedel, da v gostilni strežeta dve lepi dekleti. »Zlasti četovodja Rode (da)

4 Enak frazem je Prežih zapisal v pripovedi *Poslednji pot* (1910), ki jo najdemo v *ZD I*, kjer so zbrane nezbrane novele in črtice. V opombah (str. 523) je zapisano pojasnilo Prežihovega brata Avgusta, da je frazem poberi svojih sedem češpelj v Kotljah domača fraza za pomen pojdi.

je tam kuhan in pečen« (Prežih 1968: 229). Njegovim vojakom ni bilo všeč, da se je osovraženi nadrejeni tako pogosto smukal okoli slovenskih deklet. Ponovno se je pokazala razlika med nadrejenimi in navadnimi vojaki, in sicer v civilnem prostoru, ko so si dekleta vzela več časa za prve, drugim pa so namenile le nekaj besed. – Po neuspelem poizkusu, da bi četovodjo Rodeta speljali od deklet, je Demark izbruhnil: »Mi smo spet nič – kaj?« (Prežih 1968: 231) Začutil je razočaranje, občutek izključenosti in nevrednosti. Sami vojaki so se dojemali kot »ničle«, in beseda »spet« kaže, da je to rezultat dolgotrajnega poniževanja. Misel je zgoščena, boleča in izraža nemoč malega človeka. Frazem v tem primeru združuje kritiko sistema, občutek osebne razvrednotenosti in žalostno razumevanje svoje vloge v svetu, kjer moč določa, kdo je nekdo in kdo nič;

– **odpor proti vojni**: Po odlikovanju, ki se jim je zdelo nepošteno in sploh nesmiselno, so se pogovarjali o nesmiselnosti vojne oz. njihove prisotnosti v tej vojni. Na tem mestu se zgostijo frazemi: »najpametneje bi bilo pobrati šila in kopita«, »da bi se človek o pravem času zmotal iz te štrene« in »Če bomo čakali prekrižanih rok, bomo dočakali smrt« (Prežih 1968: 227). – Posebej Amuna so oblegale »trdovratne misli« o pobegu, »saj nima nobenega smisla nositi glavo naprodaj« (Prežih 1968: 259) oz. izpostavljati se smrtni nevarnosti. – Demark se je ob neki drugi priliki zadrl: »Vojna je vojna, vedno ista pesem! /…/ Jaz bi pa rad kaj drugega slišal!« (Prežih 1968: 243) Folklorni izrek »vojna je vojna« je ciničen izraz, kot da se ne da nič storiti in je bolj opravičilo za nasilje. Demark je misel nekaterih tovarišev kritiziral in ga je stališče v resnici ujezilo. Frazem »ista pesem« pa je izraz naveličanosti, je metafora za brezizhodnost, namiguje na folklorni značaj ponavljanja. Ljudje si v resnici želijo spremembe, a Demark si je upal povedati na glas in sledil svojemu

glasu upora. S frazemom »ista pesem« je Demark izrazil svojo željo po drugačnem svetu, po normalnosti.

Primerjalna rekla

Primerjalna rekla imajo močno folklorno podlago. Prinašajo kulturni spomin, saj izvirajo iz vsakdanje govorice. V reklih prepoznavamo ustaljeno folklorno metaforiko, pogosto z uporabo živali, rastlin, stvarnih, pojmovnih ter človeških podob, kar je značilno za tradicijo, ki črpa iz vsakdanjih izkušenj. Imajo značilno teksturo: poleg metaforike še ritmičnost in skladenjsko ponovljivost (primerjavo). So ustaljene, ponavljajoče se oblike, ki se znotraj folklorne tradicije prenašajo ustno in se pogosto ne spreminjajo, kar jim daje ritualno moč in stilizirano vlogo. Rekla ustrezajo čustvenemu kontekstu fronte/vojne in izražajo:

– **karakterizacijo oseb**: Prvi roj se ni strinjal s prevaro pri pobijanju Italijanov, s svojim komentarjem izrazijo svojo človeškost: »Saj ljudje vendar niso (kot) zajci, da bi jih streljal kar tako!« (Prežih 1968: 241) Med vojaki je vladala stroga hierarhija, ko so se višji po činu praviloma znašali nad nižjimi in tudi med Slovenci so bili taki, ki so izkoriščali svoj položaj: Četovodja »Rode je bil razvpit kot največji surovež … in je dosledno uganjal svoja zverinstva z moštvom. Bil je doma nekje s Kranjske in baje v civilu kovač« (Prežih 1968: 139). – Ves roj, razen Almerja in Segala, se je odločil, da bodo na svojo roko poiskali padlega stotnika, ki bi naj imel pri sebi bataljonsko blagajno. Almerju so se zlagali, da so videli neke sence in zato streljajo. Almer jim je nasedel, saj je bil »res čudovit človek; na take stvari je šel kakor pes na kost« (Prežih 1968: 206). Bil je odločen človek, zagret v vojni s ciljem, da je treba sovražnika premagati, ubiti. – Kolporal Almer je bil tudi eden redkih, ki se je strastno predal streljanju in taktično pobijal Italijane:

»Čepel je tam kakor vkopan in strastno nadaljeval svoje delo« (Prežih 1968: 239);

– **stisko**: Na poti do fronte so si skušali krajšati čas s pripovedovanjem, a prihajajoče bobnenje z bližnje fronte je ustvarjalo vedno večjo napetost in stisko: »To je bilo, kakor bi živce rezal, in pripovedovalci so drug za drugim utihali«. (Prežih 1968: 140) Začeli so okušati, v kakšnem »gorečem peklu« (Prežih 1968: 141) so obtičali;

– **strah:** Ob naporih »v mrzli tihoti, kakor vedno pred težkimi trenutki«, se izgubijo človeške lastnosti in »Demark je planil čez kobacajočega se Amuna in kakor pošast drvel nazaj« (Prežih 1968: 195);

– **grozo:** V grozi, ko je naletel na truplo, se je spraševal: »Ali ne sliši tudi hrstanja zemlje, premikanja, kakor bi se slinil polž za grobljo? Ali je stotnik morda oživel …?« (Prežih 1968: 209–210) Živalska primera učinkuje z nenavadno grotesknim učinkom – sluzavost ob kraju smrti. – V folklorni tradiciji skovikanje sove pomeni napoved smrti in »Demarka je prijela čudna objestnost; zasmejal se je, kakor da bi zaskovikala sova, in rekel: »Tja gor gremo …« (Prežih 1968: 142). Kot da vsem napoveduje smrt. – Ko je med obstreljevanjem padel med čakajoče vojake zmrcvarjen kos železa, so to zaznali »kakor bi kdo vrgel kačo z ležišča« (Prežih 1968: 148);

– **otrplost, ujetost:** In vojaki so začeli dojemati, v kaj so bili poslani – v nekaj, kar je onstran razuma: »Pekol ni bil boječ in strahu ni poznal. Toda zdaj je že ure molče čepel, naslonjen na mokro skalo, in strmel predse, kakor bi ga bila zapustila pamet. Tega, kar se je odigravalo pred njegovimi očmi, niso mogli njegovi možgani doumeti. Vedel je le eno, da pred silo, ki sika in šklepeta tam pred njim, ni mogoča nobena obramba« (Prežih 1968: 147–148). – Tudi pripovedovalec Ručgaj je po

koncu svoje zgodbe o domačem psu Šaponu, ki je hodil umirat na kraj, od koder se je poslavljal od domačije, »obsedel kakor kip« (Prežih 1968: 254). Izpoved pasje povesti je slutnja lastne smrti. – V povedi »Ta hudič je bil kakor smola.« (Prežih 1968: 170) je mišljen žaromet, ki je iskal vojake, skrite po jamah in prihuljene k tlom. Ta hudič, torej žaromet, se je zdel kot »zlobno oko«, zaradi katerega so morali ostati popolnoma »pribiti k zemlji« (Prežih 1968: 170), da jih niso odkrili. Žaromet je bil s svojo svetlobo ves čas prisoten in jih je iskal/zasledoval/se jih držal;

– **utrujenost**: V kratkem zatišju, ko so preživele potegnili z bojišča v barako, je bilo moštvo tako izmučeno, da je »prvi dan spalo kot ubito« (Prežih 1968: 188);

– **kritičnost do vojne, nadrejenih in posameznikov**: Reklo v povedi »Prvi roj je imel več sreče kot pameti.« (Prežih 1968: 178) kaže na ironičen pogled pripovedovalca na vojaško enoto, ki je uspela preživeti oz. izgubiti samo dva moža bolj po naključju kot zaradi razuma. Preživetje ni toliko odvisno od sposobnosti kot od gole sreče. – Odlikovani z najnižjim priznanjem, malo srebrno kolajno, »Amun, Štefanič, Palir in Demark so stali kakor kipi in skoraj nekako osramočeni /…/ ki so bili vsemu moštvu znani kot nekaki, vsaj tihi puntarji /…/ vsak zase (je) vedel, kako je brez hotenih zaslug prišel do tega odlikovanja« (Prežih 1968: 226). Začutimo njihovo ne pripadnost sistemu oziroma tej vojni. – Med strnjenimi napadi z italijanske strani se je mala skupina vojakov znašla odrezana od ostalih. Zaslutili so brezizhoden položaj in Demark je to, kar so mislili vsi, izrazil z ironičnim tonom: »Italijani so napadali, in če nas že to noč ne bodo ujeli ali pa pobili kot mačke v tem brlogu, potem bomo jutri spet priče nove kanonade« (Prežih 1968: 169). Slutijo, da jih lahko množično in brez čustev surovo

pobijejo. Srečamo se z izjemno nazorno in kruto podobo za nasilje, brutalnost vojne, ki jo doživljajo navadni vojaki. – Po prvi prestani preskušnji v boju so odlikovali ves roj prvega voda bataljona št. 100, vendar je bila stopnja odlikovanja odvisna od činov. »Četovodja Rode je dobil veliko srebrno, frajtar Kopajnik pa malo srebrno kolajno. Na navzoče je delovalo to »kot mrzel tuš« (Prežih 1968: 226). – Vojaška hierarhija se je kazala tudi v stopnji prijaznosti pri postrežbi v gostilni in zato je »Drugi dan hodil frajtar Kopajnik kakor petelin po kupu gnoja« (Prežih 1968: 231), kar je dajalo vojakom še večjo potrditev prevlade nadrejenih in lasten občutek manjvrednosti. Izrazita vizualna podoba rekla in njegova metaforičnost nosi moralno oceno – domišljavost, nadutost, bahavost frajtarja. Pripovedovalec izrazi posmeh in kritiko napihnjenega vedenja nadrejenega;

– **posmeh nad lastno neumnostjo**: Teleta simbolizirajo mladost, neizkušenost, v našem primeru tudi naivnost. Bili so vpoklicani v vojno in temu so pasivno sledili, brez odpora, ne zavedajoč se nevarnosti. Vojno so si predstavljali drugače in z ironijo se spomnijo, kako so tudi Amun, Štefanič in drugi »delali sklepe, da bodo šli v linijo kakor teleta, ki jih vlečejo v mesnico, …« (Prežih 1968: 153). Hitro so sprevideli, da je to »druga pesem« in da »je treba braniti lastno življenje« (Prežih 1968: 153). V nadaljevanju je prvič izražena želja, da bi jih kdo zajel in bi se rešili fronte: »To bi bilo prijetno« (Prežih 1968: 153). Tako lahko razumemo reklo »biti kakor teleta« kot psovko samemu sebi, svoji naivnosti, neumnosti;

– **vrednost vojakovega življenja**: Vedeli so, da je bilo življenje vse enajstorice manj vredno »kot počen groš« (Prežih 1968: 175).

Nasproti surovim podobam vojne so redki trenutki, ki spominjajo na neko drugo življenje, npr. »ko je neka žival prsknila skozi nozdrvi in Demarku je priletela mokra slina v

obraz. Zdelo se mu je kakor topel, nem pozdrav in še obrisal se ni« (Prežih 1968: 146). – Ali ko sta Amun in Demark zastala za kolono in se rešila pred granatami, beremo »Prostor, kamor sta nehote zašla, je bil kakor majhen otok miru. /…/ Pila sta še nekajkrat in pijača je delovala blagodejno kakor balzam« (Prežih 1968: 146). Po nočnem alarmu se je bataljon št. 100 zbudil v tiho jutro in Palirja je prevzel čudovit dan. Zaželel si je, da bi ga bili deležni tudi tovariši: »Spogledali so se s toplimi, iskrenimi očmi; nobene zlobe, nobene pege ni bilo v njih, bili so, kakor bi se na novo rodili in bi šele ta hip začeli spoznavati življenje. /…/ Bilo je, kot bi medvedi po dolgem prezimovanju zapuščali svoje brloge. /…/ Rov je bil poln širokih, okornih, rasastih postav, ki so stale v soncu z razkoračenimi nogami in razpetimi rokami kakor otroci …« (Prežih 1968: 197). Obravnavani primeri prikazujejo redke trenutke človečnosti, miru in občutke topline. Živalska slina, ki bi lahko bila prispodoba za gnus, se pretvori v nekaj toplega; otok miru je redka milost pred peklom, balzam učinkuje zdravilno in na koncu vojaki doživijo trenutek očiščenja, prebujenja. Otroci simbolizirajo nedolžnost, iskrenost, začudenje in tudi ranljivost. Primerjalna rekla so pomensko središče nasprotij v romanu med človekom in zverjo, med surovostjo in nežnostjo, med smrtjo in življenjem.

Kletvice

Po Slovenskem etnološkem leksikonu je kletvica groba, nespodobna, žaljiva besedna zveza … Kletvice so družbeno nesprejemljive, večine ni v slovenskih slovarjih in pravopisih. /…/ Pogosto kot pomensko izpraznjena mašila samo poudarjajo govorno maniro (SEL 2004: 213). Kletvice so izraz ekspresivnega govora. Dominantna funkcija kletvic je emotivna in izhaja

iz izvajalca, zato uporaba grdih besed zaznamuje predvsem govorca, zelo pa lahko negativno vpliva na nagovorjenca. Po kletvicah posegamo, »ko nam zmanjka drugih besed, ko smo torej obupani, ko se obračamo na pomoč k vragu in drugim nadzemskim silam« (Nežmah 1997: 81). Ampak v določenih okoliščinah lahko kletvice dobijo posebno vlogo, kot v romanu *Doberdob*, ko spoznavamo govor avstro-ogrskih vojakov v prvi svetovni vojni na soški fronti.

Babičeva kletvice razvršča na kletvice, žaljivke in zmerljivke ter evfemizme (Babič 2015: 32). Rok Mrvič kletvicam dodaja kletve (Mrvič 2025: 105–106), pri čemer pravi, da so kletvice usmerjene v stik med govorcema, kletev pa je usmerjena k naslovniku in nima prenesenega pomena. Priklic višjih sil je razumljen »kot z govornim dejanjem uresničljivo dejstvo« (Mrvič 2025: 106), zato kletve uvrščamo k magijskim folklornim obrazcem. Za kletvami dodajamo še zaveze[5], ki pomenijo neke vrste obljubo, dajejo zagotovilo za prihodnje ravnanje in so bolj ali manj zavezujoče (Mrvič 2025: 103). Žaljivka je po SSKJ »žaljiva beseda«. Uporabi se z namenom prizadeti sogovorca, pogosto z namenom ponižanja. Z žaljivko zavestno posežeš v podobo sogovorca in je namenjena določeni osebi ter meri na njegovo lastnost; videz, sposobnost, značaj. »Žalivec je ta, ki z žaljivimi besedami opiše sogovorca, ko torej negativnost, ki jo nosi beseda, preide na opisanega« (Nežmah 1997: 13). Slovarska razlaga besede zmerljivka pa je »groba, nespoštljiva, žaljiva beseda, besedna zveza, izrečena navadno v afektu« (SSKJ V: 911).

5 Razporeditev utemeljuje Rok Mrvič, ko pravi, da med raziskovalci različnih področij velja dogovor, da je žanr zavez historično soroden žanru kletev in jih uvrščamo za kletvami.

Poudarjen je emocionalni naboj, v katerem se izreče pogosto spontano, v trenutku jeze, frustracije.

Kletvice

izražajo:

– **stisko**: Demark, ki je Hrvat in Istrijan, čuti neznosno lakoto in izreče: »Madona, kako mi kruli po želodcu!« (Prežih 1968: 158) Z izjavo se zavejo tudi ostali, da že dva dni niso dobili nič toplega.– Demark in Amun sta preko jarkov in jam nosila v megli vsak svoj sod ruma. Ker sta bila pijana, je bila pot težja. V stiski in jezi nad situacijo, v kateri sta se znašla, je Demark zaklel: »Prekleti rum!«, Amun pa mu je odgovoril: »Prekleta vojna!« (Prežih 1968: 195) – »Maledetta la guerra!« (Prekleta vojna!) (Prežih 1968: 183) je zaklel ranjen priletni italijanski vojak in tako izrazil svojo stisko, ko je ob sebi zagledal dva Avstrijca. – Prvi roj bi moral na silo zapustiti varno kaverno in se je temu skušal upreti. Da bi pomiril vojake, dokler ne bi padla odločitev, je skušal infanterist Skobir, Slovenec, premostiti tišino, razbiti nelagodje ter se tako približati prvemu roju z besedami: »Vražje je moralo biti! Tudi mi smo imeli hudiča!« (Prežih 1968: 187) Gre za kletvici, s katero skuša Skobir navezati stik z vojaki, v resnici mu je neprijetno, ker jim bodo odvzeli položaj. – V pričakovanju, da se bodo vojaki vendarle odžejali, »so se kmalu oglasili kriki, zmerjavke, kletve« (Prežih 1968: 255). – Ob nenadnem srečanju Demarka z italijanskim vojakom, ko mu je sod ruma zdrknil z ramen, je pripovedovalec zapisal: »Ropot lesa, pljusk, kletev, nato pa hrupen skok po jarku – to je bilo početje enega samega hipa« (Prežih 1968: 195). – Pot jih je vodila skozi obvezovališče, kjer so se prvič srečali z vonjem sanitete in ponovno se je slišalo »vzdihovanje in preklinjanje« (Prežih 1968: 145);

– **presenečenje**: Napetost v jarku, kjer se naenkrat znajdejo prvi roj in italijanski dezerterji »preseka zadrego hripav glas, smeh, jok in kletev obenem: O ti hudič ti …! Bil je Barfuss, ki se je znašel« (Prežih 1968: 211). S kletvico je Barfuss sprostil napeto ozračje zaradi neprijetnega položaja;

– **jezo**: Nad vojake, ki so v želji, da bi dobili vodo, postali nepremišljeni in izpostavljeni, so vpili »šarži« (častniki, podčastniki): »Za hudiča, zakaj pa hodite v tropah kot ovce?« (Prežih 1968: 255) Pogovorna kletvica je poleg jeze tudi izraz začudenja. Gre za močen čustveni odziv, s katerim šarži izrazijo nejevoljo in bi ga lahko prevedli v »Kaj pa delate, nespametni ljudje?!« Kletvica je dopolnjena z žaljivim primerjalnim reklom, v katerem vojake nadrejeni primerjajo z nespametnimi ovcami, ki ga lahko uvrstimo med žaljivke. – Med pohodom so postajale razmere vedno slabše in med vojaki se je povečevalo nezadovoljstvo. Holcman je že drugič padel po kamenju in »glasno zaklel: Naj mi še kdo tuli: S srcem in roko za domovino … Čeljusti mu razbijem … Amun, Štefanič in drugi so se muzali« (Prežih 1968: 143).

Kletve

Almer je bil razboritega značaja in ko so ga Italijani pretentali, da je streljal v »šemo« in so se mu tovariši smejali je bil zaradi sramu besen. Ob spoznanju, da so ga prevarali, so mu »skočile oči iz jam« (Prežih 1968: 240). V afektu je Italijanom zavpil kletev: »Prekleti!« (Prežih 1968: 240) Razumemo jo kot, bodite prekleti. »Bil je tako srdit, da se je skoraj penil« (Prežih 1968: 241). In ko se je že malo pomiril, je »zagrozil še proti italijanskim jarkom: »Tega vam ne bom pozabil!« (Prežih 1968: 241) – Ko je bilo potrebno dezerterje odpeljati, se je znesel nad njimi Barfuss. Ko je šel zadnji mimo njega,

je »skočil« za njim in ga v zaletu sunil z nogo v zadnjico, da je vojak zastokal in padel po jarku. »Na, tu imaš, ti prekleta figa ti!« (Prežih 1968: 212) Barfuss je bil razočaran, da ni našel mrtvega stotnika z blagajno, ampak so naleteli na dezerterje, zato je nad vojakom stresel svoje razočaranje, razdraženost in zaničevanje nad nepomembnim italijanskim vojakom. Kletvi je dodana še žaljivka oz. psovka.

Zaveze

Amun je večkrat različnim tovarišem sprožil misel o pobegu in ko je sklep dozorel, se je končno dogovoril s Štefaničem, ki je izrekel prisego: »Dobro, Amun – tu je moja roka! Toda tiho, tiho, da nihče ne bo slutil …« (Prežih 1968: 227). – V naslednjem primeru je uporabljen glagol zaklinjati, ko Barfuss tovarišu zaupa novico o morebitni blagajni pri padlem stotniku in mu pravi: »Toda zaklinjam te, da nikomur ne črhneš besede, nikomur …« (Prežih 1968: 204). V tem primeru gre za močen čustveni naboj, gre za nekaj resnega, skoraj svetega, povezanega z zaupanjem in molkom. Tudi dvakratna ponovitev besede »nikomur« deluje skoraj ritualno. –

Mehač Leča si je pognal kroglo skozi kos kruha v stopalo in Palir se je odzval: »Primojduši, da napravim kakor Leča! se je rotil« (Prežih 1968: 259). Gre za staro slovensko kletvico, ki pomeni prisego oziroma zavezo (pri moji duši). V tem primeru hoče poudariti resnost notranjega boja, iskrenost izjave, mogoče celo obup. Kletvica nosi religiozno težo, saj duša pripada bogu in je izjava zavezujoča. Vojaki so se znašli v skrajnem obupu in pod psihološkim pritiskom, ko so iskali možnosti, kako preživeti; eni so se namerno okužili s kakšno boleznijo ali so pobegnili, drugi so, kot v zapisanem primeru, izbrali samopoškodovanje.

si namenijo:

– **vojaki med sabo**. Med napornim kopanjem je Amunu prišel na misel njegov odnos do zasutega tovariša, da je »Held (je) bil pravzaprav svinja, v vsakem pogledu svinja in pokvarjenec.« S ponavljanjem žaljivke je ustvaril s svojim razmišljanjem res grdo podobo človeka, ki bi si ne zaslužil, da ga rešijo, a že naslednji hip se je okaral, da je tudi Held tovariš in človek, ki rabi pomoč (Prežih 1968: 166). – Slepuh je v jezi imenoval Barfuss Pekola, med tem ko je ta iskal padlega stotnika z morebitno blagajno. Barfuss je mislil, da je videl padlega z rumenim našitkom, a Pekol mu tega ni potrdil. »Ali ne vidiš rumenkastega traka, slepuh?« se je jezil Barfuss in zagrizeno trdil, da vidi pod brado kos zlatega našiva« (Prežih 1968: 205). – Po končani Štefaničevi izpovedi o tem, kako se je odrekel neki ženski, »se je Palir prvi zasmejal: »Ah, prismoda!« (Prežih 1968: 238) S posmehljivim tonom mu je dal vedeti, da se je obnašal trapasto, nerazumno. Tudi drugi tovariši so se strinjali. – Četovodjo Rodeta prvi roj ni maral in zato bi mu radi preprečili osvajanje deklet v gostilni: »Prvi roj je prešinila ena sama misel: temu tiču moramo to preprečiti« (Prežih 1968: 229);

– **vojak civilistu in obratno.** Načrt, s katerim so vojaki hoteli preprečiti četovodju Rodetu uspeh pri dekletih v gostilni, ne uspe in vojak Štefanič postane vulgaren ter užali gostilničarja z grobo žaljivko: »Veste kaj, oče /…/ ali niso vaše hčerke kurbe?« (Prežih 1968: 230) – Ženske različnih držav so sodelovale v božični akciji pisanja in pošiljanja paketov vojakom na fronti. Ena izmed njih je namesto običajnega sporočila izrazila svoje mnenje o tej vojni: »Osli, kako dolgo se boste še dali imeti za norce« (Prežih 1968: 223).

Zmerljivke

so namenjene:

– **sovražniku**. Ekspresivna beseda hudič, ki pomeni zlobnega, hudobnega človeka, je v naslednjih primerih namenjena nasprotnikom – Italijanom. Besedo izrečejo različne osebe. Pripovedovalec zapiše: »Hudiči ne streljajo slabo!« (Prežih 1968: 158) Da bi Janoda prikril vzrok streljanja brez povelja, se zlaže: »Tu na desni so se pravkar plazile temne sence. Še sam sem jih videl. Najbrž polagajo hudiči kake mine!« (Prežih 1968: 206) Almer v odgovor na situacijo Italijane poimenuje enako; sliši se še bolj ekspresivno in stopnjevano, saj sta besedi ponovljeni: »… hudiči so hudiči!« (Prežih 1968: 207);

– **podrejenim vojakom**: Proti koncu obravnavanega dela se na strnjenem delu trikrat pojavi zmerljivka živina. Nadrejeni Erdkönig zmerja vojake, ki se brezglavo poženejo po vodo: »Ali ste živina!«, oni pa utrujeno, resignirano ugotavljajo: »Živina! Komaj so ušli smrti in komaj se je nehala pod nogami tresti zemlja, pa še živina …« (Prežih 1968: 256). Besedi se ne uprejo, ker jim je dovolj boja. Ironično je, da so pravkar preživeli smrt, kar bi moral biti trenutek olajšanja, namesto tega pa doživijo ponižujoč opomin, da so le živina. Razkrije se nespoštljiv odnos nadrejenih do vojakov, kar lahko povzroči odpor ali pasivnost;

– **sebi, svojemu položaju**. Vojaki se večkrat sprašujejo, kdo je kriv za to morijo, ki jo morajo prestajati. Eni so sprijaznjeni, drugi bi radi rešitve in imajo vsega dovolj. Tako tudi Demark, ki ironično ugotavlja, da so za vojno krivi sami: »Vojna traja torej zato, ker smo vsi skupaj zverine, mi in Lahi.« In se sprašuje: »Zakaj pa ne moremo biti ljudje?« (Prežih 1968: 243–244) Trditev, da so Slovenci in Lahi/Italijani vsi enako kruti, zverinski, da so izgubili človeškost, in vprašanje, ki nakazuje na njihovo

moralo, zakaj ne bi mogli biti sočutni, človeški, je med tovariši sprožilo razburjenje, češ da ni od njih odvisno;

– **lastni vojski**. Avstro-ogrski vojaki merijo granate prenizko in zadevajo lastno vojsko. Ugotovitev, da »te šleve streljajo v naše jarke« (Prežih 1968: 248), povzroči kričanje in zmedo.

Evfemizmi

Evfemizem je milejša oblika kletvic in po SSKJ je »beseda, pomen ali zveza, s katero se izognemo neprijetnemu, včasih tudi neprimernemu izrazu« (SSKJ I: 606). V obravnavanem besedilu sicer ni veliko primerov ublaženih kletvic, kar se ujema s kontekstom vojne, ki je groba, neposredna, uničujoča in to izraža večina ostalih obravnavanih folklornih obrazcev. Za evfemizem gre v primeru, ko se Štefanič ni hotel resno zaplesti z žensko, katere mož je bil tudi nekje na fronti, saj je on »tudi tak ubog hudič, kot smo mi …« (Prežih 1968: 238). Beseda hudič je paradoksalno ublažena z besedo ubog, kar ustvari ironičen, sočuten ton. Besedna zveza označuje človeka, ki je nesrečen, zapuščen in izraža sočutje do malega človeka, kakršen je tudi on sam. Tovariši pa se ne strinjajo s Štefaničem in menijo, da bi moral izkoristiti priložnost. In še primer, ko so morali kaverno prepustiti drugi enoti. Nadrejeni so zadevo uredili tako, da so jim čestitali za zadnje dneve, češ da jih domovina ne bo pozabila. Besede so sprejeli z mešanimi občutki in vprašanjem: »Ali je res tak hudič, če se med begom zatečeš v varno luknjo, prečepiš nekaj dni, potem se pa pokažeš, ker hočeš rešiti kožo …?« (Prežih 1968: 188) Izhaja iz zveze »ni hudič« in ublaži situacijo, češ da beg ni nekaj sramotnega, če rešiš svoje življenje.

Sklep

Članek poudarja vpliv slovstvene folklore na literarno ustvarjanje Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca. Dejstvo je, da so pisatelji posebej v obdobju realizma in med obema vojnama črpali iz tradicije in kolektivnih izkušenj, kar je prispevalo k oblikovanju umetniške besede. Prežih se je zavedal tega vpliva in slovstveno folkloro (ljudske pesmi, pripovedi, folklorne obrazce, motive) zavestno vključeval v svoja literarna in polliterarna besedila. Slovstvena folklora je dobila nov umetniški pomen in družbeno funkcijo, predvsem kot izraz upora proti nesmiselnosti vojne.

Analiza folklornih obrazcev (frazemi, primerjalna rekla in kletvice) z vidika teksta, teksture in konteksta izpostavlja pomen različnih žanrov in njihovega vključevanja v drugem delu romana *Doberdob*, in potrjuje, da je slovstvena folklora močno navzoča v literarnem ustvarjanju Prežihovega Voranca ter ima pomembno vlogo pri oblikovanju kolektivne zavesti ter kulturne identitete. V celotnem besedilu romana je od folklornih obrazcev vključenih še vsaj šest pregovorov, od katerih jih je največ v tretjem delu Lebring, v zadnjem delu Judenburg pa izstopa folklorno poimenovanje za Slovence, in sicer Janez/-i ter v enem primeru tudi Kranjci.

Vse primere folklornih obrazcev v vojnem romanu, razen enega, izrečejo moške osebe, vključno s pripovedovalcem.

Frazemi so besedilno nosilni elementi slovstvene folklore, saj prenašajo kulturne modele vedenja, razumevanja sveta in preživetja ter gradijo kolektivno izkušnjo. Pripoved je grajena s frazemi, ki so del vsakdanje govorice, in frazemi, ki se tičejo bistvenih poudarkov romana: vojna, smrt, preživetje, odnosi in izražena kritika do sistema/oblasti in vojne same. Za nosilno besedo vojna je metaforična oznaka pekel, ki poudarja groz-

ljivo resničnost vojne. Je metafora zanjo, ki jo pripovedovalec dojema kot nekaj nadnaravno zlega in uničujočega. Frazemi, ki se navezujejo na smrt, blažijo grozote vojne. Preko metaforičnega jezika se grozljivost smrti spremeni v del vsakdanjega govora, razumljivega vsem vojakom. Daje občutek bližine in domačnosti ter skupnosti sredi vojnih stisk. Frazemi v zvezi s preživetjem izražajo tako vnetost za spopade pri nadrejenem kot kratkotrajno veselje oziroma olajšanje vojakov ob trenutkih utrujenosti, ko so se ognili smrti. Nadalje so izražene: družbene razlike, ki obstajajo med navadnimi vojaki in nadrejenimi, pri čemer se zaradi privilegiranosti pojavi občutek razočaranja zaradi ponižujočega obnašanja nadrejenih, občutek razvrednotenosti in nemoči malega človeka. Zadnji obravnavani frazemi izražajo kritičen odnos do nesmiselnosti vojne. Posamezni vojaki začenjajo tudi na glas izražati notranji odpor in nepripravljenost sodelovati v brezupnem nasilju. Folklorna govorica omogoča vojakom, da poenostavijo in ublažijo izkušnjo vojne.

Primerjalna rekla izražajo brutalnost vojne. Delujejo kot pripovedno orodje, ki nosi kulturno znanje: bralec razume njihov pomen le, če pozna kolektivni simbolni sistem; vojaki govorijo v podobah, ki jih razume vsak, krepijo identiteto govorca in skupnosti – uporabljajo domače izraze, kar omogoča hitro in učinkovito komunikacijo v težkih razmerah fronte, vojne oz. tesnobnih trenutkih. Uporaba rekel omogoča distanco do travmatične realnosti vojne, npr. smrt, ranjenost, obup, in rekla služijo kot socialna vez, saj jih vojaki uporabljajo pogosto v 1. osebi množine; to omogoča ohranjanje tovarištva. Rekla so uporabljena za karakterizacijo oseb, prikaz psiholoških stisk oziroma stanja vojakov, npr. utrujenost, stiska, strah, groza, otrplost, ujetost, za kritiko posameznikov, predvsem nadrejenih, in kritiko družbe, pri čemer je izpostavljena vrednost

vojakovega življenja, ki je tako kot pri analizi frazemov, enaka ničli. Izražajo dehumanizacijo in živalskost ljudi, saj so vojaki pogosto primerjani z živalmi. Z rekli so ponazorjene vojne razmere in kažejo na kolektivno identiteto Slovencev ter jo ohranjajo.

Z rekli avtor ne ustvarja le slogovne barvitosti, temveč podaja globoko psihološko, družbeno in eksistencialno sliko vojaka. Vsa primerjalna rekla ustvarjajo močne slikovite podobe, ki kažejo kontraste med brutalnostjo vojne in (z zadnjimi obravnavanimi primeri) človeškimi željami po življenju, toplini in normalnosti. Gre za trenutke odmika od brutalne resničnosti, ki dajejo bralcu upanje, smisel, človečnost, četudi kratkotrajno. Tekstura je živopisna, povedi so pogosto opremljene s klicaji ali vprašaji, kar nakazuje čustvenost oziroma deluje ekspresivno. Tekstura izraža spontanost, folklornost, kontekst pa kaže, kako rekla delujejo kot folklorni odziv na vojno resničnost in se ujemajo s protivojnim sporočilom romana.

Kletvice izražajo stisko, strah, jezo, presenečenja. V večini primerov so izraz odpora proti vojni, ki jim prinaša lakoto, žejo, težke napore, neprijetna srečanja z italijanskimi vojaki, soočanje z ranjenci, izgubo morale. So odgovor na gorje, ki so ga vojaki prestajali. »Vsaka milejša kletvica bi namreč zmanjšala surovost in brezobzirnost« (Nežmah 1997: 77), s katero so živeli. Nosilni besedi sta preklet in hudič. Obe sta tesno povezani s sistemom verovanja takratne skupnosti. Obe kletvi se neposredno nanašata na »sovražnika«, zaveze pa so vezane na osebe, ki si zaupajo. Vse žaljivke so uporabljene v izjemnih razmerah – v vojni; na bojišču ali v zaledju. Pojavijo se zgolj v mislih ob napornem delu ali so osebi izrečene v afektu ali z namenom izzivanja zaradi določenega nezadovoljstva. Edino v enem primeru gre za premišljeno dejanje ženske, ki je v pis-

mu neznanemu vojaku zapisala, da so vsi vojaki neumni, ker vztrajajo v vojni. V večini primerov gre za neformalne govorne položaje med vojaki, ko je govor bolj sproščen, le v dveh primerih gre za stik vojaka s civilistom. Teksturo odkrivajo končna ločila in kdaj tudi glagoli, npr. se je jezil/zagrizeno trdil/se je zasmejal, kar kaže na glasnejšo izreko. Kontekst razkriva odnose med žalivcem in nagovorjenim; npr. v primeru, ko sam žalivec ugotovi, da njegove misli niso primerne in da bi morali biti vojaki med sabo v prvi vrsti ljudje. Zmerljivke so namenjene sovražniku, podrejenim vojakom, vojaki jih izrečejo sebi in svojemu položaju ter lastni vojski. Vojaki na nasprotni strani so hudiči – nevarni, neusmiljeni, peklenski, so izraz strahu in sovraštva. Poosebljajo zlo in proti temu se je moralno boriti, saj niso več ljudje. Avstro-ogrske vojake nadrejeni na fronti imenujejo živina in jih tako postavijo v položaj brezosebne množice. Vojak postane del črede, ki jo lahko ženeš v napad. V ozadju je kritika sistema, ki zahteva od človeka, da ubija. Tudi zato se sami sebi zdijo zverine. Nasproti si stojita človek in zver; prvo je simbol ideala, ki ga vojna uničuje, drugo je simbol divjega, surovega. Vprašanje »Zakaj pa ne moremo biti ljudje?« se zdi srce romana; v resnici sprašuje, zakaj družba, namesto da bi gradila skupnost, z vojskovanjem ustvarja zveri. In še zmerljivka, namenjena topničarjem, ki streljajo na lastne vojake, ne znajo namreč določiti cilja. Vojaki se posmehnejo iz njihove nesposobnosti in si tako lajšajo napetosti. V kontekstu vojne imajo zmerljivke močno funkcijo; skozi njih se izraža strah, sovraštvo, nadvlada nad lastnimi vojaki, bolečina in kritika. So del vojaškega diskurza in krepijo skupinsko identiteto. V njih prepoznamo kritiko nadrejenih, ki svojim vojakom ne priznavajo človečnosti, in hkrati gre za družbeno kritiko vojne. Nekaj evfemizmov služi psihološkemu razbre-

menjevanju, so orodje za preživetje v težkih pogojih, ventil za čustva vojakov. Kletvice, kot izraz nadpomenke, torej niso vulgarni okras, ampak imajo simbolni pomen. V prvi vrsti so del kolektivnega jezika vojakov na soški fronti, izražajo njihovo doživljanje vojne, npr. stisko, jezo, kljubovanje, strah, kažejo na razkroj morale in vrednot v vojni in so tudi sredstvo za izražanje odpora do vojaške hierarhije in še posebej do vojne same. Tekstura kletvic kaže na primere, izrečene v afektu, na silno jezo, stisko in nemogoče razmere. Povedi, ki vsebujejo kletvice, so vse, razen ene, zapisane s klicajem oz. vprašajem, kar kaže na njihovo čustvenost in glasno izreko. V smislu konteksta kletvice povzročijo odziv pri udeležencih, npr. nadaljnjo razpravo o temi ali na kletvico odgovor s kletvico ali pa besnenje nadrejenega s kletvico pri vojakih sproži smeh, kar kaže na njihove medsebojne odnose. Kletvica je lahko namenjena le lastnemu terapevtskemu aktu; umilitvi napetosti, stisk, saj velikokrat izraža duhovni obup in nemoč v nesmiselni vojni.

Analiza nekaterih folklornih obrazcev iz romana *Doberdob* kaže, da je Prežihov jezik prežet s folkloremi. Ti odražajo pisateljev izvor ter njegov način mišljenja in življenja. Njihova vloga je v njegovem literarnem delu neprecenljiva, saj z njimi izraža zavest o krajevni in slovenski pripadnosti, hkrati pa jo ohranja za zanamce.

Viri in literatura

- Saša BABIČ, 2015: *Beseda ni konj. Estetska struktura slovenskih folklornih obrazcev.* Založba ZRC, Inštitut za slovensko narodopisje. ZRC SAZU.
- Drago DRUŠKOVIČ, 1962: Opombe. *Lovro Kuhar - Prežihov Voranc. Zbrano delo.* 1. knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- –– 1964: *Lovro Kuhar - Prežihov Voranc. Zbrano delo.* 2. knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Janez KEBER, 2011: *Slovar slovenskih frazemov.* Ur. Marko Snoj. Založba ZRC, ZRC SAZU. (Zbirka slovarji).
- Jože KORUZA, 1976: Prežihov Voranc in ljudska tradicija. *Slavistična revija* 24/1, 83–101.
- Lovro KUHAR - PREŽIHOV Voranc, 1971: *Zbrano delo.* 3. knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Lovro KUHAR - PREŽIHOV Voranc, 1968: *Zbrano delo.* 4. knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Lovro KUHAR - PREŽIHOV Voranc, 1969: *Zbrano delo.* 5. knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Lovro KUHAR - PREŽIHOV Voranc, 1983: *Zbrano delo.* 10. knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Lovro KUHAR - PREŽIHOV Voranc, 1989: *Zbrano delo.* 11. knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Lovro KUHAR - PREŽIHOV Voranc, 1990: *Zbrano delo.* 12. knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Rok MRVIČ, 2024: Besedne zaveze v slovenskem folklornem sistemu: semiotični oris žanrskega okvira. *Studia Mythologica Slavica,* številka 27, 101–124. ZRC SAZU. *https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-YDGB5EU0* (pridobljeno 24. 8. 2025)

- Bernard NEŽMAH, 1997: *Kletvice in psovke*. Ljubljana: Nova revija. (Zbirka Paradigme).
- *Prežihove svečanosti, Sedmi sklic Plenuma delavcev osvobodilne fronte 1979, Ravne na Koroškem, 1980.* Ur. Franček Bohanec. Ljubljana: Plenum kulturnih delavcev OF slovenskega naroda (zanj Josip Vidmar). 72.
- *Prežihov zbornik*, 1957. Ur. Marja Boršnik. Maribor: Obzorja.
- *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, 1980–1991. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.
- *Slovenski etnološki leksikon*, 2004: Ur. Angelos Baš. *Ljubljana: Mladinska knjiga.*
- Marija STANONIK, 1999: *Slovenska slovstvena folklora.* Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- –– 2001: *Teoretični oris slovstvene folklore.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- DOI: https://doi.org/10.3986/9616358316
- –– 2006: Literarizacija slovstvene folklore. *Procesualnost slovstvene folklore. Slovenska*
- *nesnovna kulturna dediščina*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 352–411.
- –– 2008: *Interdisciplinarnost slovstvene folklore*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- –– 2009: *Zgodovina slovenske slovstvene folklore. Od srednjega veka do sodobnosti.* Ljubljana: Slovenska matica.
- –– 2024: *Dva pramena slovenske besedne umetnosti. Prepletanje slovstvene folklore in*
- *literature od antike do današnjih dni.* Ljubljana: Založba ZRC, Inštitut za slovensko
- narodopisje ZRC SAZU.

- Vladka TUCOVIČ, 2010: Ljudska pesem v romanih Prežihovega Voranca Doberdob in Jamnica. *Jezik in slovstvo* 55/3–4, 41–62.
- Marija Irma VAČUN KOLAR, 2006: *Prežihov ustvarjeni svet. Jezik in slog v pisateljevih literarnih besedilih*. Slovenj Gradec: Cerdonis.

Voranc – kmet po duši

MIRKO OSOJNIK
Upokojeni muzejski strokovni sodelavec,
miroslav.osojnik@guest.arnes.si

V svojem prispevku obravnavam Prežihov odnos do domače zemlje, kmečkega življenja in svojih rojakov, preprostih kmečkih ljudi, ki so se borili za vsakdanji kruh na trdi, skopi zemlji, in poskušam prikazati, da je ob tem, ko je bil resnično razumen politik in uspešen pisatelj, bil prav zares kmet po duši v pravem pomenu te besede. Ta odnos poskušam prikazati na podlagi značilnih opisov iz njegovega romana *Jamnica*, romana soseske o življenju v Prežihovih Kotljah med letoma 1921 in 1930 (Slovenski knjižni zavod v Ljubljani, napisan 1941, izšel 1945), njegove povesti *Borba* (prvič izšla v Ljubljanskem zvonu 1921) in treh najbolj povednih novel iz zbirke *Samorastniki*: Koroške povesti (Naša založba, Ljubljana 1940), Vodnjak, Boj na požiralniku in Ljubezen na odoru. Omenjam tudi nekatera značilna pisma, ki so jih pisali bratje Kuhar. Vorančev odnos do zemlje in preprostih koroških kmečkih ljudi je zame ena bistvenih razsežnosti Prežihove pomembnosti, ki sta ji prav ljubezen in strast uokvirili morda težko določljive, a obenem zelo jasne, odločne poteze Voranca človeka.

Voranc – farmer at heart

This paper explores Prežih's deep connection to his homeland, rural life, and his fellow countrymen - the simple peasant people who struggled for their daily bread on harsh and scarce land. I argue that, while Prežih was a perceptive politician and a successful writer, he was, in the truest sense of the word, a peasant at heart. This relationship is illustrated through characteristic depictions in his novel *Jamnica*, a neighborhood narrative portraying life in Prežih's Kotlje between 1921 and 1930 (Slovenski knjižni zavod, Ljubljana; written in 1941, published 1945), his short story *Borba* (first published in *Ljubljanski zvon*, 1921), and three of the most representative stories from the collection *Samorastniki: Koroške povesti* (Naša založba, Ljubljana,

1940): *Vodnjak*, *Boj na požiralniku*, and *Ljubezen na odoru*. I also reference several notable letters written by the Kuhar brothers. The profound respect of Voranc for the land and for simple Carinthian peasants constitutes, in my view, one of the essential dimensions of Prežih's significance. Framed by both love and passion, these qualities reveal decisive and unmistakable dimensions of Voranc's character.

Ključne besede: domača zemlja, gostači, kmetje, zvestoba, socialni čut, ljubezen, strast

Keywords: homeland, tenant farmers, peasants, loyalty, sense of social responsibility, love, passion

Prežihove kmečke korenine

Vorančev oče je bil poljedelec in tesar, ki dolgo ni premogel lastne zemlje, zato je razumljivo, da je mladi Lovro, ki je kot najstarejši otrok Kuharjevih pomagal očetu pri delu na polju, v hlevu in gozdu, zelo hitro doumel, kako se oče počuti, ker ni na svojem. Oče je Vorancu že zgodaj zaupal vsa važna dela v hlevu, kot prvorojenec pa je moral trdo delati na domu in služiti denar za preživljanje tudi s tesarjenjem. Zato je bil že prvi Vorančev »izlet« v svet povezan z željo, da bi domačim pomagal do lastne zemlje. Jeseni leta 1910 je sedemnajstleten hotel ilegalno pobegniti v Ameriko, a so ga že v Trstu zalotili in sanj po obljubljeni deželi je bilo konec. Brezposelnost ga je preko Celovca, kjer je preživel zimo v celovški grelnici, zatočišču za brezposelne in potepuhe, hitro prignala nazaj domov.

Lovro Kuhar je zrasel iz kmečkega okolja. V njem je doživljal svojo vzgojo in v tem okolju je osebnostno zorel vse do osemnajstega leta. Pisateljsko domišljijo je mlademu Vorancu

vzbujala mati, ki je bila živa kronika vseh dogodkov in teka krvi rodov pod košato Uršljo goro. Vorančev brat Avgust Kuhar se je spominjal, da je Voranc v času, ko je začel ustvarjati svoje samorastniške novele, veliko črpal prav iz materinih pripovedi. Jožetu Pogačniku je leta 1953 pisal: »Še se spominjam, ko je govoril z materjo o Svetnečem Gašperju (*Pot na klop*). Oba sta se smejala. Takrat je moral zasnovati tisto črtico – bilo je menda 1929.« Brat Avgust se tudi spominja, da je Voranc po prvem zanosu nad natisnjenim prvencem *Povesti*, ki ga je izdal še pod svojim pravim imenom Lovro Kuhar in ki takrat v slovenski javnosti ni doživel nobenega večjega odmeva in odziva javnosti, saj je šlo za pisatelja začetnika, pogosto izpraševal mater o tem in onem in si vse zvesto in sproti zapisoval. To je po njegovem bilo še pred letom 1929. Najbrž si je že takrat zapisal večino motivov, ki jih je kasneje dodelal in v umetniški obliki objavil v svojih samorastniških novelah (Koruza 1964: 460).

Ko je veliko let pozneje preživel strahote koncentracijskega taborišča Mauthausen, se je z vsem srcem vključil v obnovo domače doline. Pomagal je pri ustanavljanju kulturnih in gospodarskih ustanov, pri organiziranju ljudske prosvete, založbe Mohorjeve družbe in različnih zadrug v domačih krajih. Zavzemal se je za pravilno uveljavitev agrarne reforme glede na gorsko posest in kmetije v manj donosnih hribih – na kmeta ni nikoli pozabil. Ker brez Voranca ni šlo nikjer, si skoraj ni mogel privoščiti zasluženega počitka. V Kotljah je pomagal ustanoviti zadrugo za elektrifikacijo domačega kraja, na Prevaljah je pomagal pri ustanavljanju lesne zadruge …

Ljubezen do narave in zemlje v povesti *Borba*

Ker se je Kuharjeva družina pogosto selila z ene najemniške domačije na drugo, mati ni bila preveč zadovoljna s temi se-

litvami, oče pa je po sili razmer tolažil svojo obupano ženo. Vorančeva mati je bila hčerka premožnih kmetov in res je morala biti velika ljubezen, da se je ponosna gruntarska hči poročila s preprostim najemnikom in se sprijaznila s skoraj osemnajstletno najemniško kalvarijo. Voranc teh selitev še posebno ni maral, ocenjeval pa jih je kar po legi krajev. Nicine (senčne kraje) je sovražil, prisojne lege pa so mu bile pri srcu. In ta, tudi njegovim literarnim junakom vtisnjen odpor proti vsemu senčnemu ter temačnemu in zaverovanost v luč, svetlobo in sonce sta značilna tudi za njegova dela (Mrdavšič 2023: 143). Literarna dvojnost svetloba – senca mu je poosebljala nravno plat doživljanja in čustvovanja: boj med dobrim in zlim.

Po krajšem najemniškem bivanju na Kravperhu, domu matere Marjete, so bili Kuharji dalj časa na Koglu: »Končno smo se spet selili, to pot na posestvo grofa T. Novi dom je bil prijaznejši od prejšnjega; položen je bil na okroglem griču in krasna dolina je bila pod njim. Ko smo se selili, je bil oče vesel …« (Prežihov Voranc 1962: 50)

Pozneje so Kuharjevi stanovali v stari kmečki hiši pri Prežihu kot najemniki dobrih deset let; Voranc je tu živel od svojega osmega do osemnajstega leta. Tu se ga je po tedanji šegi prijelo ime te domačije: Prežihov Voranc. To ime je pozneje vzel za svoj pisateljski psevdonim. Prežihov svet morda ni najbolj rodoviten in ne najbolj lagoden, je pa najlepši hotuljski svet, blago nagnjen proti jugu in proti vasi, razgrnjen na soncu in zazrt proti Uršlji gori. Na Preškem vrhu so se Vorančevi starši tudi ustalili. Na tem gruntu z več kot tridesetimi hektarji zemlje že od leta 1888 ni bilo več kmečkih lastnikov. Gospodarji so bili tuji gospodje, ki na tej zemlji niso živeli. Kar je bilo negozdnega, so dajali v najem, gozd pa so obdržali in iskali v njem svoj dobiček. Tedaj, ko so Kuharji prišli k Prežihu, so

bili lastniki italijanski lesni trgovci, firma Fratelli Feltrinelli iz Bolzana. Ob košatem hlevu z gumnom in parno je bil preprost, nizek kmečki dom, ki tak stoji še zdaj, gospodarsko poslopje pa so v zadnjih letih prenovili in preuredili. Kuharji so bili znana in spoštovana družina. Čeprav so bili na tem gruntu le najemniki, je ime po zemlji in domačiji veljalo le za starša in za štiri Prežihove fante. Oče Kuhar je bil kmet z dušo in srcem. Voranc je pogosto čul očetove vzdihe: »Ah, ko bi bila zemlja, katero obdelujem, moja, bi delal s čisto drugačnim veseljem!« (Prežihov Voranc 1962: 57)

Ker je bil Voranc od rane mladosti vprežen v trdo kmečko delo na najemniških kmetijah, je že takrat tenko občutil veliko bojazen in strah svojega očeta, majhnega poljedelca – najemnika. Vedel je, da je oče povsem odvisen od sil narave, ki so žal prevečkrat grozile in tudi ogrozile sadove njegovega truda in dela. Kuharjeva družina se je z vsemi silami borila z nevihtami za snope zrelega žita, za seno in druge poljedelske pridelke, ki so bili nujni za njihovo preživetje.

Dobrih deset let je Vorančev oče posojal svojo ljubezen Prežihovi zemlji, ob tem pa se je oziral, kje bi lahko prišel do česa svojega. Leta 1911 se je to uresničilo. Čisto blizu v soseščini je kupil, ko je bil Prežihov grunt spet naprodaj, spodnji del: Prežihovo bajto in okoli nje v lepi legi nekaj nad pet hektarov setvenega in travniškega sveta in tri in pol hektarje gozda. Sedaj so Kuharjevi končno dosegli, kar so si že dolgo želeli: da so sami svoji gospodarji, da imajo lasten dom in da poženejo trdne korenine v domači zemlji.

Po koncu prve svetovne vojne se je Voranc, ki ga je razočaral brezupen položaj preprostih kmečkih ljudi, vrnil domov, v Prežihovo bajto. Preživeli napori in hudo razočaranje iz prve vojne in prvih povojnih let, ko ga je nova jugoslovanska država

ukanila za čisto vsa pričakovanja, so ga najprej pahnili v obup, a je kmalu spet našel novo delo in novo upanje. Spet se je lotil pisanja. Leta 1921 je izšlo v *Ljubljanskem zvonu* njegovo avtobiografsko besedilo, novela *Borba* (Kuhar 1921: 49–55, 115–117, 164–169, 237–240). V njej je tudi lep opis kmečkega doma in narave, ki je bila mlademu fantu zelo pri srcu in se je prav preko te ljubezni trdno navezal tudi na zemljo: »Najnežnejša mladost me spominja na lep, prijazen kmetski dom. Tisti pravljični spomini rajsko sladkih časov mi ga predstavljajo nepopisno lepega, odetega v večno sončno luč« (Prežihov Voranc 1962: 48).

Ta dom seveda ni bila njegova rojstna hiša, Kotnikova bajta, ki je ležala v nicini ob potoku in jo je Voranc vedno, kadar je pozneje hodil tam mimo, občutil kot izredno neprijazno:

> Moj rojstni dom je bil pravo nasprotje onega doma mojih prvih spominov. Ležal je v globeli med gozdovi in gorami; koča je bila črna in nizka, hlev ob njej ubog, viseč v breg. Vse je bilo silno razpadlo in zapuščeno, brez polja naokrog … V soteski je bilo mrzlo in mračno in zdelo se je, kot bi je sonce nikdar ne osvetlilo. (Prežihov Voranc 1962: 48)

Voranc je bil že v najnežnejši mladosti tesno povezan z naravo in ta odnos, ki je bil pri mladem kmečkem fantu nekaj posebnega, je ohranjal, ga gojil in utrjeval tudi pozneje. Naravo je občutil in spoznaval z obeh strani. Z lepe, prijetne in romantično obarvane jo je čutil že kot otrok, morda tudi zaradi blagodejnega vpliva materinih pripovedi. Grozeče pa se mu je narava predstavljala zaradi očetovega vsakodnevnega boja, ko se je moral kot reven grofovski najemnik iz dneva v dan boriti za preživetje. Odvisen pa je bil od muh narave in je prav vsak dan trepetal za pridelek, ki mu ga je lahko uničila grozeča

nevihta. Mladi Voranc je bil takrat kot prvorojenec edina pomoč očetu poljedelcu pri delu na polju, v hlevu in gozdu. Ko sta se v Kotljah nadučitelj in domači župnik odločala o tem, kdo naj gre naprej v šole, in je izbira padla na brata Alojzija, je to izbiro njegov brat veliko pozneje v pismu utemeljeval tako:

> Tisto čenčanje, da Voranc ni mogel v šole zaradi tega, ker so ga oče rabili za holcerja[1], bi vendar enkrat pustili pasti. Takrat, ko je šlo za to, kdo naj gre študirat, ali eden ali dva ali nobeden, so imeli o tistem "meeting" pri nadučitelju Pinterju in sta se ga udeležila Močnik (učitelj) in rajni župnik Štingl. Ker dveh niso mogli poslati v šolo, so sklenili, da pošljejo mene, in to na podlagi spričeval. Ker sem imel slučajno boljša, so izbrali mene. S tem ni rečeno, da so naredili prav, in še danes sem prepričan, da bi bilo bolj pametno, če bi izbrali Voranca, ker je imel mnoge darove bolj bogate in bi jih bil v šoli do konca razvil, medtem ko jaz menda svojih manjših darov nisem tako razvil, kot bi jih mogel odnosno moral. Toda s tem hočem le reči, da holcarijo naj kar izpustijo. Sicer pa je bil Voranc takrat še otrok, star dvanajst let, komaj dober za skorjo lupit in steljo spravljat. [2]

Voranc temu pisanju seveda ni mogel oporekati, ker je bil takrat, ko je brat Lojz pisal o tem Gusteljnu, že pokojni, je pa že leta 1920 v avtobiografski povesti *Borba* med drugim zapisal:

1 Holcer (ljudsko) = drvar.

2 Pismo Alojzija Kuharja bratu Avgustu. New York, 1957. Arhiv Koroške osrednje knjižnice dr. Franca Sušnika Ravne na Koroškem.

> Zelo zgodaj me je pričel oče uporabljati pri delu. Ni čuda, sam je bil ž njim preobložen in ga je komaj zmagoval. Najprej sem moral goniti vole pri setvi, potem sem pričel s pašo; čisto majhen sem že moral vstajati s prvo zoro, kar je bilo zelo bridko, in goniti živino v gozd. In čim večji sem prihajal, tem težja dela sem opravljal. (Prežihov Voranc 1962: 57)

V samorastniški noveli *Jirs in Bavh* pa je o tem zapisal: »Ko sem postal šolar, sem postal tudi pastir. Z desetimi leti sem bil že za krmilca, kmalu sem bil za volarja, kravarja, dokler niso sploh vsa hlevska dela prišla name (Prežihov Voranc 1940: 54).

Četudi je bil mladi Voranc vedno v stiku z naravo in jo je občutil in doživljal z vsemi čuti, pa vseeno veje iz novele *Borba* več strahu pred njenim zlobnim licem: nevihte, toča … Pred poetičnostjo, ki jo je Voranc v svojih poznejših delih še nadgradil, je prevladala njena črna plat. Prevladal je očetov vpliv, ker se je kot poljedelec na najeti zemlji bal naravnih katastrof, ki bi mu lahko uničile ves pridelek. To je že trden dokaz, da se je mladi Voranc že zelo zgodaj navezal tudi na zemljo, ki je njegovi družini pomenila preživetje.

Borba z zemljo za vodo v Prežihovi noveli *Vodnjak*

Tretja novela v zbirki *Samorastniki :* Koroške povesti (Naša založba, Ljubljana 1940) je *Vodnjak*. Prežihov Voranc jo je zasnoval leta 1924, ko je izvedel za spor med dvema sosedoma na Brdinjah. Stari Skrivarnik in stara Kurtnica sta se takrat hudo sporekla zaradi vode. Skrivarnik je skopal malo nad svojo hišo pod Kurtnikovo jablano rezervoar in hotel speljati to vodo do svoje hiše, sebi na dvorišče, stara soseda pa tega

ni dovolila. Ko je zadeva prišla pred sodišče na Prevaljah, je Voranc šel k sprtima sosedoma in dosegel, da sta se pobotala.[3]

Prežihov Voranc je zasnoval in uresničil iz teh drobcev resničnega dogajanja arhaično legendo, saj je ustvaril sago o koroškem rodu, ki je zemlji iztrgal dragoceno vodo, ki je vir življenja. Pričetek nas uvede v baladno vzdušje te novele:

> Sosedje so pravili, da je na Borovnikovem domu trdo življenje. Zemlja je borova, rjava, polna laporja, iz gozda sili vsepovsod na polje praprot in vresje. Ako se je hotelo kaj izsiliti iz teh njiv, se je moralo trdo prijeti za delo. Največja napaka, ki je morila Borovnikov dom, je bila pa ta, da pri hiši ni bilo vode. (Prežihov Voranc 1940: 85)

Ker pa se je nekoč staremu Borovniku, ko je zadremal nad hišo na travniku ob robu gozda, v sanjah dozdevalo, da voda žubori pod bezgom na gorici[4], je na smrtni postelji to povedal svojemu sinu: »Ti, Miha! Kadar umrjem … koplji tam za gorico … kjer raste bezgovi grm – tam notri je – voda –.« (Prežihov Voranc 1940: 86)

Mladi Borovnik se je odločil, da poskusi srečo. Ko je tudi njegova žena privolila, da pomaga in mu je zasijalo upanje, je narava takoj spremenila svoje lice: »Popoldne je bil lep, zgodnje pomladni dan. Sonce je pripekalo v rjavi breg, da je zadišala po vzduhu topeča se smola iz bližnjih lesov. Bilo je prijetno in

3 Pogovor s Francetom Kosmačem – režiserjem Vodnjaka (1954). Film, ilustriran mesečnik, št. 11, str. 165.

4 Gorica (ljudsko) = kmečko dvorišče, ki zajema prostor znotraj plota.

Borovnik je sedel popoldne k čebelnjaku, gledal v roje muh[5] in mislil na vodnjak« (Prežihov Voranc 1940: 88).

Borovnika sta kopala že tretji teden, pomagala je tudi babica, o vodi pa ni bilo sledu. Sosedje so medtem raznesli po okolici čudno novico, da je mladi Borovnik znorel. Minil je tudi mesec in še več dni in vodnjak je bil globok že petindvajset metrov, saj je Borovnik delal s podvojeno močjo, ženski pa sta komaj utegnili spravljati zemljo iz jame. Nekega dne pa zelo dolgo ni bilo znamenja iz jame, da je kad z zemljo polna:

> Takrat se je zaslišal iz globočine presunljiv, radosten, skoraj divji krik: "Voda – voda!" … … Iz vodnjaka pa ni bilo nobenega znamenja več, niti odgovora na klicanje … Takrat ju je obšla grozna slutnja. Spogledali sta se in kriknili od strahu: Zalilo ga je. (Prežihov Voranc 1940: 94)

Ljudje, ki so prihiteli na pomoč, so lahko le zvlekli mrtvega Borovnika iz globoke jame:

»Voda pa je nenavadno hitro naraščala in v nekaj urah je napolnila vodnjak. Pričela se je razlivati čez rob po bregu navzdol do njiv in travnikov, po katerih so odnesli čez dva dni mrtvega Borovnika na pokopališče« (Prežihov Voranc 1940: 95).

Četudi je novela razmeroma enostavno grajena, pa iz uresničenega čudeža, ki ga je malo pred svojo smrtjo napovedal stari Borovnik, odsevata neomajno upanje in prastara vera ljudi v na videz nemogoče. Iz nepričakovane smrti mladega gospodarja pa izžareva tragična ljudska baladnost, ki jo je povzročila prav tako želena voda.

5 Muhe (ljudsko) = čebele.

Boj z vodo za zemljo v Prežihovi noveli *Boj na požiralniku*

Druga samorastniška novela, ki je vredna naše pozornosti, je *Boj na požiralniku*. To je prva, nosilna novela v zbirki. Prvič je izšla že leta 1935 v 7./8. številki *Sodobnosti,* tokrat prvič pod psevdonimom Prežihov Voranc. Kritiki so z začudenjem ugotavljali, da je s to novelo planil v slovensko literaturo čisto nov tip literarnih junakov. Najlepše je novelo v uvodniku v prvo izdajo knjige leta 1940 označil Josip Vidmar: »Bila je dokaz sveže moči in zrelega oblikovanja; bila je silovita v svoji prepričevalni preprostosti in popolnoma nova ter samosvoja po duhu« (Vidmar 1940: 7). Dihurji, ki so premogli le borno močvirno kmetijico, so se za ceno lastnega življenja vsak dan borili za preživetje na svoji nerodovitni zemlji: »Dihurjeva bajta je imela pet njiv, na največjo je prišlo nekaj okrog dva birna[6] posetve. Kadar so spomladi, ko je macesen na gori že ozelenel, Dihurji začeli z oranjem, so sosedje rekali: 'Pri Dihurjevih že spet zemlja gori!'« (Prežihov Voranc 1940: 19)

Ta novela je izrazno najmočnejša, saj stari Dihur v boju za preživetje z neusmiljeno naravo opravlja sizifovsko delo. Zemlja, ki preživlja njega in njegovo številno družino, je hkrati njegova nesreča in prekletstvo. Četudi ji iztrga za nujno vsakdanje preživetje, mu hkrati jemlje moč in vero v to, da bo kdaj bolje. Dihur se z neverjetno vztrajnostjo bori tudi potem, ko mu počasi ugaša še zadnje upanje v zmago. Četudi njegovih muk ni nikoli konec, ga ne zapustita življenjska strast in up za preživetje. Kljub silnemu odrekanju vseeno živi z naravo in z njo utripa:

6 Biren = posoda za merjenje žita, ki ustreza 60 kg.

> Globoko je vsrkaval Dihur lepoto prostranega večera, njegov mir in vonj. Misli so se mu pa kakor vešče lovile okrog košenine, okrog ječmena in drugih neposrednih, najbližjih skrbi. In čimbolj se ga je polaščala utrujenost, tem bolj se ji je pamet upirala. (Prežihov Voranc 1940: 34)

Dihur je premagal življenje s samo njemu lastnim prezirom in tako nadgradil svojo usodo, ki je sedaj postala odvisna le od njega samega. Z vsemi silami se je boril z vodo za rodovitno zemljo. Razpet je bil torej med borbo s silami narave in z nemogočimi razmerami družbenih odnosov, ki so bili skrajno krivični do malih kmetov in najemnikov brez lastne zemlje. Iz te novele kar kriči klic k uporu in po spremembi trenutnega nemogočega stanja revnih kmetov in najemnikov. V njej, kljub veliki Dihurjevi navezanosti na zemljo, prevlada prvinski boj za preživetje nad tragično liričnostjo, ki je značilna za novelo *Samorastniki,* in prvinsko erotiko, ki jo kažeta glavna junaka novele *Ljubezen na odoru.*

Radmančina bitka z zemljo in za pristno ljubezen v noveli *Ljubezen na odoru*

Novela *Ljubezen na odoru* je za večino literarnih kritikov nosilna zgodba zbirke *Samorastniki*, saj je najbolj močna in povsem sodobna zgodba. O njenem nastanku ni mogoče najti nobenih avtorjevih izjav, le Tomo Brejc piše v *Spominih na Prežihovega Voranca:*

> Jeseni leta 1939 /…/ se je njegova žena morala vrniti v Jugoslavijo. Odslej je gospodinjil sam /…/ Po večerji sva pri čaši vina obsedela /…/ Ob taki priliki mi je nekoč zaupal, da piše novelo, ki utegne biti ena najboljših. »Toda konec«, je

> dejal, »mi dela težave. Glavnega junaka je treba ubiti, toda nisem si še popolnoma na jasnem, na kakšen način.

Brejc nato piše, da mu je povedal o nesrečni smrti svojega prijatelja, ki se je ponesrečil pri gozdnem delu. Prežih je hotel vedeti čisto vse o tem dogodku, se nato dvignil in rekel, da bo še malo delal. Že čez nekaj dni pa mu je povedal, da je končal svojo najmočnejšo novelo *Greh na odoru*, katere glavni junak je resnično živel« (Koruza 1964: 494).

Prežih nam kot glavno junakinjo novele *Ljubezen na odoru* predstavi naturno, elementarno in delovno požrtvovalno žensko. Svojska čutna govorica njegove umetniške pisave razodeva, da se zavzema zanjo, da ji je zelo naklonjen, ko zaživi ob svojem novem izbrancu Voruhu sproščeno in čutno življenje v neoskrunjeni naravi:

> Medtem se je naredil dan, v katerega se je takoj vsulo vzhajajoče sonce z vsem bogastvom svojih barv in senc. Z roso napolnjene vdrtine po rali so zablestele, po grmovju so se svetlikali rosnati pajčolani žlahtnih mrež, ki jih je čudna, pajkasta žival napredla ponoči, podobni prelestnim koprenastim kitam in vencem draguljev. (Prežihov Voranc 1940: 106–107)

Za Radmanco, ki je morala vsako pomlad prenesti z jerbasom na zgornji del njive skoraj dva tisoč kilogramov zemlje, pa je bilo to težaško, ubijajoče opravilo:

> Toda zemlja je prekleta, kadar jo mora nositi siromak, ki je ima premalo, zemlja je hudič, kadar se je lotiš golorok. Odkoplješ jo en jerbas, nosiš jo, glavo ti hoče raznesti in boki ti pokajo, a brazdi se niti ne pozna; znosiš je deset,

> dvajset jerbasov, a komaj za spoznanje se je skrčila brazda, ki leži tu na robu kakor črna, tolsta ubita kača … (Prežihov Voranc 1940: 101)

In čeprav je skozi vse besedilo prisotna ta izredna naklonjenost, ki jo na nekaterih mestih pisatelj celo preveličuje, Prežih vseeno ne sme in ne more dopustiti zmage v tej prvinski ljubezni. Voruhova smrt, ki jo prinese usodno drevo, ki zdrsi v dolino, tragično opominja na usodnost žrtvovanja, na neizprosnost realne matrice njegove, kljub vsemu pozitivne umetniške pisave:

> Mati je še vedno držala Voruhovo glavo v naročju. Njene prsi so se sunkovito dvigale. »Kaj pa je, mati?« je vprašal Karmuh z rahlim, prizanesljivim glasom. Mati je dvignila glavo, pogledala skozi solzne oči zdaj enega, zdaj drugega otroka, potem je vzela njuni glavici, jih nežno stisnila v naročje tesno k Voruhovi glavi in z bolestnim, a močnim glasom rekla: »Smrt …« (Prežihov Voranc 1940: 135)

Ta novela je najbolj prepričljiva zato, ker pisatelj nikjer ne politizira, ne teoretizira in ne moralizira. Svojo tolikokrat preizkušeno modrost življenja prikaže v močnih, svežih in večplastnih pastelnih podobah in dejanjih. Z njemu lastno srčno dobroto se potopi v vsako živo bitje, tudi nebogljeno, še kako pa se zaveda, da zmaguje vedno in povsod le moč, bodisi čista fizična sila, bodisi denarno in s premoženjem podprta moč ali pa, za kar se bralci vselej najbolj navdušimo, moč osebnosti (Boršnik 1962: 347).

Kmetstvo in narava v Prežihovem romanu *Jamnica*

Leta 1946 je končno izšel tudi roman soseske *Jamnica* (napisan leta 1941, izdan z letnico 1945), s katerim je Voranc prikazal monumentalno podobo življenja v rodnih Kotljah, epopejo svoje pokrajine v letih 1921–1930 in njenih krepkih, neukrotljivih in samoraslih ljudi. Tudi v tem romanu koroški pisatelj ni zatajil svoje velike ljubezni do preprostih kmečkih ljudi in svojega intimnega odnosa do narave:

> Dekliške oči so se začudeno odprle, a so se takoj spet zaprle. Nenadna misel jo je nanagloma zapustila in spet ni občutila drugega kakor omamljivi vonj poletne noči, nasičen z duhom polj, lok in trat. Samo toliko je še razločila, da korakata proti neki temni podobi, ne vedoč, da je to star, na pol razpadel križ ob poti, in ne sluteč, da jo njen spremljevalec nalašč vodi tja. /…/ »Ah ne, Tonač, ne, danes še ne … Jutri lahko, samo danes še ne ...« »Zakaj pa danes ne?« se je zavzel fant. »Jutri bi še rada nosila Marijo …« »Oh lola!« je veselo vzkliknil Tonač, »saj jo tako tudi lahko nosiš. Poglej druge …« Zgrabil je Mojckino drobno, trepetajoče telo in ga brez odpora prižel k sebi … Ko je čez nekaj časa spet odprla svoje velike, začudene oči, so iz njih tekle solze sramu, strahu in tihe sreče … Na vzhodu, ki je bil še malo prej tako teman kakor zahod, pa se je zdaj pokazal prvi svit. V loki za potokom so se oglasile prve ptice ... (Prežihov Voranc 1945: 42–43)

Roman je poln natančnih opisov ljudskih običajev in skupnih del, kjer so sodelovali moški in ženske. Prikazano je torej tako življenje vaške soseske kot tudi njenih posameznikov. Izstopa bogat in polnokrven opis steljeraje pri bogatem kmetu Munku, kjer so se možje in žene razdelili

v delovne skupine. Možje so klestili veje, ženske pa so nakleščeno steljo nalagale v plasti. Ko je bilo to delo končano, je sledila velika pojedina z družabnimi igrami, lovom na pušeljce in s plesom.

Voranc je v *Jamnici* opisal tudi veliko drugih šeg in običajev, ki so družili in povezovali Jamničane. To so žetev, lepa nedelja, postavljanje mlaja, pokanje z možnarji, sejem, svatba; cerkveni obredi: pletenje vencev, skupna spoved, procesija in nošnja Marije, skupna molitev ob mrliču, pogrebu in osmini. Že v uvodnem poglavju, ki se prične s poletnim jutrom leta 1921, veliki zvon na cerkvi sv. Marjete kliče celotno Jamnico k maši, ki jo je plačal najbogatejši jamniški kmet Munk. Maši sledi obdarovanje revežev in beračev in k tej slovesnosti pridejo vsi Jamničani, od najsiromašnejših beračev Moškopleta in Ajte do bogatega graščaka Ložekarja.

Domači običaji in delovne navade, ki jih je Prežihov Voranc zelo obširno in z velikim posluhom opisal v *Jamnici*, so za nas zanimive tudi kot na žalost že dokaj izginjajoči del koroške in slovenske duhovne kulture. Skupinska dela so kmetje in vaščani opravljali v skupnih javnih prostorih, ki so bili javni. Mladeniči in možje so se zbirali v gostilnah, dekleta in žene pa v cerkvi pri pletenju vencev in drugih podobnih opravilih. Vaški odborniki so seveda zasedali v občinski stavbi. Med vsemi temi družabnostmi so izstopala verska opravila, ki so v tistih časih imela pomembno vlogo pri delovanju vaške skupnosti. In spet je bila tu velika navezanost na zemljo, ki je velikokrat povzročila tudi spopade med člani iste družine. Vsem je šlo za isti cilj, prizadevali so si za ohranitev posestev, ki jih nikakor ne bi smeli razkosati, saj naj bi ostala v rokah družine. Zaradi zemlje so se torej v *Jamnici* spopadali člani istega rodu, bratje in sestre. V spremni besedi k zadnji izdaje *Jamnice* (2010) sta

avtorja zapisala: »Za ohranjanje vaškega kolektiva je odločilna vezanost njegovih članov na zemljo; nekakšen naturni vitalizem« (Perenič & Hladnik 2010: 513).

Voranc, kmet po duši

Ko mu je minila najnežnejša mladost, Voranc pravzaprav nikoli več ni bil kmet (v pravem pomenu besede) na svoji zemlji. Za to preprosto ni imel časa, saj ga je življenje s tako silo odnašalo in premetavalo po svetu, da je lahko le takrat, kadar je slučajno pristal v kakem mirnem, zatišnem zalivu, mislil na svojo ljubo Mežiško dolino in njihov skromni kmečki dom na sončni rebri Preškega vrha. Ostal pa je kmet po duši.

Danes je težko ugibati, kaj vse je Voranc še zasnoval iz kmečkega življenja, ker so se vsi njegovi zapiski skupaj z literarnimi načrti iz tistega obdobja izgubili. Prav tako ne vemo, ali je kaj od tega gradiva odnesel s seboj v tujino. Že v prvih letih izgnanstva pa se je Prežihu obzorje s številnimi evropskimi potovanji, ko je ilegalno prekrižaril skoraj pol Evrope, in mnogimi poznanstvi s teh poti zelo razširilo. Vse to in pa domotožje po rodnih krajih je najbrž v veliki meri vplivalo na to, da je začel gledati na borbo svojih brezpravnih ljudi z veliko širše ter čustveno in idejno poglobljene perspektive. Nekaj so verjetno o tem odločali tudi tedanji literarni vplivi, ki pa jih, žal, ne poznamo.

Sklep

Prežihov Voranc je bil po duši kmet v pravem pomenu te besede. Ko je bil po osvoboditvi ljudski poslanec, je ženi napisal pismo, ki ga v tem stoodstotno potrjuje. Tako piše:

25. III. 47

Draga žena.

Danes odhajam v Beograd.

Zadnjič sem pozabil pisati kje se nahaja pipa za taterman[7] pred hišo. V dekličji sobi v predalu umivalnika. To je, če ga še niste našli.

Ne pozabite na umetni gnoj na pšenico na vrhu, ki ga treba raztrositi takoj.

Za rips[8] jarega posjati.

Piši, kaka je ozimina?

In Te lepo poljubljam in pozdravljam nakar tudi mamo

ves Tvoj LKuhar

Kašto hudičevo zapiraj. Ko po svetu hodim, vem kaj je kašta vredna.[9]

Za Korošce je bil Prežih tako ali tako vedno nekaj več. Prvo pomembnost mu je dalo umetniško pisateljsko ime. Drugo pomembnost je skovala njegova revolucionarna dejavnost, kar za tiste čase v politiki ni bila majhna stvar. Tretja razsežnost pa je zagotovo skrita v njegovi neizmerni ljubezni do domače zemlje in njenih samoraslih ljudeh. In zato lahko upravičeno še enkrat zatrdimo, da je bil poleg vsega naštetega Voranc resnično tudi kmet po duši.

7 Taterman = pokončen steber pri studencu ali vodnjaku; v njem je bila cev za dotok vode.

8 Rips (ljudsko) = oljna repica.

9 Rokopis, 25. 3. 1947, hrani Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika Ravne na Koroškem. Pismo je bilo natisnjeno v Prežihovem albumu, str. 134. Ljubljana: Založba Borec 1983.

Viri in literatura

- Marja BORŠNIK, 1962: Prežihov Voranc. *Študije in fragmenti*. Založba Obzorja, Maribor.
- Jože KORUZA, 1964: Opombe. *Lovro Kuhar - Prežihov Voranc. Zbrano delo.* 2. knjiga. Ur. Drago Druškovič in Jože Koruza. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Alojzij KUHAR, 1957: *Pismo Alojzija Kuharja bratu Avgustu*. New York. Arhiv Koroške osrednje knjižnice dr. Franca Sušnika Ravne na Koroškem.
- Lovro KUHAR - PREŽIHOV Voranc, 1962: *Zbrano delo.* 1. knjiga. Ur. Drago Druškovič in Jože Koruza. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Lovro KUHAR, 1921: Borba. *Ljubljanski Zvon*, 49–55, 115–117, 164–169, 237–240.
- Janez MRDAVŠIČ, 2023: Nekaj o Prežihu. *Prežihov Voranc v ogledalu Koroškega fužinarja 1951–2007.* Ur. Vojko Močnik idr. Ravne na Koroškem: Prežihova ustanova, Javni sklad RS za kulturne dejavnosti – Območna izpostava.
- Urška PERENIČ & Miran HLADNIK, 2010: Spremna beseda. *Prežihov Voranc. Jamnica, roman soseske*. Ljubljana, Študentska založba.
- Pogovor s Francetom Kosmačem – režiserjem Vodnjaka, 1954: *Film*. Ilustriran mesečnik. 11.
- PREŽIHOV Voranc, 1940: Jirs in Bavh. *Samorastniki*. Ljubljana: Naša založba.
- PREŽIHOV Voranc, 1940: Vodnjak. *Samorastniki*. Ljubljana: Naša založba.
- PREŽIHOV Voranc, 1940: Boj na požiravniku. *Samorastniki*. Ljubljana: Naša založba.

- PREŽIHOV Voranc, 1940: Ljubezen na odoru. *Samorastniki*. Ljubljana: Naša založba.
- PREŽIHOV Voranc, 1945: *Jamnica. Roman soseske*. Slovenski knjižni zavod v Ljubljani.
- *Rokopis, 25. 3. 1947.* Hrani Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika Ravne na Koroškem.
- Josip VIDMAR, 1940: Opombe. *Prežihov Voranc. Samorastniki. Koroške povesti.* Ljubljana: Naša založba.

Dimenzije brezupa v človekovem odnosu do narave z ozirom na duhovne razsežnosti v Prežihovih novelah *Vodnjak* in *Boj na požiralniku*

LUCIJA MIRKAC FORTIN, mag. prof. prim. knjiž. in lit. teo. in mag. prof. slov.

ŠC Ravne na Koroškem, Gimnazija Ravne na Koroškem,
Na gradu 4, SI 2390 Ravne na Koroškem,
luci.m97@gmail.com

Prispevek analizira odnos med človekom in naravo v Prežihovih novelah *Boj na požiralniku* in *Vodnjak*, pri čemer je poudarek na njegovi brezupnosti. Izhaja iz predpostavke, da je teža delovanja narave na človeka še toliko večja zaradi mesta, ki ga narava zaseda v njegovem svetu, izpraznjenem smisla. Prispevek se pri tem zlasti osredotoči na recepcijo tega odnosa pri dijakih, v drugem delu pa predstavi medbesedilno navezavo na obe noveli, *Koroški diptih*, pri čemer poskuša odgovoriti na vprašanje, ali lahko srečevanje z omenjeno dramo pri dijakih kakor koli vpliva na njihovo dojemanje brezupa v obeh Prežihovih novelah.

Dimensions of hopelessness in the relationship between human and nature with regard to spiritual dimensions in Prežih's short stories *Vodnjak* and *Boj na požiralniku*.

The article analyses the relationship between man and nature in Prežih's short stories *Boj na požiralniku* and *Vodnjak*, with the emphasis on its hopelessness. It assumes that the nature's influence on man is all the greater due to the place that nature occupies in his world, which is emptied of meaning. The article particularly focuses on the students' reception of this relationship, and in the second part presents the intertextual connection between the two short stories and *Koroški diptih*, as it attempts to answer the question of whether the students' encounter with the mentioned drama can in any way influence their perception of hopelessness in both of Prežih's short stories.

Ključne besede: človek in narava, nemoč, duhovne razsežnosti narave, medbesedilnost, Prežihove novele, pedagoške razsežnosti dramatizacije

Keywords: man and nature, helplessness, spiritual dimensions of nature, intertextuality, Prežih's short stories, pedagogical dimensions of dramatization

Uvod

Svet, ki obstaja okrog nas, nas oblikuje – prav tako dogodki, zlasti takšni, ki v sebi nosijo pridih epohalnega. Sem brez najmanjšega dvoma spadajo tudi naravne nesreče, ki lahko čestokrat sprožijo organski val vprašanj, povezan s človekovim odnosom do narave in sveta, ki ga obdaja nasploh. Val vprašanj pa po navadi sproži tudi val ustvarjalnosti.

V prvem delu pričujočega prispevka se bom osredotočila na odnos človeka in čestokrat katastrofično naravnane narave v Prežihovih novelah *Boj na požiralniku* in *Vodnjak*, pri čemer bom predpostavljala, da je Prežihov človek, ki biva v pretežno transcendenčno izpraznjenem svetu, še toliko bolj pod vplivom narave, ki v življenju ljudi zadobiva dodatne duhovne razsežnosti. V duhu tega se bom osredotočila na simbolne razsežnosti omenjenega odnosa, opredelila mesto narave v Prežihovem sistemu, čemur bo sledila primerjalna analiza novel *Boj na požiralniku* in *Vodnjak*. Pri tem se bom z ozirom na vse pretekle ugotovitve najbolj osredotočila na motiv brezupa.

Drugi del prispevka se bo dotikal pedagoške prakse. V šolskem letu 2024/2025 smo z dijaki, vključenimi v gledališko skupino Kavčuk, krstno uprizorili mojo dramo *Koroški diptih*, ki se medbesedilno navezuje tako na Prežihovo novelo *Vodnjak* kot tudi na *Boj na požiralniku*, pri čemer motive iz obeh del prenavlja v duhu avgustovske katastrofe iz leta 2023. V tem

smislu bi lahko rekli, da gre za neke vrste aktualizacijo, sicer zelo svobodno priredbo – oziroma še natančneje povedano – transpozicijo, ki pa še vedno ohranja vez z izvirnikom in naj bi razširila bralčevo oziroma gledalčevo dojemanje izvirnika, saj mu s priklicem konteksta besedilne predloge »pomaga vzpostaviti besedilni smisel« (Špacapan 2008: 394), pri čemer pa mora bralec »seči v svoj literarno-kulturni spomin, iz njega izbrati ustrezno enoto interteksta in z njo eksplicitno teksturo literarnega dela dopolniti, da jo bo sploh razumel« (Juvan 2000: 64). Proces je bil v našem konkretnem primeru sicer nekoliko drugačen, saj je za večino dijakov potekal v obratni smeri. Vseeno pa velja, da se »dopolnjevalci večinoma trudijo, da bi se prevzeto gradivo z njihovim pomensko in vrednostno zlilo, integriralo, okrepilo, postalo dostopnejše« (Juvan 1990: 236), spričo česar sem si upala sklepati, da bo srečevanje z besedilom, ki povzema in deloma prenavlja motive iz obeh Prežihovih novel, za dijake izkušnja, ki bo na nek način poglobila njihovo razumevanje izvirnikov oz. bo nanj vsaj v nekem smislu vplivala. Ob dejstvu, da so sodelujoči dijaki kot igralci gotovo bili ne le kritični, ampak tudi zelo poglobljeni bralci dramskega besedila, sem se tako spraševala, ali je lahko njihovo korespondiranje s tekstom v kakršnem koli smislu vplivalo na njihovo dojemanje izvirnih novel – glede na to, da drama v zadnjem delu z elementi parodije zaide nekoliko v svojo smer, lahko tudi v smislu tega, da bi dogodke v Prežihovih novelah zaradi tega dojeli bolj ali manj tragično, usodo glavnih oseb pa bolj ali manj brezupno. Spričo tega sem v začetku septembra 2025, ko so se dijaki vrnili v šolske klopi in smo pričeli tudi s snemanjem omenjene predstave, sklenila raziskati, ali se lahko bralska izkušnja igralcev res razlikuje od izkušnje njihovih

sošolcev, ki se s *Koroškim diptihom* niso srečali. K sodelovanju sem povabila 28 dijakov, od tega se jih je odzvala natanko polovica (14). Rezultate, do katerih sem prišla, ko sem vsem zastavila enako vprašanje – ki se je nanašalo na sporočilnost Prežihovih novel *Vodnjak* in *Boj na požiralniku*, s čimer so dokazovali tudi svojo zmožnost poglobljene samostojne interpretacije – bom predstavila v nadaljevanju prispevka.

Prežihove novele v duhu simbolne razsežnosti odnosa med človekom in naravo

Podoba narave se je v različnih obdobjih ustvarjalnega razvoja pri Prežihu spreminjala. Kot v svoji analizi njegovih mladostnih del ugotavlja Mrdavšič (1965), njegova osredotočenost na njeno lepoto, ki je razvidna iz njegovih zgodnejših del, kasneje prerašča ta okvir in se kaže tudi kot kruta in neusmiljena. Konec koncev jo je tudi sam »poznal […] tudi […] z druge, manj prijazne strani, […] vedel je, da skriva pod zunanjim, pogosto poetičnim videzom okrutno bistvo, ki ne pozna usmiljenja« (Mrdavšič 1965: 218). Ta »nova, globlja spoznanja o zemlji in njeni vampirski naravi« (Mrdavšič 1965: 217) zaznamujejo tudi številne njegove najbolj znane novele, zgrajene okrog boja malega človeka z zemljo in z družbo, ki jih je pisal v času politične emigracije (Obrazi slovenskih pokrajin 2000) – sem nedvomno spadata tudi *Boj na požiralniku* in *Vodnjak*.

Brezizhodnost in posledična tragičnost usode Dihurjev iz *Boja na požiralniku* in Borovnika iz *Vodnjaka* po svoje izvirata iz dejstva, da je usoda poljedelca v osnovi podrejena »muhavosti in brezdušnosti narave« (Mrdavšič 1965: 219), pri čemer je socialni položaj hkrati vzrok in posledica omenjene podrejenosti. »Pošastne razsežnosti« (Mrdavšič 1965: 219) njene uničevalne moči dosežejo vrhunec prav v teh dveh novelah in v

tem »spopadu z naravo pokajo kosti, pokajo mišice« (Mrdavšič 1965: 219). Požiralniki, ki so »požirali, uničevali rast« (Prežihov 2000: 6), posrkali vase »vso rušo s svojimi požrešnimi čeljustmi«, nato pa razdejanje nadaljevali drugje (Prežih 2000: 6), Dihurje silijo v nenehno bojevanje brez kakršnega koli resnega upa, da jim bo uspelo:

> Dihurjevi so se borili rod za rodom z lakotno, rdečo zemljo, tešili njen glad z gnojem, parali ji nedrja, razbijali grude njenega čela, odpirali žile njenega osrčja in mašili žrela požiralnikov z odpadki, prhovino in kamenjem. Vse zastonj! – Zemlja je ostala vedno enako nenasitna in požrešna, hlastno je goltala gnoj in ga brez sledu posrkavala kakor znoj njihovih rok in čel. Zdelo se je, da se njene lakotne ilovnate čeljusti požrešno stegajo po samem Dihurjevem rodu, srkajo za njegovim mozgom in za njegovo krvjo, zakaj rod za rodom je postajal bolj krmežljav. (Prežih 2000: 6)

Zemlja je prikazana kot trda, kruta, a ji, čeprav se tega zavedajo in niso niti malo naivni niti ne morejo niti nočejo ubežati – trmasto vztrajajo in v tem krutem svetu tudi sami postajajo kruti. Mokrotni svet Dihurjevih njiv in suha zemlja pri Sušniku, na prvi pogled kontrastna, pa vendar v svojem bistvu podobna pojava, iz ljudi, ki živijo tam, izsesavata življenje, njuni prebivalci pa se kljub dejstvu, da upanja ni, da je »vse zastonj« (Prežihov 2000: 6), vsakič znova odločajo za boj z naravo. Beseda »upanje« je sicer v noveli omenjena le dvakrat, ponos, ki jih žene, »strast in srd« (Prežih 2000: 36), ki jih podžigata, pa jih ves čas silijo, da se zaganjajo v požiralnike in se »dajejo« (Prežih 2000: 36) z njimi: »Zdaj ne smemo odnehati, to je samo potuha, […] bradavica mora biti suha, […]

požiralnik mora crkniti« (Prežih 2000: 36–37). Vseeno pa se na koncu vse bolj kristalizira dejstvo, da je podrejenost naravi za Dihurje manjše zlo kot podrejenost ljudem. Največji strah se na koncu uresniči, ko se mladi Dihurji po smrti očeta, v katerega so prej vseskozi kljub strahu pred njim upirali oči, razkropijo po službah, »zapuščino večnih požiralnikov pa je prevzel bogati sosed« (Prežih 2000: 40). Socialnorealistična poanta na koncu preglasi človekov boj z naravo, ki pa vseeno ostaja ključen motiv, ki poganja dogajanje. Upanja ni – obstajata le »strast in srd« (Prežih 2000: 6), skupaj s strahom pred tem, da jih bo kdo nadvladal. Želja po obvladovanju narave se pokaže za neuresničljivo, a to jim do zadnjega trenutka ne vzame moči in zagona. Narava je prikazana kot neusmiljena sila, na katero človek nima vpliva. Kljub temu pa, da ni narava tista, ki Dihurjem predstavlja največji strah, ampak to vlogo igra družba, vseeno velja izpostaviti, da ni boj z ljudmi, ampak boj z naravo tisti, ki jih popolnoma prevzame in zaslepi – obsesivna želja po tem, da bi bili rešeni, sanje, da bi le šlo vse po sreči, da bi »vendarle dokupil kje kako suho njivo, ki bi bila za krompir in rž« (Prežih 2000: 17), vse to Dihurja in njegovo družino tako obsede, da odpade vse ostalo – tudi skrb za druge, ki v letu, ko gre Dihurjem dobro, trpijo sušo, bog pa je tako v očeh tistih, ki prosijo za dež, kot tudi v očeh Dihurjev, zreduciran na izpolnjevalca človeških želja. Posledica je, da v letih, ko je suša, pri procesijah ni videti nobenega Dihurja, ko pa pride deževno leto, se kot neverniki obnašajo Sušniki – oba: Sušnik in Dihur sicer oba zmoreta toliko sočutja, da drug drugemu v težkih letinah pomagata, vendar bolj iz občutka slabe vesti. Smisel se tako zreducira na preživetje, boj z naravo (in v širšem smislu družbo) pa tako postane vrhovni absolut. Spričo tega

je tragičnost usode, ki jo doživijo Dihurji, še toliko večja, saj gre za izgubo vsega, v kar so verjeli.

»Suša vzame človeku kos kruha, moča pa dva« (Prežih 2000: 12), pa se izkaže za resnično tudi v kontekstu novele *Vodnjak*, sicer precej krajše, a prav tako zgrajene na vprašanju, kakšno moč sploh ima človek v boju z naravo. Borovnik v iskanju vode do zadnjega ne izgubi upanja.

Prisotno je nenehno naraščanje upanja, nekakšna gradacija, ki se stopnjuje od trenutka, ko je bil »njegov pogled en sam vprašaj, poln dvoma in upanja« (Prežih 2000: 77), do drugega tedna, ko »je upal, da pride že do vode« (Prežih 2000: 78), in ne ugasne do zadnjega trenutka, nekoliko se poleže kvečjemu, ko mu stric, ki ga pelje gledat jamo in mu razloži »svoje skrbi in upanje« (Prežih 2000: 82), malodušno in dvoumno odgovarja, naposled pa odkrito reče: »Kadar človek umira, se mu blede, na to ne dam nič. – Ko bi bil jaz na tvojem mestu, bi ne kopal« (Prežih 2000: 83).

Dejstvo, da začne, ko se loti kopanja, opuščati nedeljske svete maše, lahko simbolno razumemo kot nekakšen obrat na področju najvišjega smisla – bog se zopet umakne. Na mesto absoluta, ki mu Borovnik posveti ves preostanek svojega življenja, pa stopi voda, ki je ni – to spremembo s strahom opazujeta tako žena kot tudi mati (Prežih 2000: 84). Njegova neomajna vera – ki se je rodila ob očetovi smrtni postelji, ko mu je ta s pretrganim glasom naročil, naj koplje za gorico, kjer raste bezgov grm, ker je tam voda (Prežih 2000: 76), to, kar Prežih imenuje stoletne sanje (Prežih 2000: 76) najbrž kar vsega Borovnikovega rodu – ga požene v kopanje, ki ga povsem zaslepi, obenem pa ga v očeh družbe, ki ga obdaja, prelevi v naivneža. Njegovo kopanje vodnjaka v očeh drugih

deluje kot docela noro dejanje človeka, ki ne ve, kaj počenja, kar mu poleg strica jasno pove tudi tesar Krivonog:

> Briga me res ne, briga – koplji, da samega satana izkoplješ – vode ne boš. – He – saj vem, stari je nekaj prorokoval, ko je umiral. On, ki je prevrtal ves hrib in iskal vodo tam, kjer je ni. Bi mari prej mene vprašal! Tako se pa mučiš zastonj – za prazen nič. Bolj pametno bi bilo vleči se na hrbet, gledati v nebo in preštevati zvezde. Se boš vsaj spočil. Tako pa delaš in stradaš, da si že tak kakor trlica … (Prežih 2000: 80)

Dejstvo, da Krivonog po tistem po vsej okolici raznese vest o tem, kaj počne in »da se mu bodo sosedje rogali, hodili […] gledat njegovo delo ter mu odsvetovali, češ naj pusti vse skupaj« (Prežih 2000: 80), Borovnika jezi, a kopanja ne opusti. Kljub posmehu in kljub dejstvu, da vode ni od nikoder. Vprašanje, ali ga žene zgolj trma, ki jo nasprotovanje okolice samo še bolj podžiga, ali pa je to v resnici upanje, sicer ostaja odprto, a tudi če Borovnik v resnici vidi upanje in če ga tik pred njegovo smrtjo za hip ugledata njegovi žena in mati, zadnji odstavek izniči vse, kar je do tega trenutka v tem smislu obstajalo: »Voda pa je nenavadno hitro naraščala in v nekaj urah je napolnila vodnjak. Pričela se je razlivati čez rob po bregu navzdol do njiv in travnikov, po katerih so odnesli čez dva dni mrtvega Borovnika na pokopališče« (Prežih 2000: 86). Voda se iz vira rešitve prelevi v vir pogube.

Podobno kot Dihurje Borovnika žene strastna napetost (Prežih 2000: 78), kar štirikrat pa se ponovi tudi besedna zveza »brez prestanka«. Njegov zmagoslavni krik je podoben Dihurjevemu, da je »bradavica […] rešena« (Prežih 2000: 12), a

kakor Dihurjevemu kriku takoj sledita »čofast padec in nato bolesten jek« (Prežih 2000: 12), Borovnikovemu presunljivemu, radostnemu, skoraj divjemu kriku »Voda – voda!« (Prežih 2000: 85), ki se dvakrat ponovi, sledita tišina, nato pa »neko čofotanje, nekak šum, ki je bil podoben žuborenju močnega studenca«. (Prežih 2000: 85) Borovnikova smrt je nagla, a tiha. Slutnja, ki se priplazi, ko zavlada tišina in začne jamo polniti voda, se pri njegovi materi in ženi izkristalizira v krik in ju napolni z zavedanjem, da ga je zalilo. Njegova zagnanost in naivnost ob misli, da bo le prišel do vode, pa čeprav so ga vsi ostali prepričevali, da je to nemogoče, ga naposled pogubita.

Če razmišljamo o naivnosti obeh glavnih likov novel, Dihurja in njegove družine ter Borovnika, bi se dalo na podlagi izvedene analize reči, da je v *Boju na požiralniku* nasploh nekoliko manj naivnosti, kar morda na nek način ustvarja tudi vtis manj tragičnega konca, saj ima bralec hitro občutek, da se Dihurji v tak način življenja v veliki meri spuščajo zavestno in ga vidijo kot nekakšno manjše zlo v primerjali z življenjem pod jarmom kakšnega delodajalca[1] – Dihur je konec koncev »do grla sit hlapčevskih služb« in si predstavlja »na bajti neodvisno življenje« (Prežih 2000: 12). Boj s požiralniki je tako boj za svobodo, ki ga naposled izgubijo, a trma, ki jih

1 Čeprav je poudarek pričujočega prispevka na človekovem odnosu do narave in s tem povezanim brezupom, na tem mestu velja poudariti, da je borbeno razmerje med človekom in naravo v obeh obravnavanih novelah zgolj nekakšna kulisa za dejansko nasprotje med posameznikom in družbo oziroma sosesko, na kar opozarja tudi Miran Hladnik (Hladnik 1988: 346), ki nasprotja v noveli posplošuje v pare »individualno-kolektivno, revno-bogato, zgoraj-spodaj, človeško-brezobzirno, naturno-pokvarjeno«. (Hladnik 1988: 346) Če se pri analizi torej ustavimo zgolj pri naravi, v resnici ne pridemo do bistva stvari, ki je v človekovem boju z družbo.

do tistega trenutka žene, pa čeprav zgolj neznatno okrepljena z upanjem, daje občutek zavestnega ravnanja, kar njihov konec, ko svobodo izgubijo in tuja roka razdre »Dihurjevo gnezdo« (Prežih 2000: 40), jih požene po službah, posestvo pa prevzame bogati sosed (Prežih 2000: 40), naredi nekoliko manj tragičen. Boj, povezan s socialnorealistično poanto, tako sicer ima tragične razsežnosti, saj Dihurji ne dosežejo tega cilja, a samo dejstvo, da je bila situacija že v osnovi videti precej brezupna tudi iz njihove perspektive, ta končni razplet v njegovi tragični razsežnosti vseeno nekoliko omili. Manj naivnosti v *Boju na požiralniku* tako vodi tudi v manjše občutenje tragike, medtem ko je v *Vodnjaku* prisotno dosti več naivnosti, s tem pa tudi upanja, ki se na koncu izkaže za lažno. Vprašanje, ali je Borovnik tik pred smrtjo le spoznal svojo zmoto, sicer ostaja odprto, je pa dejstvo, da mu upanja kljub občasnim trenutkom šibkosti vse do konca ni zmanjkalo. Iz tega vidika – ker je situacija vsaj v Borovnikovih očeh videti manj brezupna – bi lahko imeli zgodbo o vodnjaku za bolj tragično od *Boja na požiralniku*. Svojevrstna tragika pa tu izhaja še iz očitnega razkoraka med svetom okrog Borovnika, ki ga predstavljajo njegov stric, Krivonog ter do neke mere tudi žena in mati, ter Borovnikom samim. Brezupnost situacije, kot jo vidita zlasti Krivonog in Borovnikov stric, Borovniku ostaja skrita. Živi v zmoti in se v tem smislu ne pusti motiti oziroma v kakršnem koli smislu ovirati. Ta prostovoljna slepota oziroma naivnost, ki jo poganja trmasta strast, nosi svojevrstno tragiko človeka, ki bi lahko videl, a noče videti. Spričo tega je konec precej bolj tragičen, kot bi bil sicer.

Noveli v razmerju do medbesedilnih razširitev – vpliv srečevanja z medbesedilnimi navezavami na dojemanje izvirnika

Svet, v katerem narava kot vir preživetja zavzame mesto boga in postane edini predmet človekovega prizadevanja, pri čemer človeka postavlja tudi v območje spopada z nenaklonjeno družbo, je tudi temelj za *Koroški diptih* avtorice Lucije Mirkac Fortin. Prvi del omenjene drame, *In več nas ne bo*, ki v verzno dramo prenaša legendo o žal ženah z Volinjaka nad Lešami, je nastal leta 2020 v okviru magistrskega seminarja Kreativnega pisanja pri dr. Borisu A. Novaku, drugi del, *Pod bezgovim grmom grmenje*, ki prepleta Prežihove motive iz *Boja na požiralniku* in *Vodnjaka*, pa leta 2023, in sicer namensko za potrebe Gledališča Kavčuk KD Prežihovega Voranca Ravne na Koroškem in Gimnazije Ravne na Koroškem. Niti eden od obeh delov, ki sta bila pod imenom *Koroški diptih* kasneje (leta 2024) za potrebe Gledališča Kavčuk združena v eno dramsko delo, prvenstveno ni bil namenjen vnašanju dramatizacije v šolskem okolju obravnavanih del[2] v pedagoško prakso, temveč se je ideja za tovrsten eksperiment porodila šele kasneje, ko so me dijaki na eni izmed prvih bralnih vaj izzvali z vprašanjem, kaj pravzaprav je rdeča nit obeh delov diptiha oziroma, kaj ju povezuje. Odgovor na vprašanje sem našla v razmerju med človekom in neko višjo silo – najsi bosta to narava ali družba v *Pod bezgovim grmom grmenje*, kar korespondira s prej analiziranima Prežihovima novelama, najsi bodo to žal žene kot vir modrosti in upanja za kmete, ki po njihovem odhodu iz teh krajev nikoli več nimajo takšnega pridelka. Tako družba kot

2 *Boj na požiralniku* je del učnega načrta za slovenščino v gimnazijah, medtem ko *Vodnjaka* v učnem načrtu ni.

tudi narava in višje sile, ki jih predstavljajo žal žene, v drami predstavljajo edini smisel – vsakršna koli druga transcendenca je izrinjena[3] – obenem pa so tisti, ki človeka naposled pustijo samega in brez upanja. V boju s temi silami in za te sile hkrati je namreč sam povsem nemočen. Čeprav prvi del diptiha ne prinaša neposredne navezave na Prežihova dela, se tako s Prežihom kot tudi z drugim delom diptiha povezuje v motivno-tematskem smislu, vsaj na ravni te dihotomije oziroma prepada med človekom in silo, ki je nad njim in pred katero je nemočen. Zgodba žal žen v tej dramatizaciji sicer zadobi še dodatne tragične razsežnosti kot v izvirniku, saj lepi vili v noč po tem, ko ji ljubosumna žena odreže lase, sledi še mož, ki ga prav tako požre snežni vihar. Dogajanje se torej sklene okrog tragike žene, ki ji višja sila, ki je hkrati blagoslov in poguba, vzame vse – od prihodnosti do moža. Upanje, ki ga je gojil mož, postane jalovo in kljub naivnim pričakovanjem je konec tragičen.

Podobno kot v prvem delu tudi v Prežihovi noveli *Vodnjak* deluje Borovnik, ki nastopi v drugem delu diptiha. Na odru se sicer telesno nikoli ne pojavi, sliši se le udarce krampa in na ozadju kulise se izrisuje njegova senca, ko brez prestanka koplje v iskanju vode. Glavni znanilec, ki je hkrati tudi kritik in posmehljivec njegovi ideji, tako postane tesar Krivonog in njegove besede, s katerimi tudi otvori drugi del diptiha, kasneje pa se z njimi še večkrat oglaša bodisi na odru bodisi iz ozadja, »Borovnik pa kar koplje, koplje …« ter »Borovnik bo

3 Bog je na nominalni ravni sicer večkrat omenjen (Bob sejal bom, bob bom sanjal, / bob bo rastel do neba, / kdor poseje, tudi žanje, / žel ga bom, če Bog ga da« (Mirkac Fortin 2024: b. s.).), a je več kot očitno, da mož vse zaupanje, da bo polje obrodilo, polaga v žal ženo, ki s tem prevzame vlogo boga na zemlji.

našel vodo!« (Mirkac Fortin 2024: b. s.), postanejo nekakšen »lajtmotiv«, ki daje slutiti, da pri dramatizaciji novele, ki sicer z likom Dihurke jemlje tudi iz *Boja na požiralniku*, z likoma Ajte in Moškopleta iz *Jamnice*[4], *z repliko* »Mati, mati, voda!« (Mirkac Fortin 2024: b. s.) pa celo iz *Solzic*, ne gre toliko za klasično priredbo kot za sekundarno besedilo, ki mestoma zadobiva celo poteze parodije. Oznaka priredba bi sugerirala, da poskuša Koroški diptih sporočilo izvirnih novel poenostaviti, a zlasti zadnji prizor, ki s svojim modernistično naravnanim vsebinskim obratom, ki zadobiva parodične razsežnosti – liki sicer sprva prevprašujejo Borovnikovo odločitev, da je kopal, in si zastavljajo vprašanje, kakšen je sploh bil smisel vsega tega ter kaj ga je gnalo, naposled pa vso tragičnost konca izniči Krivonogova ugotovitev, da »vode pravzaprav sploh ni bilo« (Mirkac Fortin 2024: b. s.), saj ga je v resnici zasula zemlja[5]. S tem je postal boj povsem nesmiseln, Borovnikova usoda pa morda prav zato še toliko bolj tragična. Z drugimi besedami: »Kdor sebi jamo koplje, sam vanjo pade« (Mirkac Fortin 2024: b. s.).

Očiten in opazen je prepad med Borovnikom in družbo (Krivonog Borovnikovo početje imenuje norost), ki se ji tokrat v še večji meri kot pri Prežihu pridruži Borovnikova žena, ki na koncu celo zapleše s Krivonogom in se mu na ta način simbolno vda. Njena izguba upanja je očitna že v izjavi konec

4 Moškoplet in Ajta v *Koroškem diptihu* razen imen in socialnega položaja sicer nimata dosti skupnega s Prežihovima izvirnima likoma iz *Jamnice*.

5 »Če je verjeti temu, kar sem prebral, in najbrž je, ker jaz sem tesar in sem videl že vse, je mogoče na podlagi zapisanega o dejstvu, da je voda po vsej verjetnosti nič več in nič manj kot družbeni konstrukt, povsem resno in nedvoumno sklepati, da vode pravzaprav sploh ni bilo. S tem se reši ves dvom okrog tega, ali je bilo za vodo vredno kopati ali ne« (Mirkac Fortin 2024: b. s.).

četrtega prizora, ko prvič posvoji Dihurkino izjavo, da »suša vzame človeku kos kruha, moča pa dva« (Mirkac Fortin 2024: b. s.), nato pa na Dihurkino misel »Ples do jutra bo.« (Mirkac Fortin 2024: b. s.) odvrne: »In jaz bom brez moža« (Mirkac Fortin 2024: b. s.). Pri Borovniku, ki se v celotni drami niti enkrat ne oglasi, težko govorimo o trenutku, ko je bilo njegovo upanje omajano – s trmo, identično tisti, s katero koplje Borovnik v Prežihovi noveli, se do konca ne preda in s tem postane »preklet, ki je zaupal v sen grobov« (Mirkac Fortin 2024: b. s.). Končna ugotovitev, da za vodo, ki je ni, v resnici ni bilo vredno kopati, kaže na to, da je bil boj povsem nesmiseln. Spričo tega, Prežih namreč svoja besedila jemlje docela resno, bi najbrž lahko govorili vsaj o rahlo parodično obarvanem tekstu – parodija ima namreč »s svojim pretvarjanjem, s svojo dvojno naravo moč, da pred očmi javnosti v težave in mučno zadrego spravi posameznike, ustanove in skupine« (Juvan 1997: 14), v tem primeru smisel kopanja in smisel boja, ki pri Prežihu nista bila vprašanje.

Dejstvo, da zlasti drugi del *Koroškega diptiha* nekako izniči smisel vsakršnega prizadevanja, pa ima najbrž lahko dvojni učinek. Po eni strani lahko konec zaradi tega izpade bolj tragičen, saj je šlo očitno za boj brez smisla, po drugi strani pa se lahko s Krivonogovim nenehnim pozivanjem, naj vendar zaplešejo, ker vode ni, izniči tudi teža smrti, kar mogoče še najbolj poudari njegova zaključna replika: »Ah, kaj boste, mati! Vse sem že videl in vse doživel. Tvoj sin je na parah, a zdaj je vesel. Pod bezgovim grmom zaspijo mrliči … to mu povej in bo drugič pri priči izdrl lopato in kramp bo pobral, zdaj ve, da pod bezgom ne bo več kopal …« (Mirkac Fortin 2024: b. s.)

Vprašanje, ki se je iz vsega tega rodilo, je bilo torej, kako oziroma ali sploh lahko srečevanje s *Koroškim diptihom* vpliva

na recepcijo izvirnih Prežihovih novel pri dijakih, ki so bili igralci v omenjeni dramski uprizoritvi. Medbesedilne navezave se v šolski kontekst sicer običajno vpeljuje v obratni smeri, torej gremo od izvirnika k priredbam oziroma parodijam, kar pomeni, da je bil pristop tokrat povsem obrnjen, a vseeno me je zanimalo, ali obstaja kakršen koli vpliv na dojemanje tudi v obratni smeri. Z branjem besedil, ki medbesedilno korespondirajo z drugimi literarnimi teksti, »literarnih obdobij in posameznih literarnih tekstov […] zapremo v njihovo samozadostnost, temveč jih odpremo v prostor in čas ter raznorodnost literarnih pojavov v njih. Tak miselni model je lahko zelo blizu dialoško naravnani populaciji (mladostnikov), ki težko sprejema avtoritativno, normirano branje katerih koli, še zlasti pa književnih tekstov, in zlepa ne dopušča enoumnega sporočila besedne umetnine« (Špacapan 2008: 397). Moj cilj je tako postal dijake pripeljati do zmožnosti samostojno in poglobljeno interpretirati Prežihove izvirnike, pri tem pa opazovati, ali se v njihovih interpretacijah kjer koli pozna vpliv *Koroškega diptiha*, s katerim so se kronološko gledano večinoma srečali prej.

Do teh ugotovitev sem lahko prišla samo na način, da sem k sodelovanju povabila dve skupini dijakov – 14 jih je bilo takih, ki so sodelovali in so imeli za sabo poglobljeno branje *Koroškega diptiha*, 14 pa jih je bilo takih, ki so se z diptihom srečali zgolj bežno (v vlogi gledalcev) ali pa sploh ne. Slednji so predstavljali kontrolno skupino. Vsi omenjeni dijaki so bili bodisi drugi, tretji, četrti letnik gimnazije ali pa so gimnazijo pravkar zaključili. Naloga, ki sem jim jo dodelila in jim dala teden dni časa, da se nanjo odzovejo, je bila, da naj samostojno preberejo tako *Boj na požiralniku* kot tudi *Vodnjak* in nato v približno 100 besedah zapišejo, kaj je po njihovem mnenju

sporočilo obeh novel ter kaj ju povezuje. Pri tem si niso smeli pomagati z nobenimi viri, temveč so morali črpati zgolj iz svojega branja. Od 28 povabljenih dijakov se jih je na koncu odzvalo 14, ki so mi do 5. septembra 2025 poslali svoje zapise, pri čemer je bilo med njimi 10 takih, ki v predstavi niso sodelovali, 4 pa so bili v predstavo aktivno vključeni. Tovrstna neenakomerna razporeditev kontrolne in eksperimentalne skupine bi že lahko predstavljala prvi problem pri pridobivanju rezultatov, a sem naposled vseeno sklenila izvesti analizo pridobljenih besedil.

Obstajali sta še dve slabosti izbranega vzorca, ki sem se ju zavedala že pred pričetkom analize. Prva je bila, da dijaki niso izbrani povsem naključno – prošnjo sem naslovila na dijake, ki so mi v razredu v preteklem letu dokazovali, da so zmožni samostojne interpretacije – prednost je, da sem dobivala kvalitetne prispevke, slabost pa je bila najbrž ta, da je obstajala verjetnost, da se je hipotetična razlika med obema skupinama zmanjšala. Druga slabost, ki je najbrž nekoliko vplivala tudi na rezultat, pa je, da so *Boj na požiralniku* dijaki, ki vstopajo v četrti letnik oz. so ga pravkar zaključili, v tretjem letniku že brali in smo v razredu izvedli tudi kratko interpretacijo (kar bi bilo za uspešen izkoristek medbesedilnih navezav sicer prednost, saj je njegovo prepoznavanje […] možno le, če bralec predlogo pozna (Špacapan 2008: 394)), kar za novelo *Vodnjak* ne velja. Težavo sem poskušala premostiti s tem, da sem v obe skupini vključila tudi precejšnje število dijakov, ki se v šolskem kontekstu niso srečali še z nobeno od novel in so se interpretacije tako lotevali bolj neobremenjeno.

Po pridobitvi omenjenih 14 besedil sem jih glede na to, ali so njihovi avtorji sodelovali v predstavi *Koroški diptih* ali ne, razdelila na dva dela. Oba korpusa sem nato analizirala

z več vidikov. Sklepala sem, da bodo dijaki v svojih zapisih poudarjali predvsem dihotomijo up-brezup, smisel-nesmisel, morda tudi vztrajnost, upor, zanimalo pa me je predvsem, ali bo med obema skupinama dijakov kakšna opaznejša razlika v smislu tega, da bi katera od obeh skupin v početju Dihurja in Borovnika videla več upa oziroma več brezupa kot druga skupina.

Da sem dobila prvi vtis o tem, na kaj so dijaki, vključeni v raziskavo, dajali poudarek, sem uporabila spletno orodje za besedilno analizo Voyant Tools. Omenjeno orodje mi je po tem, ko sem vanj posebej vnesla korpus besedil dijakov, ki so bili pred branjem Prežihovih novel v stiku z dramo *Koroški diptih*, nato pa še korpus besedil dijakov, ki so brali zgolj Prežihovi noveli, izluščilo najpogostejše besede, ki so se v korpusu pojavljale, obenem pa mi je generiralo tudi besedni oblak za vsako posamezno skupino – oba oblaka sem omejila na 25 najpogostejših izrazov.

Izkazalo se je, da so dijaki, ki so sodelovali v predstavi in tako imeli stik tudi s sekundarnim besedilom, zelo očitno izpostavili besede »boj«, »življenje«, vztrajnost«, »voda«, »vera«. Med pogostejšimi, kot se da razbrati s spodaj navedenega besednega oblaka, sta tudi »cilj« in »ljudje«, vsi ostali izrazi pa so uporabljeni dosti redkeje. Vseeno bi izmed njih izpostavila besedi »uspeh« in »močna«, pri čemer se zadnji izraz, ki se v celotnem korpusu pojavi štirikrat, pojavlja v kontekstih, kot so »ni pomembno, kako močno se v življenju trudiš«, »če smo v nekaj močno zapičeni in vztrajamo pri svojem, se za nas ne bo vedno dobro izšlo«, »prav to zaupanje in močna notranja želja mu na koncu pomagata, da doseže svoj cilj«, »močna predanost in vera v uspeh v neki dejavnosti nam le-tega lahko omogočita, a hkrati je za to potrebno garanje, upiranje bliž-

njim in navsezadnje tudi smrt«. Izmed vseh štirih navedenih izsekov je samo eden usmerjen v pozitiven izid, ostali trije so naravnani precej pesimistično.

Slika 1: Besedni oblak, nastal na podlagi zapisov dijakov, ki so sodelovali v predstavi Koroški diptih.

Analizi, izvedeni s pomočjo spletnega orodja, je sledila še nekoliko podrobnejša analiza, v okviru katere sem v besedilu iskala posamezne ključne besede, za katere sem predvidevala, da jih bodo izpostavljali. Isto sem kasneje ponovila tudi na drugem delu vzorca. Moje ugotovitve je mogoče razbrati iz tabele v nadaljevanju.

	Pojavitve posameznih pojmov pri dijakih, ki so sodelovali v predstavi [%]	Pojavitve posameznih pojmov pri dijakih, ki niso sodelovali v predstavi [%]
uspe-	0,54 % (želja po dosegi cilja)	0,30 % (neuspeh)
upa-	0,54 % (dve pozitivni plati zaupanja, ena negativna)	0,07 % (jalovo)
ver-	0,72 %	0,37 %
vztraj-	1,25 %	1,27 %
cilj-	1,08 %	0,22 %
smrt-	0,72 %	0,30 %
boj-	/	0,30 %

Tabela 1: Pojavitev posameznih pojmov v korpusih besedil obeh eksperimentalnih skupin

Iz korpusa prve skupine dijakov (tistih, ki so sodelovali v predstavi) sem izluščila 3 pojavitve besede s korenom »uspe-«, kar na ravni celotnega korpusa pomeni 0,54 % vseh besed[6]. V vseh primerih je ta uspeh povezan z željo Prežihovih likov po tem, da bi dosegli cilj, nikoli pa s tem, da bi cilj dejansko dosegli. V nadaljevanju sem iskala besede iz besedne družine »upa-«, pri čemer se prav tako trikrat pojavi beseda »zaupanje« oziroma »zaupati«, kar zopet pomeni 0,54 % vseh besed. Če omenjeni izraz opazujemo v kontekstu, je enkrat uporabljen v negativnem kontekstu slepega zaupanja, ki nas lahko stane vsega, kar imamo, dvakrat pa v bolj pozitivnem smislu zaupanja očetu, ki Borovnika naposled pripelje do cilja. Naslednja beseda, ki me

6 V korpusu, nastalem iz besedil dijakov, ki so sodelovali v predstavi, je vsega skupaj 558 besed.

je zanimala, je bila »vera«, zato sem iskala pojavitve besed s tem korenom – našla sem 4 primere, kar na ravni celotnega korpusa predstavlja 0,72 % vseh besed. Vseeno velja poudariti, da je vera v treh primerih povezana s ciljem, ki je dosežen prepozno ali pa prinaša smrt, v enem primeru pa ta negativni vidik ni izpostavljen. Besede iz besedne družine »vztraj-« pa so bile v tem delu vzorca prisotne sedemkrat, kar predstavlja 1,25 % vseh besed. Tudi ta pojem je skoraj v vseh primerih povezan z negativnim izidom – torej vztrajnost v podobi trme, ki prižene do tragičnega konca. Nekoliko pozitivnejšo konotacijo ima samo v dveh primerih, in sicer »da moramo vztrajati, če želimo kaj doseči, tudi če nas ostali prepričujejo drugače« ter »da lahko kljub dvomom ljudi okoli nas z vero in vztrajnostjo dosežemo in dokažemo, kar verjamemo«, pa še v tem primeru oba avtorja v nadaljevanju izpostavita, da mora tudi vztrajnost imeti meje. Podobna situacija se ponovi tudi pri besedi »cilj«, ki v tem delu vzorca predstavlja 1,08 % vseh besed. Dijaki cilj dosledno povezujejo s tragičnim koncem, ki mu sledi. Smrt kot končni izkupiček prizadevanja obeh protagonistov izpostavijo štirikrat, kar predstavlja 0,72 % vseh besed v tem delu vzorca. Hkrati pa v tem delu vzorca ne omenjajo besed »boj/boriti se«, »smisel« ali »nesmisel«. Izpust zadnjih dveh nakazuje na odsotnost neposrednega vrednotenja.

Po drugi strani so dijaki, ki niso sodelovali v *Koroškem diptihu* in so tako imeli zgolj stik s primarnima besediloma, po analizi Voyant Tools, najpogosteje izpostavili besede »življenje«, »narava«, »boj«, »delo«, »vztrajnost«. Poudarek je na aktivni drži in prizadevanju, kar poudarjajo tudi nekatere druge pomenljive besede, ki so se izrisale v besednem oblaku, kot so »trudi(ti)«, »preživetje«, »moramo«, »trdo«, »najde«, obenem pa se poleg »svobode« izpostavlja tudi »cena« tovrstnih dejanj in vztrajanja.

Slika 2: Besedni oblak, nastal na podlagi zapisov dijakov, ki niso sodelovali v predstavi Koroški diptih.

Če na tem delu vzorca analiziram še pojavitve besed, ki sem jih analizirala tudi pri prvem delu vzorca, v oči zbode zanimivo dejstvo, da so v tem delu vzorca vsi dijaki govorili zgolj o neuspehu, nikoli pa uspehu. Taki primeri so v besedilu 4, kar na ravni celotnega vzorca pomeni 0,30 % vseh besed[7]. Beseda »upanje« se v tem delu vzorca pojavi le enkrat (0,07 %), pa še takrat v kontekstu jalovega upanja, ki se sesuje, ko cilji

7 V korpusu, nastalem iz besedil dijakov, ki niso sodelovali v predstavi, je vsega skupaj 1341 besed.

niso doseženi – se pa upanje tudi tu povezuje z vztrajnostjo in trdim delom. Besede s korenom »ver-« se pojavijo petkrat (0,37 %), so pa pretežno povezane z vero v samega sebe, v svoje zmožnosti in svoje trdo delo. Sedemnajstkrat se pojavijo besede iz besedne družine »vztraj-«, kar predstavlja 1,27 % vseh besed, s čimer se ta odstotek približno izenači z odstotkom pri dijakih, ki so sodelovali v predstavi. Kar se tiče besede »cilj«, ki predstavlja 0,22 % vseh uporabljenih izrazov, je v vseh treh primerih povezana z neuspehom. Smrt omenjajo štirikrat (0,30 %), štiri ponovitve besede »boj« pa so v treh primerih bolj pesimistične (»neuspešen boj za boljše življenje«, »boj z naravo, ki […] pokaže svojo premoč«, »boj z mlini na veter«), v enem pa avtor besedo omenja v bolj optimističnem kontekstu (»na ravni sporočilnosti uspe poudariti pomembnost boja«), čeprav v nadaljevanju nato govori o nemoči posameznika, ki bo kljub trudu vedno neuspešen.

V tem delu vzorca dijaki za razliko od prejšnje skupine tudi dvakrat eksplicitno spregovorijo o smislu oziroma nesmislu Borovnikovega in Dihurjevega početja. Govorijo o veri, »da bo njegovo trdo, navzven nesmiselno delo nekoč olajšalo življenje drugim«, kar nakazuje, da samega ravnanja ne vidijo nujno kot nesmiselno, temveč se kot tako kaže samo zunanjemu očesu. V drugem primeru pa zapišejo neposredno »naravi nima smisla nasprotovati«. Borovnikovo in Dihurjevo početje s tem postaja nesmiselno vsaj navzven, do neke mere pa tudi navznoter.

Zaključek

Analiza pojavitve posameznih pojmov v korpusih besedil obeh eksperimentalnih skupin kaže na rahlo različno razporeditev in prav tako zelo rahlo nakazuje, da dijaki, ki so imeli izkušnjo

tudi s sekundarnim besedilom, pojme, ki sem jih izbrala za analizo, omenjajo pogosteje kot tisti, ki niso sodelovali.

Po eni strani je precejšnja razlika pri omembi uspeha, kjer so dijaki z izkušnjo branja sekundarnega besedila, pri primarnih besedilih uspeh videli predvsem v povezavi z željo Prežihovih likov po tem, da bi dosegli cilj, medtem ko so dijaki brez izkušnje branja sekundarnega besedila v delovanju omenjenih likov videli predvsem neuspeh. Več omemb upanja oziroma zaupanja z vsaj rahlo pozitivno konotacijo je pri dijakih, ki so sodelovali pri *Koroškem diptihu*, prav tako pa več govorijo o veri. Iz tega vidika bi lahko vsaj na tej ravni rekli, da situacijo vidijo nekoliko bolj optimistično. To bi se morda dalo povezati tudi z dejstvom, da drama *Koroški diptih* težo prizadevanj zlasti v zadnjem prizoru nekoliko relativizira, kar bi lahko tudi razpletu izvirnih besedil v procesu recepcije pri tej skupini dijakov odvzelo nekaj teže. Vseeno večkrat omenijo smrt, pri vztrajnosti pa se obe skupini precej izenačita. Rezultati so tako precej neizraziti, spričo česar jih ni smiselno pretirano posploševati, a z večjim vzorcem in še natančnejšo analizo bi mogoče prišli do kakšnih trdnejših ugotovitev. Kar lahko z gotovostjo trdim, je, da poglabljanje v sekundarno besedilo za dijake ni imelo škodljivega učinka. Že pojmi, ki jih je izrisalo oziroma izpisalo orodje Voyant Tools, so pri dijakih z izkušnjo branja sekundarnega besedila bolj konkretni (vztrajnost, vera itd.), medtem ko dijaki, ki izkušnje s sekundarnim besedilom nimajo, ostajajo bolj na površini s pojmi, ki se nanašajo na zunanjo kuliso (življenje, narava itd.). Da pa dijaki z izkušnjo sekundarnega besedila situacijo v Prežihovih novelah vidijo izrazito bolj ali manj brezupno kot tisti, ki pri *Koroškem diptihu* niso sodelovali, bi na tej točki težko trdili, saj bi bile za to najprej potrebne nadaljnje raziskave. Rezultati bi bili

morda izrazitejši že v primeru, da bi k sodelovanju privabila večje število dijakov, gotovo pa bi si analizo olajšala tudi z bolj strukturiranimi vprašanji, ki ne bi dopuščala tako odprtih odgovorov, kakršne sem dobivala. Vseeno pa tovrstna opazovanja recepcije del v povezavi z medbesedilnimi navezavami v šolski praksi ponujajo dragocen vpogled v načine, kako dijakom še bolj približati dela, ki na prvi pogled ne sodijo več v čas, v katerem živimo.

Viri in literatura

- Miran HLADNIK, 1988: Prežihov Boj na požiralniku in metodološka vprašanja analize pripovedne proze. *Slavistična revija* 36/4, 339–348. https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-WLHZR4NC
- Marko JUVAN, 1990: Imaginarij Krsta v slovenski literaturi: medbesedilnost recepcije. *Primerjalna književnost* 13/2, 54–59.
- Marko JUVAN, 1997: *Domači Parnas v narekovajih: parodija in slovenska književnost*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- Marko JUVAN, 2000: *Vezi besedila*. Ljubljana: LUD Literatura.
- Lucija MIRKAC FORTIN, 2024: *Koroški diptih*. Neizdana verzija, interno gradivo.
- Janez MRDAVŠIČ, 1965: Narava v Prežihovih mladostnih delih. *Jezik in slovstvo* 9/7/8, 213–219. https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-VGDORTWV
- PREŽIHOV Voranc, 2000: *Samorastniki. Koroške povesti*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

- Adrijana ŠPACAPAN, 2008: Medbesedilnost pri književnem pouku. *Književnost v izobraževanju – cilji, vsebine, metode*. Ur. Boža Krakar Vogel. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. 393–398. https://centerslo.si/simpozij-obdobja/zborniki/obdobja-25/
- Simona ŠULER PANDEV, 2000: KUHAR, Lovro. *Obrazi slovenskih pokrajin*. https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/kuhar-lovro/ (pridobljeno 11. 9. 2025)
- Mojca POZNANOVIČ JEZERŠEK et al. 2008: *Učni načrt, slovenščina*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport: Zavod RS za šolstvo.
- https://eportal.mss.edus.si/msswww/programi2025/programi/gimnazija/ucni_nacrti.htm

Prežihova zbirka *Solzice* in slikanice iz treh črtic

Red. prof. dr. DRAGICA HARAMIJA[1]
Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta in Filozofska fakulteta,
Koroška cesta 160, SI 2000 Maribor,
dragica.haramija@um.si

1 Prispevek je Haramija pripravila v okviru Raziskovalnega programa št. P6-0156 (Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine, vodja programa prof. dr. Marko Jesenšek), ki ga je sofinancirala Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Lovro Kuhar - Prežihov Voranc (1893–1950) je leta 1949 izdal zbirko črtic *Solzice* (1949), za katero je avtor prejel Levstikovo nagrado (1949) in Prešernovo nagrado (1950), delo je umeščeno v 3. knjigo *Zbranih del* (1971). Tri črtice iz *Solzic* so izšle tudi kot slikanice, zato so v prispevku obravnavane z multimodalno analizo. Slikanici *Prvi maj* (1961) in *Solzice* (1967) je ilustriral Milan Bizovičar, slikanico *Levi devžej* sta ilustrirali dve ilustratorki, in sicer Ančka Gošnik-Godec (1962) ter Jelka Reichman (1980), slikanico *Solzice* je ilustrirala Nejka Selišnik (2021).

Prežih's collection *Solzice* [Teardrops] and picture books from three short stories

Lovro Kuhar - Prežihov Voranc (1893–1950) published a collection of short stories entitled *Solzice* [*Teardrops*] (1949), for which he received the Levstik Award (1949) and the Prešeren Award (1950). The work is included in the third book of his *Collected Works* (1971). Three short stories from *Solzice* [*Teardrops*] were also published as picture books, which is why they are discussed in this article using multimodal analysis. The picture books *Prvi maj* [*The First of May*] (1961) and *Solzice* [*Teardrops*] (1967) were illustrated by Milan Bizovičar, the picture book *Levi devžej* [*Left pocket*] was illustrated by two illustrators, Ančka Gošnik-Godec (1962) and Jelka Reichman (1980), and the picture book *Solzice* [*Teardrops*] was illustrated by Nejka Selišnik (2021).

Ključne besede: Prežihov Voranc, zbirka Solzice, kratka proza, slikanice, multimodalnost

Keywords: Prežihov Voranc, *Teardrops* collection, short stories, picture books, multimodality

Uvod

Solzice so izšle kot zadnje Prežihovo delo v času njegovega življenja, hkrati pa so tisto pisateljevo literarno delo, ki je bilo največkrat natisnjeno, in sicer v različnih izdajah. Prežihov Voranc je za zbirko *Solzice* prejel leta 1949 Levstikovo nagrado (nagrada založbe Mladinska knjiga je bila tega leta prvič podeljena), 1950. leta pa tudi Prešernovo nagrado za isto zbirko črtic.

Mihael Glavan (2003: 38) je v bibliofilski izdaji zapisal:[2] »Gre za eno izmed redkih 'kultnih' knjig v slovenski književnosti, ki so se, tako kot Prešernove in Gregorčičeve *Poezije*, tako močno vrasle v našo narodno bit, da lahko verjamemo, da jih je v večji ali manjši meri vsrkal vsak Slovenec.«

2 Bibliofilska izdaja *Solzic* (samo naslovna črtica, ne celotna zbirka) vsebuje uvodna pojasnila Prežihove ustanove, ponatis Prežihovega rokopisa *Solzic* (ta je posnet po rokopisni izdaji črtice iz leta 1979), ponatis prve tiskane izdaje iz leta 1949, Glavanove spremne besede in bibliografije vseh slovenskih knjižnih izdaj *Solzic* do leta 2003, dnevniške zapise Kristine Brenkove, ki se nanašajo na *Solzice*, ter Trstenjakovo grafološko analizo Prežihovega rokopisa *Solzic*. V bibliofilski izdaji, ki je izšla v 230 izvodih leta 2003, so objavljene tudi ilustracije petih različnih ilustratorjev *Solzic* (Mihelič, Bizovičar, Strman, Fužir, Sottler).

Različne izdaje in ponatisi Prežihovih *Solzic*

V tretjo knjigo *Zbranega dela Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca* (1971), ki jo je uredil in napisal opombe Drago Druškovič, so bile uvrščene tudi *Solzice* (na straneh 347–424). Šestkrat je bila celotna zbirka natisnjena v izbranih delih (leta 1969 pri Mladinski knjigi v 3. knjigi zbirke Naša beseda (ur. in opombe Franc Zadravec), sledijo še ponatisi 1971, 1974 in 1976, nato še 1979 pri založbi CZ (ur. in opombe Drago Druškovič), leta 2000 pri založbi DZS (ur. Iztok Ilich) v zbirki Slovenski klasiki). Kot zbirka so *Solzice* izšle kar petindvajsetkrat: 1949, 1956, 1960, 1964, 1967, 1968, 1969, 1971, 1973, 1977 (dva ponatisa), 1978, 1981, 1983, 1985, 1988, 1993, 2000 (dva ponatisa), 2002, 2003, 2010, 2011[3], 2011[4], 2018.[5]

Samostojna naslovna črtica je dvakrat izšla še v slikaniški obliki, črtica je objavljena tudi v *Bisernici*, zbirki slovenskih otroških kratkih pripovedi, ki so bile izdane med leti 1945 in 1995, uredila jo je Marjana Kobe, ilustrirala pa Jelka Godec Schmidt. Leta 1979 je v prestižni zbirki Monumenta Literarum Slovenicarum izšla tudi rokopisna izdaja *Solzic*. Zbirka *Solzice* je bila izdana tudi v brajici; dvakrat (2018, 2022) kot elektronska knjiga, Cobiss beleži tudi štiri zvočne posnetke *Solzic*.

---

3 2011 je Koroški pokrajinski muzej izdal tudi verzijo *Solzice*: pet najlepših mladinskih črtic z uvodno besedo Mirka Osojnika in ilustracijami Leandra Fužirja.

4 2011 so pri Mladinski knjigi izšle *Solzice* v zbirki Knjiga pred nosom (Domače branje), s fotografijami Toma Jeseničnika ter spremnim didaktičnim gradivom Dragice Haramija in Simone Pulko; dodani sta predhodni spremni besedi Otona Župančiča in Kristine Brenk.

5 Zbirko so ilustrirali štirje ilustratorji, in sicer France Mihelič in Milan Bizovičar, njune ilustracije so največkrat ponatisnjene, Božidar Strman in Leander Fužir (enkrat je ilustracijo naslovnice prispevala Alenka Sottler).

Zbirka *Solzice* je opremljena s spremnimi besedami različnih avtorjev, v nekaterih izdajah je ponatisnjenih celo več spremnih besed. K prvi izdaji zbirke *Solzice* (1949) je Oton Župančič napisal predgovor, ta pa je bil objavljen kar v petnajstih ponatisih. Drago Druškovič je v tretjo knjigo ZD uvrstil tudi celotno Župančičevo Besedo z Vorancem in o Vorancu, ki da je »postala skoraj sestavni del zbirke« (Prežih 1971: 595). Spremne besede so pisali še Jože Koruza, Stanko Kotnik, Kristina Brenk, Iztok Ilich, Marica Žveglič in Mihael Glavan. Po podatkih Cobiss je bila celotna zbirka *Solzice* prevedena v naslednje jezike: srbski jezik, hrvaški jezik, bosanski, italijanski jezik, albanski jezik, kitajski jezik, nemški jezik, madžarski jezik, ruski jezik, češki jezik, slovaški jezik, romunski jezik, romski jezik. Dve posamezni črtici sta bili izdani v slikaniški obliki, in sicer črtica *Solzice* v angleškem, hrvaškem, slovaškem, makedonskem in srbskem jeziku, *Levi devžej* pa v slovaškem in bolgarskem jeziku.

Zbirka črtic *Solzice*

Solzice so zbirka avtobiografskih črtic, v kateri Prežihov Voranc s stališča odraslega ubeseduje idilični minuli čas svojega otroštva, ki ga je preživel v vaškem okolju. Idealizirani so pokrajina ruralnega okolja ter karakterne oznake nekaterih literarnih likov in odnosi med njimi. Spomini s primesmi avtobiografskega pogleda na svet vzpostavljajo razmerja pripovedovalca do revščine, krivic, nemorale in na drugi strani do junaštva, pripadnosti jeziku in narodu ter ljudem. Posebno mesto v tovrstnih spominih zasedajo starši, posebej pa izstopa dobrota matere, ki vedno ravna visoko etično v dobro (svojih) otrok. Prežihove črtice orisujejo preživetje v težkih časih, ko so bile socialne razmere na Slovenskem bistveno drugačne

od sedanjih, hkrati pa je v njih najti tudi veliko optimizma in pozitivne življenjske energije.

Zbirko sestavlja enajst črtic, večina med njimi sodi v tip avtobiografske črtice s prvoosebnim pripovedovalcem, iz avtorjevih zapiskov in življenjepisa pa lahko razberemo resničnost povedanega (*Solzice*, *Tri pisanke*, *Prvi maj*, *Dobro jutro*, *Prvo pismo*, *Potolčeni kramoh*, *Bolečina*, *Ajdovo strnišče*), tri črtice pa sodijo med socialne orise koroškega življenja iz začetka 20. stoletja (*Nagrada*, *Višja matematika*, *Levi devžej*), v njih avtor ni hkrati tudi literarni lik.

Glede na tematologijo bi smeli črtice razdeliti v štiri tematske sklope:

- tema revščine: *Tri pisanke*, *Levi devžej*;
- tema delavstva in izkoriščanja: *Prvi maj*, *Nagrada*, *Višja matematika*;
- tema slovenskega jezika: *Dobro jutro*, *Prvo pismo*, *Bolečina*;
- tema prijateljstva in ljubezni do bližnjih: *Potolčeni kramoh*, *Ajdovo strnišče*, *Solzice*.

Zgodbe so podane s perspektive odraslega o otroku, glavnem literarnem liku Lovru, njegovih prijateljih, starših, vrednotah. Spomini na otroštvo zajemajo vso paleto čustev: od smešnih situacij do žalosti in razočaranja, otroštvo pa se konča z odhodom od doma. Prežih je skozi svoje spomine ob vračanjih v Kotlje večinoma opisal dogodke iz zgodnjega otroštva. Kar osem od enajstih črtic v *Solzicah* je časovno postavljenih v čas na prelomu iz 19. v 20. stoletje, saj prvoosebni pripovedovalec večinoma vsaj mimogrede navrže, da npr. še ni bil star šest let (*Solzice*) ali da je hodil v začetne razrede osnovne šole

(npr. *Prvi maj*, *Dobro jutro*, *Prvo pismo*).[6] Le v treh črticah je književni čas osredinjen na poznejše zgodovinsko obdobje: v črtici *Ajdovo strnišče* je prvoosebni pripovedovalec že starejši, domov se le vrača, ne živi na Koroškem; v črtici *Nagrada* je omenjena svetovna gospodarska kriza, ta se je začela leta 1929, zato lahko sklepamo, da je dogajanje postavljeno v tisti čas. Najmanj podatkov o zgodovinskem času poda avtor v črtici *Višja matematika*, a tudi o tej lahko sklepamo, da se ni dogajala v avtorjevem otroštvu, temveč pozneje, ko se je Prežih že ukvarjal z delavskim gibanjem.[7] V *Solzicah* sta pogosta elementa čustvenega prikaza stanja literarnega lika barvno in glasovno slikanje:[8] ubranost barv pokrajine pod Uršljo goro, ki jo dopolnjuje prijetno petje ptic, je v diametralnem nasprotju s črnimi dimniki tovarne in zvokom jeklenih kladiv (npr. v črtici *Prvi maj*). Ali palete čudovitih jesenskih barv, ki v trenutku preobrata dobijo pomen smrti (*Ajdovo strnišče*). V opisu pokrajine je čutiti avtorjev nostalgični spomin na kraje svojega otroštva, na trdo koroško zemljo, ki pa je bila vendarle avtorjev topel dom.

6 V navedenih treh črticah je najvidnejši vpliv ponemčevanja, ki ga širi šola, glavni literarni lik, Voranc, pa je razpet med zahtevami nemških učiteljev in očetovim trdnim stališčem o pomenu slovenstva.

7 Čeprav so v poznejše časovno obdobje literarni zgodovinarji običajno uvrščali le *Ajdovo strnišče* (Lipnik 1993: 106, Pešut 1983: 24, Kotnik 1973: 95, Koruza 2002: 107), zgodovinska dejstva nakazujejo, da sta tudi črtici *Nagrada* in *Višja matematika* umeščeni v poznejši zgodovinski čas.

8 Bela in črna barva v dveh črticah prerasteta v simbol, in sicer v *Prvem maju*, kjer delavci prihajajo iz črne tovarne, v belo oblečena deklica pa pomeni popolno čistost in spremembo pripovedovalčevega odnosa do delavstva; ter v črtici *Solzice*, v kateri je Pekel črna globača, solzice pa so bele.

Slikaniške izdaje posameznih črtic

Multimodalnost se ukvarja s pomenom, ki ga sočasno ustvarjajo različni kodi sporočanja, npr. napisana beseda, podoba, gesta, telesna drža itd. Multimodalna ali večrazsežna pismenost pomeni zmožnost branja besedil v najširšem pomenu, pri čemer so vsi kodi sporočanja enakovredni nosilci informacij. Eden od primerov multimodalnega besedila je slikanica, ki bralca nagovarja z besedo (jezikovni kod) in sliko (vizualni kod). Najbolj zanimiv fenomen leposlovne slikanice je vsebinsko-oblikovni odnos med besedilom in ilustracijo (Haramija in Batič 2013).

Doslej so v slikaniški obliki izšle tri črtice: *Prvi maj* (1961) z ilustracijami Milana Bizovičarja, *Solzice* z ilustracijami Milana Bizovičarja (1967) in z ilustracijami Nejke Selišnik (2021) ter *Levi devžej* z ilustracijami Ančke Gošnik-Godec (prva izdaja 1962; leta 2007 ponatis v zbirki Zlata čebelica 2), trikrat pa je *Levi devžej* izšel z ilustracijami Jelke Reichman, in sicer 1980, 1985 in 2003 (ter kar sedemkrat v antologijski izdaji *Čudežni vrt: zgodbe in pesmi s podobami Jelke Reichman*, 2010, 2011, 2014, 2015, 2017, 2019, 2023).

Prvi maj

V celotnem Prežihovem opusu je pomembna tema delavstva (in delavskega gibanja), ki jo pisatelj med drugimi upoveduje tudi v črtici *Prvi maj*, ki jo je ilustriral Milan Bizovičar. Slikanica je izdana v A4 formatu, pokončno; ima barvne ilustracije.

Parabesedilo: Na naslovnici je vaza z rožami, naslov črtice in navedba pisatelja. Vezni listi spredaj in zadaj so identični, zelene barve in neporisani. Na notranji naslovnici se ponovita pisateljevo ime in naslov, dodani so ime ilustratorja, založba in letnica izida. Besedilo in ilustracija sta v knjižnem bloku ločeni.

Tabela 1: Multimodalna analiza slikanice *Prvi maj*

	Besedilo	**Ilustracija**
1	Prvoosebni pripovedovalec se spominja, da je moral v otroštvu pred poukom pasti ovce. Vedno se je spomnil na ponarodelo Vodnikovo pesem o zgodnjem vstajanju. Kadar ga je budil oče, je takoj vstal.	Ilustracija zaseda zgornjo polovico strani (na spodnji je besedilo). Na ilustraciji je cerkev, ob njej pokopališče, na nebu še vedno svetijo zvezde in Luna, nebo je še temno, kar podkrepi zgodnje jutro.
2, 3	Na levi strani je samo besedilo. Prvoosebni pripovedovalec se spominja, da ga je mama klicala bolj nežno, včasih kar trikrat, preden je vstal. Hkrati tudi pove, da so bile razmere za pašo težavne. Nato se zgodba usmeri na en ključni dogodek. Pripovedovalca je ta dan zbudil oče in ga poslal na pašo na vrh (to je hrib nad domačijo).	Na desni strani je celostranska ilustracija otroka, ki leži na postelji in zatiska oči. Ob robu postelje sedi mama in ga nežno budi. To nakazujejo njene geste: ima sklonjeno glavo in ga na rahlo odkriva. V ozadju se skozi okno vidi Luna.
4, 5	Pripovedovalec opiše jutranjo zarjo (liričnost opisane narave). Ovce so se mirno pasle, deček pa je opazoval, kako se s svetlobo spreminja narava.	Na zgornji polovici leve strani je v sredini bosonogi deček, levo in desno od njega se pasejo ovce, za njim je hiša, na nebu pa je že vzšlo Sonce.
6, 7	Pripovedovalec opisuje idiličnost juter, tišino in ptičje petje. V nasprotju z vaško idilo vzpostavi »glas težkih, parnih kladiv, ki so butala v dolini« (str. 7), v dečku odpor. Doma niso marali tovarniških delavcev, ker so se važili in ker so bili nemškutarji.	Na levi strani zgoraj so tri ptice, za njimi Sonce in modro nebo. Na desni strani spodaj je tovarna z visokimi dimniki, iz katerih se kadi. Ilustrator ustvari kontrast med vasjo (svetle, tople barve) in mestom (temne barve, temen dim) tudi z barvami.

	Besedilo	Ilustracija
8, 9	Pastirček je zaslišal glasove, ki so se mu bližali iz doline. Čudil se je, kdo neki prihaja, saj ni nikoli nihče hodil tako zgodaj po gozdni poti. Ko pa je zagledal gručo ljudi, ki so bili vsi praznično oblečeni, se je skril v grmovje.	Na levi strani spodaj so tri ovce, ki se pasejo. Na desni strani zgoraj ljudje (ženska, dve moški postavi in dva otroka, deček in deklica), njihova obrazna mimika razkriva, da so dobre volje. Izza macesnovega debla jih opazuje pastirček.
10, 11	Na celotni strani je samo besedilo. Dečku se je gruča pohodnikov približevala. Ko so bili dovolj blizu, je prepoznal atribute delavcev (srebrne verižice, tolarji na lajbičih), zato se je še bolj potuhnil za macesen. Kljub temu ga je opazila deklica iz skupine in ga ogovorila. Vprašala ga je, zakaj se boji.	Celostranska ilustracija. Pastirček in deklica stojita spredaj, deček si je snel klobuk (gesta pozdravljanja), deklica pa drži v roki rdečo rožo, roki sta stegnjeni proti dečku. V ozadju so ovce in drevesa.
12, 13	Dečka je bilo sram, ker je bil bolj revno oblečen in bos, ena izmed pohodnic pa je ugibala, da mu je najbrž nerodno, ker ni vajen toliko ljudi. Nekdo je deklico poklical po imenu in predlagal: »Lenkica, daj mu nageljček, da bo tudi on vedel, da je danes prvi maj …!« (str. 12–13) Deklica mu je podarila nagelj, pastirčku pa je bilo tako nerodno, da je pograbil nagelj in zbežal. Šele pozneje ga je postalo sram, ko se je zavedal, da se ni niti zahvalil.	Levo in desno spodaj sta ilustraciji. Na levi je idilični prizor drevesa s pticami, v ozadju so pohodniki, deklica gre mimo ovc proti desni z iztegnjenimi rokami. Na desni ilustraciji hiti pastirček proti desni (naprej v zgodbo), v roki drži rdeči cvet.

	Besedilo	Ilustracija
14	Ker so bili ljudje iz mesta prijazni, se je deček nehal bati delavcev in tovarne. Zgodbo zaključi prvoosebni odrasli pripovedovalec, da takrat še ni razumel, kaj pomeni prvi maj, pa tudi spoznanje, da so si ga upali praznovati le najpogumnejši, je prišlo pozneje.	V spodnjem delu strani je ptica z razprtimi krili, v kljunu ima rdeč nagelj. Ilustrator je združil dva simbola: svobodo (ptica) in delavstvo (nagelj).

Levi devžej

To je največkrat izdana Prežihova črtica v slikaniški obliki; ilustrirali sta jo dve ilustratorki, in sicer Ančka Gošnik-Godec in Jelka Reichman. Slikanica s podobami Ančke Gošnik-Godec ima črno-bele ilustracije, le naslovnica ima štiri barve, in je manjšega formata (A5), kakor so bile enolično urejene vse slikanice v začetku izhajanja zbirke Čebelica; druga, z ilustracijami Jelke Reichman je izdana v A4 formatu, pokončno, ima barvne ilustracije.

Parabesedilo: Slikanica z ilustracijami Ančke Gošnik-Godec ima na naslovnici podobo otroka, ki bos hodi po visokem snegu, vendar je zadovoljen, pogleduje proti polnim žepom. Avtorica je uporabila le štiri barve: belo (zasnežena pokrajina), črno (dečkovo oblačilo, nekatera drevesa), sivo (nebo) in rdečo (deli otrokovega plašča in kape). Pod ilustracijo je le naslov slikanice. Vezni listi so enobarvni, temnordeči. Notranja naslovnica je črno-bela, navedena sta avtor besedila in avtorica ilustracij, sledi črno-bela ilustracija istega dečka (ponovitev iz naslovnice), ki pa ima tokrat žalosten obraz in prazna žepa, pod ilustracijo sta navedeni založba in letnica izida.

Na naslovnici slikanice z ilustracijami Jelke Reichman je upodobljen svetlolasi deček v prevelikem plašču. Čeprav ima polne žepe hrušk, gleda otožno in zamišljeno, njegov pogled je usmerjen v levo (torej nazaj), kar bi lahko nakazovalo, da pogreša mater. Vezni listi so sivo-modri, neposlikani (identični spredaj in zadaj). Na notranjosti veznega lista je napis, da je slikanica izšla ob 30-letnici avtorjeve smrti. Notranja naslovnica ima belo podlago, na kateri so v sivi barvi naslov črtice in oba avtorja; v spodnjem delu so barvna ilustracija zasneženih vej in drobne ptice.

Besedilo črtice *Levi devžej* je prvoosebna pripoved o trpljenju in lakoti petih (osirotelih) sosedovih otrok, ki so prihajali k njihovi hiši, kadar so bili res lačni. Pripovedovalčeva mati jih je vedno toplo sprejela, saj so se ji smilili, ker jim je umrla mama, ganila pa jo je tudi njihova revščina. Vedno jim je dala kruh in (suho) sadje, jim namenila objem, da so vsaj malo začutili materinsko ljubezen, ki so jo tako zelo pogrešali. Razpoloženje v zgodbi je žalostno, kar nakazujejo tudi ilustracije v obeh slikanicah.

Levi devžej z ilustracijami Ančke Gošnik-Godec (1962) ima v knjižnem bloku črno-bele ilustracije. Že na prvi sliki (stran 1), ki je umeščena na zgornjo polovico strani, je avtorica bolj kot pokrajino postavila v ospredje zimo (beli hribi, sivo nebo), torej mraz. Mraz/hlad je stopnjevan na naslednji ilustraciji (stran 2, 3), ki je umeščena na zgornjo polovico slikanice in sega čez obe strani. Otroci gredo v vrsti po zasneženi pokrajini, pada sneg, zlovešče vzdušje je prikazano s črnimi vranami. Na naslednji dvojni strani (stran 4, 5) je levo umeščeno besedilo, na desni je celostranska ilustracija vseh petih otrok, njihovi obrazi so nasmejani, stojijo v skupini; za njimi je gospodarsko poslopje, pokrajina je zasnežena. Na naslednji dvojni strani

(6, 7) je podoba ženske (pripovedovalčeve matere), ki drži v naročju najmlajšega sosedovega otroka (pozneje izvemo, da mu je ime Nace), ta se je oklepa. Na desni strani spodaj je manjša ilustracija metle, loparja za peko kruha in grebljica. Tudi na naslednji dvojni strani (8, 9) sta dve ilustraciji: levo spodaj del dimnice s kolovratom in maček, ki vstopa v dimnico. Na desni ilustraciji je notranjost dimnice. Na dvojni strani (10, 11) sta levo ilustracija očeta sosedovih otrok, ki vozi hlode po zasneženi pokrajini; desno je vseh pet sosedovih otrok, ki jedo miznik (vsakdanji kruh), deklici držita v rokah jabolki. Na naslednji dvojni strani (12, 13) je le levo zgoraj besedilo, ilustracija se razteza iz leve spodnje strani na celotno desno stran in prikazuje razigrane otroke, ki niso več lačni: Jozej in sestra se žogata, trije otroci se igrajo z mačkami. Dvojna stran (14, 15) vsebuje dve ilustraciji: na desni strani dva otroka skozi priprta vrata gledata sneg, njuna obraza sta žalostna; na levi so jabolka v košari. Na naslednji dvojni strani (15, 17) sta ilustraciji umeščeni na zgornji polovici strani: na levi sta deklici s kruhom v rokah, desno je najmlajši Nacej, ki kaže, da ima še en žep (podoba otroka je enaka naslovnici in notranji naslovnici, spreminja se le dečkovo razpoloženje). Na zadnji strani (18) je večja ilustracija otrok (vidijo se štirje), ki odhajajo proti domu.

Levi devžej z ilustracijami Jelke Reichman na začetku dvojne strani (1, 2) prikaže zasneženo pokrajino, hiša se komaj vidi. Naslednja dvojna stran (3, 4) nima besedila, na ilustraciji je vseh pet otrok, ki hodijo po zasneženi poti; njihova oblačila so prevelika, dva otroka sta bosa, obrazi kažejo zaskrbljenost; okrog njih je zasnežena pokrajina. Na naslednji dvojni strani (5, 6) je levo besedilo, na desni je celostranska ilustracija otrok, ki imajo žalostne obraze. Na naslednji dvojni strani (7, 8) sta ločeni ilustraciji notranjosti pripovedovalčeve hiše (lesena

stena, okni in oljenka); na drugi ilustraciji je štedilnik, v ozadju peč, lopar za kruh in grebljica. Notranjost pripovedovalčeve hiše je tudi na naslednjih dveh ilustracijah (9, 10): levo miza, na njej vrč, skleda in možnar, pod mizo je mačka; na desni ilustraciji kolovrat in predivo. Na naslednji dvojni strani (11, 12) so desno spodaj ilustrirani žalostni obrazi petih sosedovih otrok. Dvojna stran (13, 14) ima desno celostransko ilustracijo pripovedovalčeve matere, ki drži v naročju Naceja in podaja kose kruha drugim otrokom, vsi so zbrani okrog nje; materin obraz je blag, miren, razpoloženje otrok je še vedno žalostno. Sledi dvojna ilustrirana stran (15, 16) brez besedila: na ilustraciji se vseh pet sosedovih otrok igra, razpoloženje je spremenjeno, zdaj so siti in veseli. Na naslednji dvojni strani (17, 18) sta levo in desno ilustraciji detajlov bivalnega prostora: levo pručka, na njej so lonci, pod njo obutev; desno hruške in jabolka v skledi na skrinji, na steni ura. Na naslednji dvojni strani (19, 20) je levo besedilo, desno celostranska ilustracija vseh petih sosedovih otrok, v rokah držijo hrano (kruh, jabolko), le pri najmlajšem se vidi, da ima en žep poln, drugega pa praznega. Sledi dvojna ilustrirana stran (21, 22) brez besedila: otroci odhajajo po snegu domov, vidimo jih v hrbte, le najmlajši se obotavljivo ozira nazaj. Na zadnji enojni strani (23) je ilustracija zasneženih vej, pod ilustracijo je slovarček manj znanih besed. Desno (24) je kratka spremna beseda Kristine Brenk (o pisatelju).

Solzice

Tudi črtica *Solzice* je izšla v dveh različnih slikaniških izdajah, prvič z ilustracijami Milana Bizovičarja in drugič z ilustracijami Nejke Selišnik. Obe slikanici sta izdani v A4 formatu, prva pokončno in druga ležeče.

Parabesedilo: Slikanica z Bizovičarjevimi ilustracijami ima na naslovnici vazo s šopkom solzic (šmarnic), navedena sta avtor in naslov dela. Vezni listi so spredaj in zadaj identični, neposlikani in so bele barve. Na notranji naslovnici so navedeni avtor, naslov, ilustrator, založba in letnica izida; dodana je manjša ilustracija krave in ob njej ležečega dečka; deček je nasmejan, v roki drži bič.

Slikanica z ilustracijami Nejke Selišnik ima na naslovnici mamo in dečka, mama drži v naročju šmarnice, ima priprte oči, njen obraz je miren, zadovoljen in hvaležen; deček jo gleda v pričakovanju (pohvale), njegov obraz kaže na ponos (da je izpolnil materino željo); v prvi črki naslova je majhen šopek šmarnic. Vezni listi so enobarvni (skoraj beli) in so spredaj in zadaj identični. Notranja naslovnica vsebuje podatke o pisatelju, avtorici posodobljenega besedila, ilustratorki in letnici izida. Dodani sta dve ilustraciji: na prvi je deček, katerega obraz razkriva zaskrbljenost in strah, ozadje je temno; na drugi ilustraciji je grmiček šmarnic.

Besedilo najbrž najbolj prepoznavne Prežihove črtice govori o čisti ljubezni do matere, zaradi katere je mogoče premagati najgloblji strah. Črtica kaže svojo intenziteto otrokovega doživljanja diametralno nasprotnih čustev, ki jih avtor deloma opisuje, deloma pa slika z barvnimi odtenki in zvoki. Odnos med njim in materjo je prikazan ob temnem premagovanju strahu v strašnem Peklu, ki pa se v trenutku spremeni v silno radost: vse je svetlo, sončni žarki premagajo temine. Materina ljubezen ter njena hvaležnost, da je sin izpolnil željo, ki celo ni bila izrečena njemu, kar je hkrati tudi dokaz dečkove brezpogojne ljubezni do matere, je eden najbolj poetičnih odlomkov v slovenski mladinski književnosti.

Slikanica z ilustracijami Milana Bizovičarja sodi med klasične slikanice in je precej podobno oblikovana kot že obravnavana slikanica *Prvi maj*, kar seveda ne čudi, saj gre za istega ilustratorja, isto založbo in podoben čas izida, to je v 60. letih 20. stoletja. Na dvojni strani (1, 2) so v spodnjem delu čez obe strani naslikane različne cvetlice. Sledi celostranska ilustracija pekla (4) s hudičem, ta ima rogove, brke, strašen pogled, v rokah drži vile. Čeprav je na prvi pogled njegova postava človeška, oblečena le v rdeč predpasnik, po telesu ima dlake, telo je zelenkasto, ima namesto stopal parklje, dlani so upodobljene s štirimi koničastimi prsti. Barva ozadja – pekla je črna. Hudič gleda iz te črne luknje, naokrog so skale v temnomodrih tonih. Na dvojni strani (5, 6) sta dve ilustraciji: na levi strani je nad besedilom otrok, ki si z roko prekriva oči, v njegovi drži telesa je opaziti strah, okrog dečka je bujno rastje; desna ilustracija je umeščena pod besedilo in prikazuje dečka, ki gre z razširjenimi rokami proti očetu in materi, oče orje. Na naslednji dvostranski ilustraciji (7, 8), nad katero je umeščeno besedilo, gre za kontradiktornost. Na ilustraciji so upodobljeni cerkev, hiša, med njima drevje in tri krave, besedilo pa govori o tem, kako je deček zaradi strahu pustil živino v Peklu in se očetu zlagal, da jo je izgubil, vendar oče že z roba Pekla zagleda vseh devet glav živine. Na naslednji dvojni strani (9, 10) je na levi besedilo, celostranska ilustracija pa prikazuje očeta, mamo in dečka, ki sedijo pred hišo; varnost je vzpostavljena z materinim objemom dečka, z dvema goloboma na strehi in s svetlim dimom, ki se kadi iz dimnika. Naslednja dvojna stran (11, 12) spet vsebuje dve ločeni ilustraciji: dečka, ki se podaja v Pekel, avtor je ilustriral dečka s hrbta, torej vidi bralec to, kar vidi deček; na desni ilustraciji je sonce na oranžni podlagi. Predzadnja dvojna stran (13, 14) ima na levi umeščeno besedilo,

na desni je celostranska ilustracija ključnega prizora zgodbe – otrok podarja mami polno naročje šmarnic, oba imata vesela obraza, ozadje je sončno (enako kot na strani 12). Na zadnji strani (15) je na spodnjem robu ilustracija šmarnic.

Slikanica z ilustracijami Nejke Selišnik vsebuje izvirno Prežihovo besedilo in posodobljeno besedilo, ki ga je pripravila Aleksandra Kocmut. Slikanica je sestavljena iz uvodne povedi (ki je ena tako za prilagojeno kakor tudi za izvirno besedilo), sledi manjši vloženi list, na katerem je na prvi strani prilagojeno besedilo, na hrbtni strani pa izvirna zgodba, nato je spet A4 list, na katerem je celostranska ilustracija, na njegovi hrbtni strani je uvodna poved, sledi vloženi manjši list, ilustracija itd. Nekatere besede so v izvirnem besedilu zapisane z zeleno barvo (prim. globača, kakor je bil že po sami legi, lesovje, češmiga, dragica), pri čemer gre za poudarjanje manj znanih besed, ki so ob koncu slikanice tudi razložene. Prav tako so z zeleno barvo zapisani deli povedi v posodobljenem besedilu, ki nakazujejo zaokroženo celoto (prim. kakor je bil že po sami legi; kakor nikjer drugje; prav rada mulila). Pri vseh uvodnih povedih in na dnu knjižnih strani s prilagojenim besedilom so upodobljeni posamezni grmi šmarnic, na dnu knjižnih strani z izvirnim besedilom sta dodani dve vejici šmarnic, ki se prepletata, s prepletom pa tvorita podobo srca. V slikanici je tudi enajst celostranskih ilustracij, na zadnji platnici se ob spremni besedi Milene Mileve Blažič ponovi zmanjšana deveta ilustracija. Prva prikazuje vhod v Pekel; na drugi deček opazuje očeta pri delu; na tretji se pasejo krave; četrta ilustracija je predstava pekla – dva hudiča v kozji podobi (parklji, rep, kozja brada, rogovi), ki v rokah držita vile, ljudje so pripeti z verigami nad ognjem; na peti ilustraciji gledata kravi prestrašenega dečka, ki sedi v travi in si z dlanmi zastira oči; na šesti

oče orje s konjema in ima nasmejan obraz, deček pa je ves prestrašen, roki ima sklenjeni in dvignjeni na čelo (je obut). Na sedmi se pasejo štiri krave v visoki travi; na osmi sliki je deček v postelji, njegove oči so velike (strah), z roko si pokriva usta; na deveti sliki deček gleda z velikimi očmi proti temi; na deseti sliki nabira šmarnice; na zadnji sliki mama kuka skozi vhodna vrata, deček ima v rokah šopek šmarnic, oba sta videti zaskrbljena.

Sklep

Že v prvi izdaji *Solzic* – in to velja še zdaj – je v uvodni besedi pesnik Oton Župančič (2011: 7) zapisal:

> Prežihovega Voranca smemo in moramo imenovati v eni sapi z našimi najboljšimi imeni. In ti, ki boš prebral njegove *Solzice,* boš vedel več o človeku, kakor si vedel, preden si spoznal Voranca; in potem boš komaj čakal, da boš segel še po drugih njegovih knjigah in videl, kako je človek silen in močan v svojem delu.

Čeprav Prežih podaja zgodbe skozi otroškega pripovedovalca, perspektiva pripovedovanja vendarle ni povsem otroška: predvsem v sklepnem delu črtic Prežih vključuje svoja poznejša spoznanja, torej taka, ki jih ima odrasel človek v bistveno drugačnih socialnih in političnih razmerah, kot je potekalo avtorjevo otroštvo, pri čemer mislim predvsem na vzpon de-

lavskega gibanja in načela oz. družbeno ureditev socialistične Jugoslavije po drugi svetovni vojni.[9]

Vse slikanice, ki vsebujejo črtice Prežihovega Voranca, *Prvi maj*, *Levi devžej* in *Solzice*, sodijo med klasične slikanice. Zanje je značilno, da ilustracije osvetlijo besedilo. Informacija, ki jo dobimo iz besedila, se ponovi v ilustraciji, pri čemer ilustrator s svojo likovno govorico interpretira besedilo. Milan Bizovičar je v slikanicah *Prvi maj* in *Solzice* izbiral prizore, v katerih poudarja dogajanje; njegove ilustracije prikazujejo predvsem pozitivna čustva literarnih likov, npr. pastirček dobi nagelj; prizor ganjene matere, ki ji prvoosebni pripovedovalec podarja šopek šmarnic. V *Levem devžeju* se ilustratorka Ančka Gošnik-Godec prav tako usmerja na ljudi in dogodke, kljub črno-belim ilustracijam pričara paleto čustev od žalosti in zaskrbljenosti do veselja, ker sosedovi otroci niso več lačni, zaključi s tesnobno ilustracijo odhoda otrok domov. Jelka Reichman se bolj posveča zasneženi pokrajini in notranjim prostorom (ki niso odraz pripovedovalčevega opisa), manj čustvenim stanjem sosedovih otrok. V Solzicah z ilustracijami Nejke Selišnik so v ospredju pokrajina, pekel in Pekel, nabiranje in izročitev šmarnic.

Moč Prežihove zbirke *Solzice* (in posameznih slikanic) se tudi po skoraj osemdesetih letih od njihovega prvega izida, skriva v vrednotah, ki jih je avtor ubesedil, to so poštenost, prijateljstvo, predanost, zvestoba jeziku in narodu ter neizmerna materina ljubezen.

9 Npr. v črtici *Prvi maj*, kjer avtor zapiše (ZD 1971: 380): »Takrat vsega tega še nisem razumel, ker sem bil še premajhen. Bilo je še v stari Avstriji. Pozneje sem šele zvedel, kaj pomeni prvi maj. V stari Avstriji delavstvo prvega maja ni smelo praznovati, kakor ga mi danes praznujemo. Praznovati so si ga upali le najbolj pogumni ljudje.«

Viri in literatura

- Kristina BRENK, 2011: Kako so zrasle Solzíce. *Prežihov Voranc: Solzice*. Ljubljana: Mladinska knjiga. (Zbirka Domače branje Knjiga pred nosom). 8–9.
- Drago DRUŠKOVIČ, 1971: Opombe. *Lovro Kuhar – Prežihov Voranc. Zbrano delo*. 3. knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 529–612.
- Mihael GLAVAN, 2003: Bibliofilska izdaja Solzic in Bibliografija slovenskih izdaj. *Lovro Kuhar – Prežihov Voranc. Solzice*. Bibliofilska izdaja ob 110. obletnici pisateljevega rojstva. Ljubljana: Prežihova ustanova. 31–38.
- Dragica HARAMIJA, 2013: Solzice Prežihovega Voranca: ob 60-letnici prvega izida zbirke. *Beseda o Prežihu: zbornik referatov s tradicionalnih srečanj na Prežihovi bajti: izdano ob 120-letnici pisateljevega rojstva in 60-letnici Muzeja Ravne na Koroškem*. Ur. Liljana Suhodolčan in Mirko Osojnik. Ravne na Koroškem: Koroški pokrajinski muzej. 39–50.
- Dragica HARAMIJA in Janja BATIČ, 2013: *Poetika slikanice*. Murska Sobota: Franc-Franc. (Zbirka Misel o slovenski besedi).
- Jože KORUZA, 2002: O Prežihovem Vorancu in njegovih Solzicah. *Prežihov Voranc: Solzice*. Ljubljana: Mladinska knjiga. (Moja knjižnica). 101–108.
- Stanko KOTNIK, 1973: Spremna beseda Prežih in Solzice. *Prežihov Voranc: Solzice*. Ljubljana: Mladinska knjiga. (Zbirka Zlata knjiga).
- Lovro KUHAR - PREŽIHOV Voranc, 1971: *Zbrano delo*. 3. knjiga. Ljubljana: DZS. 347–424.
- Jože LIPNIK, 1993: Zgradba Solzic. *Prežihov Voranc (1893–1993). Zbornik prispevkov s simpozija ob 100-letnici rojstva*. Maribor: Kulturni forum. (Zbirka Piramida). 98–107.

- Petar S. PEŠUT, 1983: Prežihov Voranc – proletarski mladinski pisatelj. *Otrok in knjiga* 11/17, 24–28.
- PREŽIHOV Voranc in Milan BIZOVIČAR, 1961: *Prvi maj*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- PREŽIHOV Voranc in Ančka GOŠNIK-GODEC, 1962: *Levi devžej*. Ljubljana: Mladinska knjiga. (Knjižna zbirka Čebelica, 66).
- PREŽIHOV Voranc in Milan BIZOVIČAR, 1967: *Solzice*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- PREŽIHOV Voranc in Jelka REICHMAN, 1985: *Levi devžej*. Spremna beseda Kristina Brenk. Ljubljana: Mladinska knjiga. (Zbirka Velike slikanice).
- PREŽIHOV Voranc, 2003: *Solzice. Bibliofilska izdaja ob 110. letnici pisateljevega rojstva*. Ur. Mihael Glavan. Ljubljana: Prežihova ustanova.
- PREŽIHOV Voranc, 2011: *Solzice*. Avtorici spremnega didaktičnega gradiva Dragica Haramija in Simona Pulko. Fotografije Tomo Jeseničnik. Ljubljana: Mladinska knjiga. (Zbirka Domače branje Knjiga pred nosom).
- PREŽIHOV Voranc in Nejka SELIŠNIK, 2021: *Solzice*. Posodobljeno besedilo Aleksandra Kocmut. Spremna beseda Milena Mileva Blažič. Bevke: Smar-team.
- Oton ŽUPANČIČ, 2011: Spremna beseda. *Prežihov Voranc: Solzice*. Ljubljana: Mladinska knjiga. (Zbirka Domače branje Knjiga pred nosom). 5–7.

Prežihova pisateljska zapuščina mladim bralcem

Pred. BARBARA BEDNJIČKI ROŠER, prof. slo. in soc.
Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta,
Koroška cesta 160, SI 2000 Maribor,
barbara.bednjicki@um.si

Za otroke in mladino je Lovro Kuhar - Prežihov Voranc napisal zbirko črtic *Solzice* (1949), za katero je prejel Levstikovo in Prešernovo nagrado. Prispevek pa osvetljuje del njegove bogate pisateljske zapuščine, ki je mladim bralcem dostopna v posthumno izdanem potopisu *Čez goro k očetu* (1961) in v zbirki avtobiografske kratke proze *Tisoč in en dan* (1969), ki jo je izbral in uredil Stanko Kotnik. Zbirka obsega osem zgodb, ki so bile povečini objavljene v daljši različici kot dokumentarna dela za odrasle in spominski zapisi iz njegovega zadnjega obdobja (1945–1950). Dela so bila večkrat ponatisnjena in so umeščena tudi v 1. in 9. knjigo *Zbranih del* (1962, 1971).

Prežih's Literary Legacy for Young Readers

Lovro Kuhar - Prežihov Voranc wrote the short story collection *Solzice* (1949) for children and young readers, a work for which he received both the Levstik Award and the Prešeren Award. This article sheds light on a part of his rich literary legacy that is accessible to young readers in the posthumously published travelogue *Čez goro k očetu* (1961) and in the collection of autobiographical short prose *Tisoč in en dan* (1969), selected and edited by Stanko Kotnik. The collection comprises eight stories, most of which had previously been published in longer versions as documentary works for adults and as memoirs from his final creative period (1945–1950). These works have been reprinted several times and are also included in the first and ninth volumes of his *Collected Works* (1962, 1971).

Ključne besede: Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, potopis, avtobiografska kratka proza, spominski zapisi, mladinska književnost

Keywords: Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, travelogue, autobiographical short prose, memoirs, young adult literature

Uvod

V Prežihovi avtobiografski kratki prozi se potopisi pojavljajo kot strukturni element, »njihova literarno-vrstna problematika je vezana predvsem na nenehno prehajanje faktičnega prikazovanja potovanja na umetniško refleksijo« (Štuhec 1993: 85), zato so zanimivi z literarnega, sociološkega in kulturnozgodovinskega vidika. Bošnjak (2008: 47) piše, da potopisna avtobiografskost izhaja iz spominske avtobiografskosti in zaznamuje besedila, v katerih predstavlja pripovedni okvir popotništva, potovanja. Tovrstna kratka proza ima dokaj natančno določen časovni okvir dogajanja z dodatno osebno refleksijo pripovedovalca, ki jo dopolnjuje tudi krajevna določenost dogajanja. Avtobiografska avtentičnost (Bošnjak 2008: 46) se veča s prvoosebnim pripovedovalcem, ki izraža »visoko identifikacijsko stopnjo povezanosti z avtorjem in glavno osebo pripovedi«. Avtor je v kratki prozi identičen s pripovedovalcem, kar »pomeni, da pripovedovalec v besedilu neposredno izraža avtorjevo doživljanje predbesedilne dejanskosti skozi jezikovna izrazila prvoosebnega jaza« (Grdina 1994: 20), za katerega Štuhec (1993: 88) pravi, da v pripovedi sicer zmanjšuje objektivnost, vendar povečuje vtis resničnosti. Haramija (2013: 8) piše, da je za avtobiografsko prozo, ki je pripoved o avtorjevem lastnem

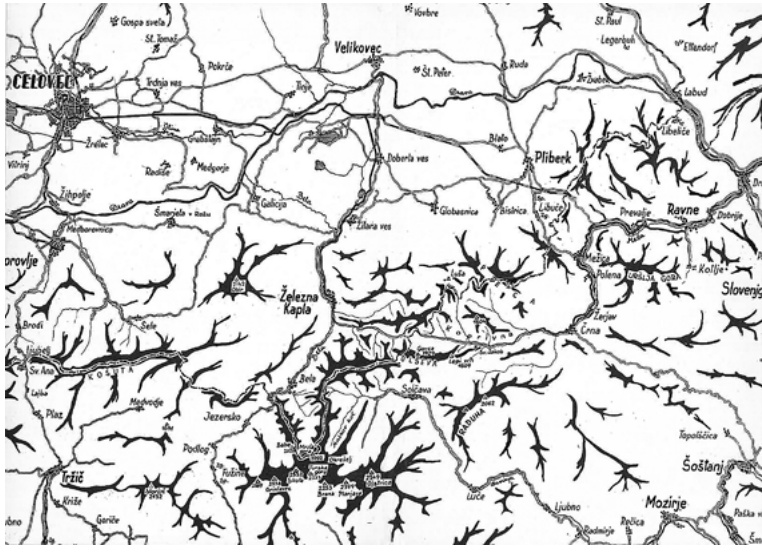
življenju, značilno pripovedovanje iz lastnih izkušenj s časovno distanco, ki omogoča pregled nad celoto dogodkov.

Čez goro k očetu

Zgodba *Čez goro k očetu* (1961) je sestavni del Prežihovega potopisa *Gosposvetsko polje*, iz knjige *Od Kotelj do Belih vod* (1945), ki ga je za mladino priredila pisateljica Kristina Brenkova, ilustriral pa slikar Miklavž Omerza (štirinajst ilustracij). Knjiga je bila kmalu razprodana, drugi natis s spremno besedo Kristine Brenkove je izšel leta 1966, tretji natis s spremno besedo Janeza Kajzerja leta 1984. Četrtič je bila ponatisnjena leta 2002 z ilustracijami slikarja Leandra Fužirja, leta 1990 jo je Zavod za slepo in slabovidno mladino izdal tudi v Braillovi pisavi. Zgodba je zapisana po resničnem dogodku, ko je Prežih, takrat politični begunec, prišel konec leta 1932 v Celovec in skrivaj sporočil ženi, kdaj in kam naj pride z otrokoma preko jugoslovansko-avstrijske državne meje, da bi se po skoraj treh letih spet videli. Trikrat je »pregazila dolgo pot na okrajno glavarstvo« in zaman prosila za potni list: »Kaj stojite vedno tukaj? Potnega lista ne dobite. Žena takega moža, ki je že deset let delal proti državi in še zdaj v tujini ruje proti nam, nima pravice do potnega lista …« (Prežih 2002: 11) Nato se je odločila za skriven prestop meje. Presunljiva zgodba govori o štirinajsturni poti čez Karavanke, ki so jo v snegu in mrazu od Črne pod Peco do Železne Kaple prehodile Vorančeva žena in majhni hčerki – Vidica in Micej, da bi obiskale moža in očeta v Celovcu. Z nadčloveškimi napori je deklici med potjo, ko sta pešali in omahovali ter miže stopali ob njej, »ker se jima je zdelo, da iz gozdne globočine od vseh strani zrejo nanju oči nočnih strahov« (Prežih 2002: 20), bodrila s pripovedovanjem

in »prelepo podobo svidenja«. Ko bi se družina morala sestati, je celovška policija pisatelja aretirala in do srečanja ne pride:

> Čakal sem dolgo in nestrpno na tisti trenutek, ko bom spet zagledal svojce, od katerih sem se pred leti moral tako neprostovoljno ločiti. […] Razpoloženje božičnega praznika, ki je vladalo po hiši, me je puščalo hladnega, kajti jaz sem sanjal o veliko lepšem, srečnejšem božiču svojega srca. Naposled je prijatelj prišel in prisedel, njegov obraz je bil vesel: »Ti – prišli so, ravnokar so prišli. Pri meni te čakajo. […] »Greva, takoj greva k njim …« Srce mi je drhtelo od same velike sreče. Tedaj pa je pristopil k meni civilist, mi položil roko na ramo in rekel z mrzlim glasom: »V imenu republike – aretirani ste …« (Prežih 2002: 48)

Slika 1: Zemljevid poti (knjižni ovitek 1. izdaje (1961) in vezni list 2. izdaje (1966).

Tisoč in en dan

Zbirka avtobiografske proze *Tisoč in en dan* (1969), ki jo je izbral in priredil Stanko Kotnik, zgoščeno zajema Prežihovo življenje. Zbirka obsega osem skrajšanih različic zgodb, ki so bile objavljene kot dokumentarna dela za odrasle (*Od Kotelj do Belih vod*, 1945, *Borba na tujih tleh*, 1946) in spominski zapisi iz njegovega zadnjega obdobja (1945–1950). Kotnik (1969: 83–84) poudarja, da so življenjepisi pisateljev zanimivo in poučno branje, zlasti »kadar so ustvarjalni plod njihovega lastnega peresa« in ker je Prežihov Voranc dogodke iz svojega življenja pogosto ubesedil, se je najlepše predstavil kar sam.

Prva zgodba, *Borba,* je bila prvič objavljena leta 1921 v Ljubljanskem zvonu, v knjižni izdaji je prvič izšla v knjigi *Povesti* (1925), nato v zbirki *Kanjuh iz Zagate* (1952) in nato še v *Zbranih delih* (1962) in *Izbranih delih 5* (1981). Krajša različica novele obravnava borbo kmeta za zemljo, v njej izpoveduje, kako se je družina brez lastne zemlje prebijala za obstanek. Verdinek (2010: 106) piše, da si je z vprašanji o tem, zakaj nimajo lastne zemlje in zakaj se svet deli na bogate in revne, oblikoval tudi odnos do Boga. Starši so ga učili o božji dobrotljivosti, bili so dobri in so zelo trpeli, zato se je v njegovi otroški zavesti dvigovala jeza nad krivičnim svetom. Gre za izrazito avtobiografsko pripoved v prvem obdobju Prežihovega pisanja, ko se spominja selitev v rani mladosti, strogega in zahtevnega očeta in njegovega trdega dela:

> […] sem že rano videl njegovo veliko trpljenje […] in videl, kako mu pod sončnimi žarki ali zaradi prevelikega napora teče vroči, umazani znoj, ki je lepil njegove košate brke okrog ust in močil obleko do gnilobe. […] Bil je čisto kriv in njegovo dihanje je bilo podobno hropenju. […] Čul sem,

> kako škripljejo njegove kosti […], bal sem se, da se bo razsul pod živinskim tovorom. (Prežih 1969: 7)

Težkega dela je bil že od zgodnjega otroštva deležen tudi sam:

> Čisto majhen že sem moral vstajati s prvo zoro […] in goniti živino v gozd. In čim večji sem prihajal, tem težja dela sem opravljal. Odgojen v preranem trpljenju sem postajal zakrknjen, mrk, malodušen in boječ. […] zavest, da sem sin sužnja, se me je polaščala vedno bolj in bolj in se slednjič kot bridek občutek naselila v srce. (Prežih 1969: 8)

Spominja se tudi razlik med bogatimi otroki, ki so v šolo za malico prinašali kruh, potice, med in meso ter revnimi, kot je bil sam in se skrival od sramu, ker je imel le črn kruh, »drobeč, poln osja in plev« (Prežih 1969: 9). Spominja se prezirljivosti sošolcev, učiteljev, občutka ponižanja, a tudi prebujanja zavesti o krivici. Po letih trdega dela, vztrajne in grenke »borbe življenja« je oče kupil zemljo z majhno in siromašno hišo in po dolgi utrujeni poti, »star in sključen, poln brazgotin« (Prežih 1969: 13), našel svoj mir. Jezik je slikovit, poln nasprotij, ki so Prežihovo močno izrazno sredstvo (revni : bogati; visok bel kruh : nizek črn; preklinjanje : molitev in prošnje; sonce : tema, hlad). Iz novele je v priredbi izpuščen dogodek o »crkavanju« in zakolu njihove breje krave in opis smrti mlajše sestre Ančke, ko je bil star enajst let.

Iz *spominskih zapisov* (1973), ki jih je Prežih napisal v zadnjem obdobju (1945–1950), so v zbirko vključeni trije: *Listnica uredništva*, *Generalna vaja v mlinu* in *Tisoč in en dan*. Spominski zapisi so ponatisnjeni iz revij in časopisja in objavljeni

v *Zbranih delih 9*. Druškovič (1973: 609), ki jih je uredil in napisal opombe, poudarja, da predstavljajo vsebinsko posebnost zaradi izrazito avtobiografske narave. Prežih se v njih vrača v svoj pisateljski začetek, obuja spomine na svoje delo in vsakdanjost, obenem pa posredujejo pomembne podatke o njegovem življenju, saj v njih nastopa kot pripovedovalec v prvi osebi.

V *Listnici uredništva,* ki je bila prvič objavljena v *Obzorniku* leta 1946, se spominja, kako je mati ob nedeljskih popoldnevih brala mesečnik *Domači prijatelj* in o prebranem pripovedovala otrokom. Spominja se, kako je s tem raslo njegovo veselje do branja, kako je težko čakal na mesečnik in ga skrivaj bral na paši, med delom. Posebej všeč mu je bila rubrika Listnica uredništva, v kateri je urednica, Zofka Kveder, ocenjevala prispevke. Spominja se, kako je v osnovni šoli razmišljal, da bi tudi sam kaj napisal in kljub očetovi jezi nad branjem in pisanjem: »Kakega vraga pa kracljaš! S čim si boš pa kruh služil? S kracljanjem si ga ne boš. Ob delavnikih bomo delali za kruh! To ti bom že iz glave izbil, zapomni si!« (Prežih 1969: 15) skrivaj med delom ves teden pisal črtico. Ko je želel napisano poslati, se mu je iz nosu ulila kri. Jezen je zmečkal papir in v naglici napisal novo črtico z naslovom *Smrt pijanca*. Zaradi strahu pred sramoto se je podpisal s sošolčevim imenom Ivan Vastl. Črtica je bila objavljena, sosedov Anzelj (Ivan Vastl) pa je dobil »denarno nakaznico – sedem kron« s pripisom »Tu vam pošiljamo honorar za vašo črtico v zadnji številki *Domačega prijatelja*. Se priporočamo. Uredništvo« (Prežih 1969: 18). Spominja se, da so se mu takrat najdrznejše sanje zdele uresničene: »Jaz, kmečki fantiček, ki odkidava gnoj izpod krav in je do kolen obrozgan od gnojnice, pa pisatelj. […] Menda se mi je zameglilo pred očmi od same prevelike sreče« (Prežih 1969: 17, 18). Po dolgem omahovanju je sošolcu razkril, kako je

prejel denar. Od takrat je z objavami črtic stalno sodeloval pri *Domačem prijatelju*. Povezal se je z urednico Zofko Kveder, ki mu je pisala spodbudna pisma in nekaj njegovih črtic prevedla v nemščino in hrvaščino. Psevdonim je uporabljal še naprej, honorar pa si je dal pošiljati na svoj naslov. Tudi domačim je razkril, da piše, in za to prejema plačilo, za kar mu je bilo žal, saj je od takrat moral honorarje večinoma dajati očetu – v skupno blagajno.

Generalna vaja v mlinu

je bila prvič objavljena v *Mladini* leta 1949 in govori o organizaciji 2. kongresa SKOJ (Saveza Komunistične Omladine Jugoslavije), ki so ga za Partijo pripravljali v veliki tajnosti za petdeset ljudi. S podrobnostmi velikega načrta niso bili seznanjeni, vedeli so le, da se pripravlja nekaj pomembnega. Njihova naloga je bila, da so našli varen prostor in na srečanje z različnih postaj neopazno pospremili povabljene, poskrbeli za meso in stražili dogodek. Organizirali so ga »v samotnem grabnu na velikem mlinu« (Prežih 1969: 49) in z mlinarjevo pomočjo uspešno rešili tudi nevarno situacijo, ko so mimo prišli »trije žandarji«. Generalno vajo so uspešno prestali, partijski tovariš pa jim je čestital za dobro opravljeno delo, na kar so bili kot mladi komunisti izjemno ponosni. Deželak Barič (2010: 85–86) piše, da je Kuhar pripadal pionirski generaciji komunistov na Slovenskem, saj je postal njen član neposredno po ustanovitvi komunistične stranke, 1. maja 1920, ko je bila na njegovo pobudo ustanovljena partijska organizacija v Guštanju (na Ravnah). Guštanjska partijska organizacija je bila izjemno izpostavljena, ker je bila zadolžena za opravljanje delikatnih nalog in vzdrževanje ilegalnih poti prek državne meje za tihotapljenje ljudi in literature. Koroško partijsko okrožje pa

je sodilo med najmočnejša in najbolje organizirana okrožja na Slovenskem, kar je nedvomno tudi rezultat Kuharjevega delovanja.

V zgodbi *Tisoč in en dan*, ki je bila prvič objavljena v *Obzorniku* leta 1950, se Prežih spominja, kako so potekali njegovi dnevi v povojnem času. Druškovič (1973: 612) piše, da je bilo njegovo publicistično in časnikarsko gradivo tudi »pričevanje o pisateljevem vseskozi živem zanimanju za družbena vprašanja, ki jih je pobudila njegova politična dejavnost«. Pisatelj se spominja svojega zgodnjega vstajanja na Prežihovem vrhu in številnih obiskovalcev, ki so k njemu prihajali po pomoč in nasvete. Blatniku je »ob črničevcu« pojasnjeval agrarno reformo, Potočniku svetoval v zadevi s posojilom, obiskala so ga dekleta mariborske gospodarske šole, ki so jih zanimala njegova literarna dela, *Samorastniki, Jamnica* ipd. Ženska brez noge se je zanimala za novo protezo, star vojni invalid Miha za ureditev invalidnine, kmetica iz Kotelj za napeljavo elektrike itn. »Ljudje prihajajo k svojemu poslancu največ zato, ker se sami ne spoznajo na uradni postopek. Ne gre toliko za intervencijo kakor za nasvete. Kam pa naj gredo, če ne k človeku, ki ga poznajo in ki so ga volili« (Prežih 1969: 80). Medtem je dobil še pošto, bral časopise, se udeleževal sej in pisal. Pisatelj zaključi, da so zadnji obiskovalci odhajali, ko je sonce zahajalo in za mirne večere, kakršni so na Prežihovem vrhu, se je vedno izplačalo prestati dan.

Iz zbirke *Od Kotelj do Belih vod* (1945) je Kotnik izbral potopis *Gosposvetsko polje*. V njem se Prežih spominja, ko ga je pri dvajsetih letih, ko je zapustil dom in odšel v tujino za boljšim življenjem, videl prvič in nato dvajset let pozneje, po pobegu iz zapora, v katerem je pristal po aretaciji v Celovcu, drugič. V obeh primerih je bil »razburjen, užaljen, poln sramu, zbit,

nebogljen, osleparjen za najplemenitejše občutke človeške dostojnosti« (Prežih 1969: 27, 47). Gosposvetsko polje, »z vso svojo konotacijo za Slovence in še posebej Korošce«, je simbol Prežihove osamljenosti v tujini in ga napolni z novo življenjsko energijo. Štuhec (1993: 91) poudarja, da idejna dinamika potopisa »razkriva paradoksalen položaj«, da beg socialnega in nacionalnega proletarca torej sploh ni beg v rešitev, ampak je večni beg. Druškovič meni, da raziskovanje nastajanja Prežihovih potopisov pojasnjuje, kako so »določene pobude, včasih sunkovito v časovnem pomenu in drugič spet v znatni časovni razdalji sprožile ustvarjalčev odmev« (Druškovič 1973: 620). Vse, kar ga je posebej prizadelo (zavrnitev Podgorca pri Mohorjevi knjigi, zavrnitev uradnika celovške klavnice zaradi narodne zavednosti, preganjanje zaradi političnega aktivizma – politični emigrant), se je v njem ohranjalo leta in je napisano kot spomin, obenem pa zaradi njegovega ilegalnega dela v stari Jugoslaviji, ni moglo iziti prej.

Iz zbirke *Borba na tujih tleh* (1946), po kateri je bila leta 1980 v priredbi Frančeka Rudolfa posneta radijska igra in v produkciji RTV Ljubljana istoimenska celovečerna televizijska igra v režiji Staša Potočnika, so v avtobiografsko kratko prozo zajeti *Bolgarka*, *V deželi modernih čudežev* in *Na mrtvi točki*.

Bolgarka je potopis Prežihovega prehoda iz Romunije v Bolgarijo čez »divji ledeni tok« Donave. Spominja se carinskega poslopja, pred katerim so že tri dni čakali, saj zasidrana prevozna ladja zaradi divjega toka, v katerem so drle velike ledene plošče, ni upala čez strugo. Iz tujine se je domov vračala tudi Bolgarka, ki se je prva pogumno odločila in sprejela drzno ponudbo Romuna, da se čez »lomast glušečega ledovja« s čolnom prepelje čez reko. Čolnarji, z močnim Romunom z visoko kučmo na čelu, so »skozi ledene vrzeli« prečkali vele-

tok, »ki je noč in dan grmel in pokal«, s petnajstimi potniki in se z nadčloveškimi močmi z vesli, sekirami in kavlji prebili skozi ledeni oklep nevarne Donave. Prežih se spominja, kako je obžaloval trenutek, da se je podal na pot, ko je s težko vdanostjo strmel v grozeči ledenik, ki se jim je približeval. Stresla ga je misel na smrt, ki jo je pomiril spomin na valove Drave in Save in Bolgarkine oči, uprte v domovino. Bolgarka je prva skočila iz čolna in orjaškega Romuna poljubila na lice, da so potnikom zadrhtela srca. To je bilo človeško »plačilo za njegov nadčloveški napor, ki ga cena petsto lejev ni mogla poravnati. […] Preden smo se drugi izkrcali, je Bolgarka že izginila v bregu …« (Prežih 1969: 75)

V deželi modernih čudežev je potopis vožnje z romunskim (brzo)vlakom v Veliki Varadin, kjer je imel Prežih tajno nalogo, za katero se je odločil, da je ne bo opravil in ni obiskal človeka, h kateremu je bil namenjen, ker je slutil, da ga zasleduje detektiv politične policije, ki je nasprotnike režima (Linasi 2018: 30) »ne le aretirala in predajala sodišču, ampak tudi tajno ubijala«. V potopisu pove, da se je izmazal kot trgovec aparatov za obsevanje, ki potuje poslovno, nato pa ostal tri dni v hotelu, poklical zdravnika in hlinil bolezen, četrti dan pa se je vrnil v Bukarešto.

Na mrtvi točki Prežih ubeseduje svoj izgon iz Avstrije na Češko v spremstvu dveh detektivov in še dveh izgnancev, ki se je končal z zajetjem češkim obmejnih stražnikov, ki so ga odpeljali v zapor v Znojm. Po prestani štirinajstdnevni kazni so ga ponovno vrnili v Avstrijo, kjer so ga ujeli in ga na okrajnem sodišču obsodili na mesec dni zapora. Ponovni pregon na Češko so ponovili s potepuhoma, ampak prav kmalu ga ujamejo isti »žandarji« in ga zaprejo v isto celico, tokrat za mesec dni. Tukaj je za razliko od avstrijskega zapora, kjer je

čas mineval hitro, saj je rezal drva, pilil žago, postal jezljiv in siten, saj so se dnevi vlekli. Po prestani kazni je moral ponovno v Avstrijo, kjer mu je nasproti prišel »avstrijski žandar«. Tokrat je bil zapisnik kmalu končan, saj so imeli njegove podatke že zapisane. Ponovni obsodbi na mesec dni je dodal še uši, ki jih je staknil v ječi. Po treh mesecih so ga še tretjič poslali na Češko s ponarejeno prepustnico prebivalca obmejnega pasu, vendar je Prežih po poti premišljeval, da ima v Avstriji več znancev, zato se odločil, da se vrne, in po skoraj štirimesečnem potovanju je prišel na Dunaj. Na Dunaju je (Linasi 2018: 23) navezal stike s KP Avstrije, prevzel delo kmečkega inštruktorja in v sodelovanju s tamkajšnjimi komunisti ilegalno potoval po vsaj desetih evropskih državah (Francija, Belgija, Norveška, Švica, Češkoslovaška, Nemčija, Romunija, Bolgarija, Grčija in Sovjetska zveza), kjer je organiziral tajne kanale. Bošnjak je o Prežihovih potopisnih besedilih zapisala:

> Kratka potopisna besedila v zbirkah *Od Kotelj do Belih vod* (1945) ter *Borba na tujih tleh* (1946) z vidika indikatorjev potopisne literature kažejo na to, da je v obeh zbirkah prisotna dokumentarna naravnanost tekstov s subjektivno prisotnostjo avtorja, ki služi informiranju, v ospredju so reference na socialno in politično življenje, reprezentacija časa in prostora. Teksti obeh zbirk vsebujejo poleg teh značilnosti potopisa še različne narativne postopke in retorično podana realna dejstva, kar jim daje strukturni značaj literarnega potopisa, zaradi prevladujočih estetskih znakov ter besedilnih fikcijskih signalov pa se nekatera besedila približujejo pripovedni prozi. (Bošnjak 2010: 63)

Zaključek

Prežihova zbirka kratke avtobiografske in potopisne proze, ki je prirejena in namenjena mladim bralcem, združuje literarno estetskost in osebno izpoved. K realističnemu časovnemu okviru in opisom pokrajin avtor slika predvsem »vseprisotnost revščine, odnose ter razmerja med razslojenim prebivalstvom« (Haramija 2010). Detela je zapisal, da so »kot presežek po vseh katastrofah preostali pisatelju Prežihovemu Vorancu spomini na prehojeno pot in družbena angažiranost« (Detela 2010:18), ki jo je predstavil v svojih delih. Njegove avtobiografske pripovedi mladim bralcem ponujajo tudi zgodovinski vpogled v življenje v prvi polovici 20. stoletja in s *Solzicami* (1949) sodijo med slovenska klasična mladinska dela iz obdobja socialnega realizma.

Viri in literatura

- Blanka BOŠNJAK, 2008: Avtobiografskost sodobne slovenske kratke proze. *Jezik in slovstvo* 53/3-4, 37–51. https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-ZSRLGAUK
- Blanka BOŠNJAK, 2010: Kratka potopisna besedila Prežihovega Voranca. *Jezik in slovstvo* 55/3-4, 63–76. https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-3BoNBOMG
- Lev DETELA, 2010: Tri eksistencialna srečanja s Prežihovim Vorancem. *Prežihov Voranc - Lovro Kuhar: pisatelj, politik, patriot.* Ur. Aleš Gabrič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Slovenski znanstveni inštitut. 7–18.
- Vida DEŽELAK BARIČ, 2010: Politični vzpon in zaton Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca v komunistični partiji Jugoslavije v tridesetih letih. *Prežihov Voranc - Lovro Kuhar: pisatelj, politik, patriot.* Ur. Aleš Gabrič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Slovenski znanstveni inštitut. 85–106.
- Drago DRUŠKOVIČ, 1973: Opombe. *Lovro Kuhar - Prežihov Voranc. Zbrano delo.* Deveta knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 607–708.
- Igor GRDINA, 1994: *Avtobiografska književnost pri Slovencih v dvajsetem stoletju*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Dragica HARAMIJA, 2013: Aktualnost kanonskih realističnih mladinskih besedil s temo revščine. *Otrok in knjiga* 40/88, 5–17. https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-L5NXQ8JV
- – –, 2010: Solzice Prežihovega Voranca: ob 60-letnici prvega izida zbirke. *Revija za*
- *elementarno izobraževanje* 3/4, 53–65.

- Stanko KOTNIK, 1969: *Tisoč in en dan Prežihovega*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 83–84. https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-P1AN0OZ4
- Lovro KUHAR – PREŽIHOV Voranc, 1962: *Zbrano delo.* 1. knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Lovro KUHAR – PREŽIHOV Voranc, 1973: *Zbrano delo.* 9. knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Marjan LINASI, 2018: Prežihova borba na tujih tleh. *Beseda o Prežihu 2. Zbornik referatov s tradicionalnih srečanj pri Prežihovi bajti.* Ur. Liljana Suhodolčan. Ravne na Koroškem: Koroški pokrajinski muzej. 21–32.
- PREŽIHOV Voranc, 1925: *Povesti*. Ljubljana: Zadružna založba.
- – –, 1945: *Od Kotelj do Belih vod*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- – –, 1946: *Borba na tujih tleh: evropski potopisi*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.
- – –, 1949: *Solzice*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- – –, 1952: *Kanjuh iz Zagate: povesti in črtice*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.
- – –, 1961: *Čez goro k očetu*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- – –, 1966: *Čez goro k očetu* [2. natis]. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- – –, 1969: *Tisoč in en dan: avtobiografski spisi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- – –, 1975: *Od Kotelj do Belih vod*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 81–151.
- – –, 1980: *Borba na tujih tleh: [TV igra]*. Ljubljana: Radiotelevizija.
- – –, 1981: Nicina: novele in črtice. *Izbrana dela 5*. Maribor: Obzorja.

- – –, 1984: *Čez goro k očetu*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- – –, 1990: *Čez goro k očetu*. Ljubljana: Zavod za slepo in slabovidno mladino.
- – –, 2002: Čez goro k očetu. Ljubljana: Karantanija.
- Miran ŠTUHEC, 1993: Indicijski status Vorančevih potopisov. *Prežihov Voranc (1893–1993). Zbornik prispevkov s simpozija ob 100-letnici rojstva*. Ur. Janez Mrdavšič in Jože Pogačnik. Maribor: Kulturni forum. 85–97.
- Bojana VERDINEK, 2010: Ob 85-letnici izida Prežihove prve zbirke pripovedi Povesti. *Jezik in slovstvo* 55/3-4,101–109. https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-4YPVBKZY

Vpliv Zolajevih romanov na nastanek *Doberdoba* Prežihovega Voranca – bilanca in nadaljnje hipoteze

Izr. prof. dr. FLORENCE GACOIN-MARKS
Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani,
Aškerčeva 2, SI 1000 Ljubljana,
florence.gacoin-marks@guest.arnes.si

Z morebitnimi tujimi literarnimi vplivi na nastanek *Doberdoba* so se kritiki ukvarjali že ob različnih izdajah romana, zanimali pa so tudi več raziskovalcev, zlasti Draga Druškoviča (1969), Andreja Brenka (1971), Janka Kosa (1987) in Toneta Smoleja (1994). Ker je vprašanje morebitnega vpliva Zolajevega vojnega romana *La Débâcle (Polom)* vzbudilo nesoglasje med zadnjima raziskovalcema, ga bomo v tem članku skušali ponovno raziskati, kar nas bo pripeljalo do obravnave nove hipoteze, po kateri bi na »vojni roman slovenskega naroda« znatno vplival zlasti Zolajev »kolektivni« roman o rudarjih *Germinal*.

The influence of Zola's novels on the creation of Prežihov Voranc's *Doberdob* – the state of research and further hypotheses

The question of foreign literary influences on the creation of *Doberdob* has been addressed by critics throughout various editions of the novel, and it has also attracted the interest of several researchers, notably Drago Druškovič (1969), Andrej Brenko (1971), Janko Kos (1987), and Tone Smolej (1994). Since the possible influence of Zola's war novel *La Débâcle* (The Downfall) sparked disagreement between the latter two researchers, this article aims to revisit the matter. This re-examination leads us to consider a new hypothesis: that *Germinal*, Zola's "collective" novel about miners, may have had a significant impact on the "war novel of the Slovenian nation."

Ključne besede: Doberdob, Germinal, Prežihov Voranc, Zola, vojni roman, kolektivni roman, francosko-slovenski literarni odnosi

Keywords: Doberdob, Germinal, Prežihov Voranc, Zola, war novel, collective novel, French-Slovenian literary relations

Slovenska literatura medvojnega obdobja vključuje zelo specifično kategorijo kolektivnega romana: vojni roman. V svojem delu o prvi svetovni vojni v zahodnem romanu Micheline Kessler-Claudet poudari: »Skupina, iz katere izstopa nekaj jasneje opredeljenih likov, zavzame mesto tradicionalnega junaka, pripoved pa sledi njeni poti« (Kessler-Claudet 1998: 20). Vojni roman je torej roman kolektivnosti par excellence, kjer je zamenjava tradicionalnega junaka z bolj ali manj številčno skupino neločljivo povezana s tematiko dela. *Doberdob* (1940), roman Prežihovega Voranca o prvi svetovni vojni, ni izjema. Še več, s podnaslovom »vojni roman slovenskega naroda« pisatelj poudarja, da se ne želi omejiti le na osebno izkušnjo, temveč želi obravnavati usodo skupnosti. Medtem ko roman *Jamnica* spremlja usodo vasi v mirnem času, *Doberdob* prikazuje usodo celotnega naroda med vojno. Kljub razlikam v tematiki je pisateljev cilj v obeh primerih enak.

Micheline Kessler-Claudet razlikuje med dvema kategorijama romanov o prvi svetovni vojni, med »pisanjem pričevanj« (»écriture de témoignage«) in »romaneskno transpozicijo življenjske izkušnje« (»transposition romanesque de l'expérience vécue«), torej »rekonstrukcijo sveta« (»reconstruction d'un monde«) (Kessler-Claudet 1998: 25). Zaradi burne geneze in zelo raznolike vsebine (le eden izmed štirih delov romana, drugi, se dogaja na fronti) *Doberdob* sodi v drugo kategorijo. Biografija Prežihovega Voranca kaže, da je avtor vsaj v prvih dveh delih romana pripovedoval o dogodkih, kot jih je doživljal med letom 1914 in oktobrom 1916. Potem ko je bil kot politični osumljenec mobiliziran in poslan v garniziji Lipnica in Kapfenberg, je s 27. pehotnim polkom odšel na italijansko fronto v Doberdob. Leta 1914 je bil ranjen, zato so ga do leta 1916 evakuirali v zaledje, nato pa poslali nazaj na fronto, od

koder je kmalu dezertiral, nakar so ga zajeli Italijani. V ujetništvu, kjer je začel pisati svoj roman, je ostal do leta 1919. Leta 1930 se je zdelo, da je izdaja romana zagotovljena, saj je bila napovedana celo v almanahu Cankarjeve družbe. Vendar so dokončani rokopis leta 1932 zasegle avstrijske oblasti.

Prežihov Voranc je bil tako prisiljen roman ponovno napisati v drugi polovici tridesetih let, torej več kot petnajst let po koncu vojne. *Doberdob* je sestavljen na podlagi različnih virov. Pisatelj je v roman vključil izkušnje iz prve roke, pričevanja očividcev, literarne vire in – v četrtem delu, posvečenem judenburškemu uporu – dokumentarne vire.

Vprašanje literarnih virov Prežihovega Voranca v *Doberdobu*, s katerim so se kritiki ukvarjali že ob različnih izdajah romana,[1] je bilo predmet več raziskav. O tem sta razpravljala Drago Druškovič (v daljši študiji, ki je vključena v 5. zvezek *Zbranega dela* Prežihovega Voranca) (1969: 244–289) in Andrej Brenk v magistrski nalogi leta 1971. Drugi raziskovalci so preučili konkretnejše vplive (Rotar 1957: 342–358; Kos 2001: 327; Smolej, 1994–1996: 147–153). Janko Kos (1987) se je osredotočil na vpliv Zolajevega *Poloma*, ki ga je prav tako obravnaval Tone Smolej (1994). Ker pa je to vprašanje vir nesoglasij med obema raziskovalcema, se ga bomo na tem mestu skušali ponovno lotiti, kar nas bo pripeljalo do obravnave nove hipoteze, in sicer

1 Gl. članka Branka Rudolfa (1950: 4) in komparativista Vladimirja Kralja (1951: 63–66).

o vplivu Zolajevega romana *Germinal*, ki ga je širše slovensko bralstvo dobro poznalo.[2]

Težko je vedeti, katera Zolajeva dela je Prežihov Voranc prebral v medvojnem obdobju. Lahko trdimo samo, da je slovenski pisatelj po vsej verjetnosti prebral *Polom* in *Germinal*, edina Zolajeva romana, ki sta bila pred drugo svetovno vojno prevedena v slovenščino. In prav ta romana – roman o francosko-pruski vojni leta 1870 in roman o rudarskem svetu – sta relevantna, ko se sprašujemo o genetskih povezavah med *Doberdobom*, ki je hkrati vojni roman in pripoved o neuspelem uporu vojakov v Judenburgu, ter morebitnimi tujimi pobudami.

1 *Polom:* vpliv pod vprašajem

Polom (*La Débâcle*, 1892) je roman z dvojnim namenom: po eni strani si je pisatelj zadal nalogo realistično prikazati rusko-francosko vojno leta 1870, hkrati pa je roman devetnajsta knjiga cikla o Rougon-Macquartovih, predzadnje nadaljevanje dolge zgodbe o dekadenci drugega cesarstva, o propadanju

2 Sodeč po številu omemb, ki jih je o njem med vojnama objavila slovenska kritika, je bil *Germinal* bralcem dobro znan že pred prevodom v slovenščino leta 1933, predvsem po zaslugi nemških prevodov, zlasti prevoda, ki ga je leta 1903 izdal Reclam (prev. Hedda Moeller-Bruck). Slovenski prevod iz leta 1933 (prev. Alfonz Gspan) so vsi pomembnejši časopisi in revije označili za velik dogodek. Kritiki so bili nad prevajalčevim delom (zlasti nad njegovo leksikalno natančnostjo) izjemno navdušeni in so roman toplo priporočali (gl. Fran Sturm, Émile Zola – Alfonz Gspan: *Germinal*, *Ljubljanski zvon* 1934, 351–356, 462–465; Ivan Prijatelj, Émile Zola: *Germinal*, *Dom in svet*, 1934, 540; Božidar Borko, Zolajev *Germinal* v slovenskem prevodu, *Jutro*, 1934/54, 3–4; Emile Zola: *Germinal*, socialni roman, *Svoboda*, 1934, 8; Bratko Kreft, Literarne beležke. Ob petdesetletnici *Germinala*, *Književnost*, 1935, 179–184). Ni dvoma, da je Zolajev roman v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja, ko se je začel pojavljati slovenski »kolektivni roman«, postal v Sloveniji zelo priljubljen, zlasti v levičarskih krogih, s katerimi se je Prežihov Voranc družil.

družbe, katere pokvarjenost, nečimrnost in praznina so bile dovolj nazorno prikazane v prejšnjih osemnajstih knjigah. *Polom* je bil v nemščino prvič preveden leta 1893 in je prvi Zolajev roman, ki je bil preveden v slovenščino (leta 1911). Ta roman je med literarnimi deli, ki jih je Prežihov Voranc najverjetneje prebral, morda celo pred prvo svetovno vojno.

Kot smo že omenili, so se z vprašanjem morebitnega vpliva *Poloma* na *Doberdob* ukvarjali literarni komparativisti, ki jih je zanimalo mesto romana Prežihovega Voranca v evropskem kontekstu: Andrej Brenk, Janko Kos in Tone Smolej.

Prvi raziskovalec, Andrej Brenk, je sicer potrdil, da je Prežihov Voranc *Polom* nedvomno bral, vendar je kljub temu ugotovil, da slovenski pisatelj pri pisanju svojega vojnega romana iz njega ni črpal navdiha (Brenk 1971: 95).

Konec osemdesetih let je imel Janko Kos priložnost to vprašanje ponovno izpostaviti. Zanj je *Polom* roman, po katerem se je Prežih pri pisanju *Doberdoba* najbolj zgledoval:

> Zlasti za prve tri dele je bil Prežihu zgled Zolajev roman La débâcle, čeprav je imel pred očmi tudi že nekatere tekste o prvi svetovni vojni, ki so Zolajev model razvijali in spreminjali, morda Barbussov roman Le feu ali pa Remarquov Im Western nichts Neues. Vendar je prevladujoči vzorec za Doberdob potrebno videti v Zolaju, ki je prvi zasnoval in izvêdel idejo kolektivnega vojnega romana s strogo naturalistično-dokumentarno tehniko v orisu zunanjih, zgodovinsko izpričanih vojnih dogodkov, pa tudi z opisom napredujočega spreminjanja zavesti posameznikov, zapletenih v vojaško dogajanje. (Kos 2001, 327)

Vpliv *Poloma* na *Doberdob* bi se torej nanašal na tri bistvene točke: na uporabo dokumentarne metode pri pisanju

romana, na strukturo fabule (zlasti na podrobno opisan psihološki razvoj likov) in na zaključke vsakega dela »z njihovo ideološko simboliko«. Raziskovalec razliko med romanoma sicer vidi v tem, »da se v *Doberdobu* prizori omejujejo na bolj ali manj statično vojaško življenje v vojaškem zaledju in da je skoraj popolnoma opuščena pripoved o velikih bojiščnih bojih, spopadih in odločitvah, kar je v primerjavi z Zolajem razlog za precej manjši delež epičnosti v formi in stilu celote«. Poleg tega je ciklična zgradba Prežihovega romana »seveda v nasprotju z Zolajevo, ki je izrazito kontinuirana, koncentrična in strnjena«. Za raziskovalca je prav ta ciklična struktura »specifičnost, ki jo slovenski socialni realizem vnaša v splošni vzorec realistično-naturalističnega romana« (Kos 2001, 327). Vendar Janko Kos meni, da te razlike ne razveljavljajo hipoteze o znatnem vplivu *Poloma* na *Doberdob*.

Zadnji raziskovalec, ki se je ukvarjal z morebitnim vplivom *Poloma* na vojni roman Prežihovega Voranca, je Tone Smolej. Ne strinja se z Jankom Kosom, saj trdi, da je bil vpliv Zolajevega romana na *Doberdob* lahko le »neznaten«, glede na to, da »se Prežihov vojni roman slovenskega naroda razlikuje od Zolajevega med drugim tudi po drugačni tehniki vojskovanja v t. i. poljskih fortifikacijah, ki precej določajo razmerja med junaki« (Smolej 1994–1995: 148). Zato raziskovalec te hipoteze v pozneje objavljeni monografiji o slovenski kritiški in reproduktivni recepciji Zolaja ne omenja več (Smolej 2007).

To polemično vprašanje, ki dopušča nasprotujoče si razlage, si zasluži posebno pozornost.

Nesporno se zdi že to, da *Polom* in *Doberdob* prenašata zelo različno zasnovanje vojnega romana, in sicer na več ravneh. S strukturnega vidika je slovenski roman razdeljen na štiri dele, ki predstavljajo štiri različne momente vojaškega življenja na

štirih različnih lokacijah (vojašnica rezervnega, kazenskega bataljona, italijanska fronta, sanitetno taborišče Lebring in vojašnica Judenburg); povezuje jih le majhna skupina vojakov, ki gre skozi vse štiri faze, preden izgine v krvavem poku po uporu. V vsakem delu Prežihov Voranc ustvari zaprt svet, pregleda vsak kotiček in iz njega izvleče vso vsebino, preden ga zapusti za drugega. Zolajev *Polom* razkriva povsem drugačno pojmovanje prostora. Celoten roman poteka v odprtem prostoru, kjer so množice v gibanju, najprej med pohodom na fronto, po Sedanu pa v kaosu izgubljene vojne, kjer se po podeželju sprehajajo poraženi vojaki in lačni konji. Ta odprti prostor, ki določa strukturo zgodbe, nima nič skupnega z zaprtim prostorom, ki ga je izbral Prežihov Voranc, prostorom, ki je komaj večji od gledališkega odra in v katerem poteka celoten prvi in tretji del *Doberdoba* ter večina drugega in četrtega dela.

V članku »Le récit de guerre: narration et focalisation dans *La Débâcle*« ([Vojna pripoved: naracija in fokalizacija v *Polomu*], 1983) David Baguley opredeljuje dve vrsti vojne pripovedi: »Ena prinaša vizijo zgodovinarja in generalštaba, druga pa je s krajšimi časovnimi razdaljami omejena na individualizirane in neposredne situacije. Vendar se v večini primerov, zlasti v vojnem romanu 19. stoletja, oba registra prepletata« (Baguley 1983: 79). Nato avtor opredeli tri funkcije klasičnega vojnega romana: »čisto fikcijsko funkcijo«, »bolj izključno pripovedno funkcijo« in »didaktično funkcijo« (79–80). Po njegovem mnenju roman *Polom* ponazarja veljavnost te klasifikacije in kaže, »kako tehnike osredotočanja in uporaba junaka, ki je hkrati priča, omogočajo spretno prehajanje med temi funkcijami« (80).

Polom je roman, ki ga resnično strukturira zgodovina: pred bitko (prvi del), bitka (drugi del), obdobje po bitki in pariška komuna (tretji del). Tudi znotraj teh treh delov zgodovinski

podatki spremljajo posamezne usode, zgodba in zgodovina se združujeta: »Opustošeno polje je ležalo neobdelano, požgana hiša v razvalinah; in Jean, najnižji in najužaljenejši med vsemi, je odšel, korakaje v bodočnost, na veliko in trdo delo: pomagati pri zgradbi cele nove Francije« (Zola 1911: 549). Ta struktura je nadgrajena z drugo, prav tako povezano z zgodovino – z razpadom drugega cesarstva, ki je vključeval zunanjo in državljansko vojno, morišča, iz katerih bo vstala obnova Francije. Skrb za zgodovinsko natančnost spremlja natančna kronologija: prvi del je predstavljen kot datiran četni dnevnik, drugi pa se pogosto sklicuje na čas (zlasti na uro). Menjavanje bojišč iz poglavja v poglavje, da bi ponazorili sočasne bitke, daje vtis neposrednega prenosa dogodkov. Če na Prežihov roman apliciramo veljavnost treh funkcij, ki jih je opredelil David Baguley, ugotovimo, da sta zastopani le prva in tretja funkcija: fikcijska funkcija, ki »bralca približa individualizirani in neposredni izkušnji ter ga najbolj oddalji [...] od sintetične perspektive zgodovinarja« (Baguley 1983: 79), je najbolj zastopana; fikcijsko funkcijo spremlja didaktična funkcija, ki »se najbolj oddaljuje od mimetičnega, dogodke umešča v razlagalne sheme in [...] naracijo reducira na status ilustracije določene demonstracije [...]« (80) ter se udejstvuje skozi glas in pogled izkušenih likov (Popović, Palir, Možina, Vesevk). Pripovedna funkcija, »ki jo zgodovinar in romanopisec uporabljata za sledenje kronološkega in vzročnega poteka dogodkov s perspektive, ki je na pol poti med zakoni in dejstvi« (79), ni zastopana. Čeprav so posamezni deli slovenskega romana razporejeni kronološko, zgodovinskim dejstvom in razvoju konflikta ni pripisan noben pomen. Noben prizor ne razkriva strateškega razmišljanja generalštaba. Zgodovinski dogodki (atentat na nadvojvodo Franca Ferdinanda, vstop Italije v vojno, ruska revolucija) so

omenjeni le, ko imajo neposredne posledice za posamezne usode, ki sestavljajo roman. Čas je redko omenjen. Za pisatelja je pomembna le usoda ljudi, ki so bolj žrtve vojne kot dejavni vojaki. Zgodba ima znatno prednost pred zgodovino.

Zaradi teh bistvenih razlik je v *Polomu* težko videti »prevladujoči model za *Doberdob*«, kot je napisal Janko Kos. Po drugi strani pa obstajajo tehtni razlogi, ki utemeljijo domnevo, da je *Germinal* – roman, ki so ga raziskovalci pri preučevanju geneze *Doberdoba* spregledali – igral pomembno vlogo pri nastajanju Prežihovega vojnega romana.[3]

Elementi *Doberdoba*, ki naj bi po mnenju Janka Kosa nastali pod vplivom *Poloma* (dokumentarna metoda, zelo izrazit psihološki razvoj likov, zaključki z »ideološko simboliko«), so namreč prav tako navzoči v nekaterih drugih Zolajevih delih, zlasti v *Germinalu*.

2 Germinal

Za razliko od težko določljivega vpliva *Poloma* na *Doberdob* je genetska povezava med *Germinalom* in Prežihovim vojnim romanom zlahka prepoznavna.

2.1 Pisateljeva didaktična strategija: vpeljevanje bralca v dano okolje in situacijo

V nekaterih svojih romanih Zola na poseben način predstavi svet, v katerega želi uvesti bralca: to nalogo zaupa novincu, liku, ki se znajde v okolju, o katerem ne ve ničesar. Postopoma ga odkriva in nato v njem odigra odločilno vlogo. Tako

3 Tone Smolej je sicer preučil produktivno recepcijo *Germinala* v slovenski književnosti, pri čemer je številne reminiscence na francoski roman zaznal v drugem Prežihovem romanu – *Požganici*. (Gl. Smolej 2007:147–151)

Zola ravna v romanih *Pot-bouille*, *Germinal*, *La Terre* in *La Débâcle*, takšen postopek pa je izbral tudi Prežihov Voranc v *Doberdobu*. Prvi del, *Črna vojska*, se začne z Amunovo premestitvijo v stoti bataljon. Bralec specifično okolje odkriva v poglavjih, ki prikazujejo različne vidike te posebne vojaške enote: Amun spozna vojake z zgodbami, ki včasih mejijo na absurd, posluša prvo lekcijo vojaške etike ipd. V tem delu zgodbe je Amun bolj gledalec kot igralec, tako kot Étienne, ki se mora najprej seznaniti z rudnikom in rudarji, preden lahko odigra kakršno koli vlogo.

Opozoriti je treba, da strategija predstavitve romanesknega sveta s pomočjo novinca ne gre tako daleč kot v *Germinalu*. Pravzaprav je ta strategija zares učinkovita le, če pride do vsaj delne fokalizacije pripovedi z vidika »novinca«, kar opazimo pri *Germinalu*. V *Doberdobu* pa je pripoved le redko fokalizirana in jo običajno vodi vsevedni pripovedovalec. Poleg tega Amun ne bo doživel enakega razvoja kot Étienne, čigar »družbena vzgoja« je razporejena po celotnem romanu. Čeprav se sprva zdi, da je Prežihov vojak – tako kot Étienne – ključni junak romana, njegovo izginotje na koncu drugega dela (v sredini romana) ta vtis odpravi: Amun je bil navsezadnje le eden izmed številnih vojakov. Ne bo vodil judenburškega upora, ki mu je posvečen četrti del romana. V njem bodo sodelovali drugi pripadniki bataljona (Štefanič, Hafner in nekateri drugi), ki se jim pridružijo še do takrat neznani ali neznatni liki (Možina, Palir). V *Doberdobu* ni kontinuiranega junaka, temveč skupina vojakov različne sestave, ki metonimično predstavljajo vse vojake avstrijske vojske. S tega vidika lahko rečemo, da gre Prežihov Voranc pri »kolektivizaciji« romanesknih oseb dlje od Zolaja.

2.2 Orkestracija upora: vpliv *Germinala* na *Judenburg*

Četrti del *Doberdoba*, *Judenburg*, je za našo analizo še posebej zanimiv, ker na eni strani pomeni prehod od vojnega romana k romanu o ljudskem uporu (oz. o uporu vojakov), na drugi strani pa od romana, ki je bil napisan na podlagi avtobiografskih virov, k romanu, ki izrecno temelji na zgodovinskih dejstvih, do katerih se je pisatelj dokopal s pomočjo dokumentarnih virov in pričevanj. Vemo, da se je Prežihov Voranc pri pisanju zgodbe na podlagi dokumentarnih virov počutil nelagodno. Zato je 16. junija 1940 svojemu založniku Ferdu Kozaku napisal: »Judenburg zaradi tega nisem mogel pisati, ker se le moram ozirati na zgodovinske podatke in tudi osebe, ki nastopajo, ne morem preveč iz lufta jemati« (Prežihov Voranc 1989: 314). Pisatelj se čuti moralno dolžnega opisati pogumno dejanje judenburških vojakov, vendar v nelagodni vlogi zgodovinarja priznava, da »Judenburg mogoče umetniško peša« (Prežihov Voranc 1968: 336). Meni, da je težko združiti fikcijo z zgodovinsko resnico, kar je jedro Zolajeve estetike v številnih romanih iz cikla o Rougon-Macquartovih.

Težko je vedeti, katere vire je imel Prežihov Voranc na voljo pri pisanju tega poglavja. Na to, da iskanje dokumentov ni bilo preprosto, kažeta dejstvo, da so jugoslovanske oblasti takoj po vojni uničile kronike slovenskih bataljonov, in pripomba zgodovinarja Metoda Mikuža, ki se v svojem delu o Slovencih v medvojni Jugoslaviji vzdrži opisa judenburškega upora zaradi pomanjkanja dokumentov na to temo v šestdesetih letih (Mikuž 1965: 1932). Prežihovemu Vorancu torej upravičeno verjamemo, ko založniku pojasnjuje, da je on prvi, ki judenburškemu uporu posveča literarno delo: »Da do danes judenburškega upora nihče ni zgodovinsko preiskal – se ne smemo čuditi, kajti tisti, ki imajo do zdaj take monopole in možnosti, – pač

pa nimajo interes, kopati po tem revolucionarnem materialu« (Prežihov Voranc 1968: 336).

Možno je celo, da sta bila edina dokumentarna vira, ki ju je imel slovenski pisatelj na voljo, časopisna članka Judenburške žrtve in Zadnji trenutki judenburških žrtev, ki sta izšla v *Slovenskem narodu* 10. oziroma 13. maja 1923. Če je tako, lahko domnevamo, da je bil pisateljev manevrski prostor precej širok, saj članka o uporu posredujeta le zelo strnjene informacije. Vendar pa ne moremo trditi, da Prežihov Voranc ni imel na voljo drugih virov informacij (zlasti ustnih pričevanj, ki niso pustila nobenih pisnih sledi). Zato se bomo omejili na izpostavitev tistih nekaj točk v pripovedi Prežihovega Voranca, za katere se zdi, da neodvisno od objektivnih podatkov, ki jih prepoznamo v zgodbi in pripovedi, pričajo o vplivu *Germinala*.

Pohod upornikov proti častniški stavbi

Prva akcija upornikov, pohod proti častniški stavbi, spominja na pohod stavkajočih proti Montsouju (peti del, 5. in 6. poglavje). Čeprav izid ni enak, je kontrast med zahtevami stradajočih upornikov in lahkomiselnostjo vodstva (šale in skrbi meščanov Montsouja, opazke dam, ki obiskujejo judenburške častnike) v obeh primerih zelo močan, skoraj manihejski.

Napad vojakov na častnikovo truplo

Skupina upornikov se odloči vdreti v skladišča, ki jih varujejo podčastniki. Odziv lačnih vojakov na police, polne hrane, je enako brutalen kot odziv rudarskih žena na Céciline čipke. Včeraj ponižani niso lačni le kruha, ampak tudi maščevanja. Štefanič poskuša izvesti spodobno aretacijo, vendar ga prehiti množica tovarišev, ki se takoj, ko dosežejo cilj, poženejo k podčastniku, ki ga je pravkar ustrelil vojak:

> Čezenj se je zgrnil gomazeč vozel črnosivih postav, vedno večji, vedno višji, ki je butal ob tla, cepetal, čmokotal, razbijal s puškinimi kopiti, sopihal in škripal z zobmi…
>
> Na, za Galicijo… na, za Grodek … na, za Judenburg!
>
> Ko se je vozel naposled razvozlal, je na tleh ležala črna, pohojena in okrvavljena kepa mesa in krvi. (Prežihov Voranc 1969: 166)

Vojaki, ki hitijo v trgovino s hrano, in množica, ki napade truplo posebej osovraženega posameznika (odgovornega za lakoto, ki so jo prestajali več mesecev), spominjajo na hitenje žensk v vaško trgovino in pohabljanje Maigratovega telesa v *Germinalu* (5. del, 6. poglavje). Hipoteze, da je Zolajev roman vplival na ta odlomek, omenjena članka o Judenburgu, ki vdora uporniških vojakov v skladišča sploh ne omenjata, ne rahljata.

Upor, ki je zatrt s prelivanjem krvi

Enako kot upor francoskih rudarjev je bil tudi judenburški upor neuspešen in krvavo zatrt. Smrt štirinajstih upornikov, ki so jih pobili s strojnicami, ni podrobno opisana (nedvomno zato, da ne bi bil upočasnjen tempo pripovedi, v kateri dogodki potekajo v hitrem zaporedju). Namesto tega Prežihov Voranc pripoveduje, kako so trupla pobrali: vojaki preštejejo trupla in »očistijo« zemljo. To besedilo ne spominja na konkreten odlomek iz *Germinala*, je pa napisano v istem slogu kot številne strani v Zolajevih romanih. Enako velja tudi za strukturo odlomka: evokacija poosebljene narave, opis grobišča z zelo surovimi opisi, ki se prepletajo z vrsticami v neposrednem govoru, med drugim spominjajo na zadnje poglavje *Germinala*. Glede na to, da elementi, ki so skupni uporoma, o katerih

pripovedujeta Zolajev rudarski roman in *Doberdob*, ne izvirajo iz zgodovinskih virov o judenburškem uporu, lahko sklepamo, da gre v Prežihovem romanu za reminiscence francoskega romana.

Izpad »nevtralnega« pripovedovanja na koncu poglavja ali dela

Janko Kos (2001, 327) je ugotovil, da so zaključki posameznih delov slovenskega romana verjetno nastali po Zolajevem zgledu. V vseh zvezkih cikla o Rougon-Macquartovih, zlasti v tako ideološko zaznamovanih romanih, kot sta *Germinal* in *La Débâcle*, subjektivni spodrsljaji v pripovedi – ki naj bi bila sicer čim bolj nevtralna in neobstoječa – niso redki. Prav v zaključkih številnih poglavij se pripovedovalčev glas, ki je sicer pogosto neslišen, izraža najbolj svobodno, z izrazitim zanosom in liričnostjo.

Peto poglavje prvega dela *Poloma* in tretje poglavje sedmega dela *Germinala* se končata tako:

> Ah, ta armada obupa, ta armada, poginu posvečena, ki so jo pošiljali v gotov poraz, da reši vladarsko rodbino! Marš, marš! Brez pogleda nazaj, po dežju, po blatu, do uničenja! (Zola 1911: 111)[4]

> Šel je, sam ni vedel kam. Z mirnim obrazom je stopal uničenju naproti, šel je tja, kjerkoli bo kaj dinamita, da bo poganjal v zrak mesta in ljudi. Brez dvoma bo njegovo delo, ko bo umirajoče meščanstvo nekega dne začutilo pri

4 Francoski izvirnik: »Ah, cette armée de la désespérance, cette armée en perdition qu'on envoyait à un écrasement certain, pour le salut d'une dynastie ! Marche, marche, sans regarder en arrière, sous la pluie, dans la boue, à l'extermination!« (Zola 1967: 503)

> vsakem koraku, kako se pocestni tlak razletava pod njo. (Zola 1933: 561)[5]

Seveda je prvi odlomek jasno fokaliziran s perspektive posameznika (Mauricea). Ta zaključka, ki sta postavljena na konec poglavja, brez narekovajev, v pripovedni tehniki polpremega govora omogočita, da se pripovedovalčev glas sliši skozi glas literarne osebe. Še več, splošna narava izrečenih besed skupaj z deklamacijskim in emfatičnim tonom še poveča odmevnost tega stavka. Zaključek prvega dela *Doberdoba* spominja na enega izmed Zolajevih zaključkov:

> Slovenska zastava je vihrala še iz dveh vagonov, iz nekih drugih pa češka zastava in potem ukrajinska. Glasovi so se strnili v vihar nerazumljivih vzklikov bataljona. Iz vsega nenadnega viharja je odmeval le Segalov votli glas: »Heil Österreich, heil!« (Prežihov Voranc 1968: 133)

S tem odstavkom se sklene prvi del romana: stoti bataljon črne vojske je vojska Slovanov, ki izobešajo svoje nacionalne zastave in izgovarjajo nerazumljive besede, tako različne med seboj (po jezikih in izraženih nazorih). Edini, ki pokaže navdušenje nad dvojno monarhijo, je Segal, Žid iz Galicije, ki se je pri petdesetih letih prijavil kot prostovoljec in je »[…] skrajno fanatičen avstrijakant, pangerman, pristaš vseh mogočih germanskih imperialističnih mostov na jug, na vzhod, na zahod … in brezobziren nasprotnik avstrijskih narodnih

5 Francoski izvirnik: »C'était là-bas qu'il allait, à l'inconnu. Il allait de son air tranquille, à l'extermination, partout où il y aurait de la dynamite pour faire sauter les villes et les hommes. Ce sera lui, sans doute, quand la bourgeoisie agonisante entendra, sous elle, à chacun de ses pas, éclater le pavé des rues.« (Zola 1964: 1548)

manjšin« (Prežihov Voranc 1968: 25). Ta »Heil Österreich!« je torej pomenljiv in nosi s seboj vse, kar vemo o bataljonu na poti na fronto.

Še opaznejša je podobnost dveh odstavkov na koncu *Germinala* in *Doberdoba*:

> Rasli so ljudje, črna vojska maščevalcev, ki je počasi klila v teh brazdah in zorela na žetev prihodnjega stoletja. In kmalu, kmalu bo to njeno klitje razneslo zemljo. (Zola 1933: 617)[6]

> Namesto tega odgovora pa je Vesevk dojel drugega. To je bil mogočen, kljubovalen korak, ki je s težkim odmevom donel za njim; to je bil korak sto in sto nog tiste velike, žive sile, ki se je z naraščajočim pogumom in s kletvijo vračala z morišča nazaj v življenjski boj za tiste cilje, za katere je pred nekaj minutami še pravkar darovala svoj srčni cvet. In ta mogočni odmev ga je zajel, osvojil in ga dvignil visoko nad njegova tovariša. (Prežihov Voranc 1969: 223)

Zaključek obeh odlomkov je posledica prerokovalske halucinacije: Étiennova in Vesevkova napoved v *Germinalu* in *Doberdobu*. Lik Prežihovega Voranca je slovenski častnik, ki se kesa, ker ni pomagal upornikom; zaključek nas napeljuje na misel, da bo sodeloval v naslednjem uporu. V obeh primerih smo priča pomnoževanju upornikov, pri Zolaju naravnemu razraščanju, pri Prežihovem Vorancu pa fantastičnemu vstajenju. Uporniki se pojavijo, kot da bi jih okrepila njihova lastna

6 Francoski izvirnik: »Des hommes poussaient, une armée noire, vengeresse, qui germait lentement dans les sillons, grandissant pour les récoltes du siècle futur, et dont la germination allait faire bientôt éclater la terre.« (Zola 1964: 1591)

dejanja. Uporniki se pojavijo, kot da jih je prvi neuspeh okrepil in namnožil, saj se je boj šele začel! Ta »odprti konec«,[7] usmerjen k prihodnosti zunaj romana, označuje konec duhovnega razvoja tako Étienna kot Vesevka in je prav gotovo skupna točka med romanoma.

Ugotovitve Janka Kosa glede morebitnega vpliva Zolajevega *Poloma* na *Doberdob* lahko v celoti povzamemo, da bi opredelili genetske povezanosti med Prežihovim romanom in *Germinalom*. Vse kaže, da Zolajev roman o vojni leta 1870 ni bistveno prispeval k nastanku »slovenskega ljudskega vojnega romana«. Nasprotno lahko mislimo, da je branje velikega naturalističnega romana o delavski skupnosti *Germinala* Prežiha naučilo literarnega obravnavanja posebej težko opredeljive literarne osebe s tisočimi telesi in glasovi – skupnosti.

7 Gl. Larroux 1995; »fin ouvrante«.

Viri in literatura

- David BAGULEY, 1983: Le Récit de guerre. Narration et focalisation dans La Débâcle. *Littérature*, 50, 77–90.
- Andrej BRENK, 1971: *Prežihov Doberdob in tuje pobude*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo (diplomska naloga).
- Drago DRUŠKOVIČ, 1957: O Prežihovi evropski razgledanosti. *Prežihov zbornik*. Ur. Marja Boršnik. Maribor: Obzorja. 220–235.
- Drago DRUŠKOVIČ, 1969: Pobude, gibala in dejavniki romana. *Lovro Kuhar - Prežihov Voranc. Zbrano delo.* 5. knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 244–289.
- Drago DRUŠKOVIČ, 2005: *Prežihov Voranc. Pisatelj in politik*. Celovec: Drava.
- Micheline KESSLER-CLAUDET, 1998: *La Guerre de quatorze dans le roman occidental*. Paris: Nathan Université. (Zbirka »Lettres 128«).
- Janko KOS, 2001: *Primerjalna zgodovina slovenske literature*. Ljubljana: Mladinska knjiga (1. izdaja: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. Partizanska knjiga, 1987).
- Lovro KUHAR - PREŽIHOV Voranc, 1968, 1969: *Zbrano delo.* 4.–5. knjiga. Ur. Drago Druškovič in Jože Koruza. Ljubljana: Državna založba Slovenije. (1. izdaja romana: 1940).
- Lovro KUHAR - PREŽIHOV Voranc, 1989: *Zbrano delo.* 11. knjiga. Ur. Drago Druškovič in Jože Koruza. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Vladimir KRALJ, 1951: Prežihov Voranc: Doberdob. *Nova Obzorja*, 4/1, 63–66.
- Guy LARROUX, 1995: *Le Mot de la fin*. Paris: Nathan.

- Ivan MATIČIČ, 1966: *Skozi plamene prve svetovne vojne*. Ljubljana: Zavod Borec.
- Metod MIKUŽ, 1965: *Slovenci v stari Jugoslaviji*, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji (1917–1941)*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Janez ROTAR, 1957: Hrvatski bog Mars in Doberdob. *Prežihov zbornik*. Ur. Marja Boršnik. Maribor: Obzorja. 342–358.
- Branko RUDOLF, 1950: Ob ponovnem natisu Prežihovega Doberdoba. *Ljudska pravica*, 11/270, 4.
- Tone SMOLEJ, 1994–1995: Prežihov Voranc in Émile Zola (Motivno-tematske vzporednice). *Jezik in slovstvo*, 40/5, 147–153.
- Tone SMOLEJ, 2007: *Slovenska recepcija Émila Zolaja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Studia Litteraria).
- Émile ZOLA, 1964: *Germinal*. *Les Rougon-Macquart*. 3. knjiga. Ur. Henri Mitterand. Paris: Gallimard. (Zbirka »Bibliothèque de la Pléiade«). (1. izdaja romana: 1885).
- Émile ZOLA, 1933: *Germinal*. Prevedel Alfonz Gspan. Ljubljana: Tiskovna zadruga. (Zbirka »Mojstri in sodobniki«).
- Émile ZOLA, 1967: *La Débâcle. Les Rougon-Macquart*. 5. knjiga. Ur. Henri Mitterand. Paris: Gallimard. (Zbirka »Bibliothèque de la Pléiade«). (1. izdaja romana: 1892).
- Émile ZOLA, 1911: *Polom.* Prevedel Vladimir Levstik. Ljubljana: Schwentner.

Prežihova bajta, spominski muzej Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca

ANDREJA ŠIPEK, uni. dipl. etno. in kult. antro.
Koroški pokrajinski muzej, Muzej Ravne,
Koroška cesta 12, SI 2390 Ravne na Koroškem,
andreja.sipek@kpm.si

Kotlje

Kotlje so majhno naselje, stisnjeno pod vznožje Uršlje gore. V njeni kotanji se je začela stalna naselitev že pred 14. stoletjem, saj je iz tega obdobja že omenjena cerkve sv. Marjete. Kotlje se v pisnih virih prvič omenjajo že 1313. leta (Skitek 2019: 188). Zanimivo je, da so Kotlje bile večinoma poseljene s kmeti, saj se v listini iz leta 1314 najde podatek, da so plemiči prodali Ulriku Žovneškemu 33 kmetij v Kotljah in okolici (Skitek 2019: 188).

Kotlina, kjer so se Kotlje razvile, geografsko omejuje Uršlja gora na jugu, s svojima vrhovoma Homom in Črnim vrhom. Proti severu jih omejuje hribovje Brdinj in na zahodu rahlo dvignjen Preški vrh.

Nižinski in predgorski predel je bil dobro izhodišče za poljedelstvo. Domačije na Brdinjah in v vznožju gore v Podgori so tukaj že več stoletij. Sam center Kotelj je pred stotimi leti predstavljala cerkev sv. Marjete z župniščem, nekaj večjih domačij, nekaj deset bajt, šola, dve gostilni … Vse tako še za čas Vorančeve mladosti, ki svoj rodni kraj opiše v Jamnici s temi besedami:

> Kljub pomanjkljivemu glasu je bilo zvonjenje vendar tako močno, da ga je mogla slišati vsa fara do najoddaljenejšega praga najskritejše globače; slišala sta ga oba dvora, ki sta kraljevala sredi najlepših jamniških polj, slišala ga je lahko desetorica velikih kmetov, slišalo ga je kakih štirideset srednjih posestnikov, kakih trideset malih posestnikov in večjih bajtarjev in še onih štirideset ali koliko gostaških in preužitkarskih bajt, ki so samevale v zapuščenih globačah ali pa na pustih bregovih, kamor iz doline sicer zlepa ni segel kak glas. Več hišnih številk pa Jamnica s svojimi tremi njej zafaranimi selišči, s Hojami, z Drajno in s Sončnim krajem ni premogla. (Prežih, 1945: 7–8)

Socialna struktura prebivalcev

V hotuljski kotlini in njeni bližnji okolici so od nekdaj prevladovale kmetije. Večinoma 20 do 30 ha velike, le nekaj večjih veleposestnikov ter vedno več »bajtlarjev« z bajto in nekaj ha polja ter kakšen ha gozda. Visokogorske domačije so bile nekoč v lasti grofa Thurna, na mnogih je imel v najemu svoje delavce.

V središču Kotelj je bilo nekaj obrtnikov, gostinci so pogosto bili tudi trgovci, ki so najpogosteje trgovali z lesom, pa še župnik in učitelj …

Bajte in »bajtlarji« so se začeli pojavljati v soteskah, kjer so najpogosteje živeli gozdni delavci, reveži, vdove in razne sirote. So se pa bajte začele množično širiti iz smeri Kotelj proti Ravnam ob cesti, ki je danes del naselja Brdinje. Tukaj so se množično pojavile po 20 letu 20. stoletja. V njih so živeli delavci iz jeklarne grofa Thurna, »spufani pavri«, kmečki fantje in dekleta, ki niso ostali na kmetijah … Množični razvoj bajt so omogočale bližnje kmetije, ki so začele po delih razprodajati svoje travnike in njive.

»Bajtlarji« so v kmečkem okolju vedno veljali za »manjvredne«, odvečne in nezaželene ljudi. Beseda »bajtlar« je v pogovoru imela slabšalni prizvok in tudi odnos do prebivalcev bajt se je kazal na tak način. Odnos do »bajtlarjev« in tujcev je predstavil tudi Voranc v *Jamnici* in posnel občutke tistega časa, saj nekdo je pač moral biti kriv za vse slabe stari, ki so se začele dogajati v Kotljah:

> … Najhuje je v tem pogledu seveda bilo z bajtami. Ker je bilo v Drajni največ bajt, je bil z njo tudi največji križ. Ker je Drajna mejila na Dobrije je bila že zaradi tega privlačno bivališče za fužinarske delavce in podobne odvečne ljudi. Vse bajte so bile polne in parilo se je vse križem. Tudi v

> Hojevi globači, v kateri je imel svojo bajto Bajnant, ni bilo veliko bolje; prvič je v tej globači stanoval Dovganoč, kar je že tako dovolj pomenilo, razen tega pa je bilo še veliko drugih bajt, koder se je natlačilo polno podobnih ljudi, ki jim je ljubezen bila poglavitno opravilo … (Prežih, 1945: 113–114).
>
> Z vsakim letom je bilo v Jamnici več prostih ljudi. Čeprav so mnogi odhajali iz občine v mesta, v bližnji rudnik, nekateri tudi v tovarno v Dobrije, so bile bajte vendarle polne kakor še nikoli. Na Drajni so zrasle celo tri nove bajte. Eno je postavil Ardevov sin, Munkov brat, ki je dobil delo v tovarni in je od Permana odkupil travnik ob cesti. Perman je bil že tako pri koncu, da je pričel grunt razprodajati na drobno. Druga bajta, podobna pravemu čebelnjaku, pa je zrasla na majhni Kovsovi njivici, kjer jo je postavil stari, zdaj že upokojeni Kovs za svojo hčerko Cilo, ki je vzela fužinarskega delavca Ropasa za moža. Tako je tudi bajta rodila bajto. Tretjo bajto je postavil Sečnjak, ki se je naposled začel pripravljati, da proda svoj grunt in se preseli k manjšemu ognjišču …/…/ Sečnjakov grunt, ki je bil dosihmal brez bajte, je torej tudi rodil bajto … (Prežih, 1945: 243).

Stavbna dediščina podeželja

Stavbe na domačijah so bile zelo različne. Velike, mogočne kmetije so imele praviloma zidane stanovanjske hiše, zidane hleve z lesenim skednjem. Nekje v bližini je stala še kašča, na dvorišču vodno korito in v sadovnjaku pogosto še čebelnjak. Ob robu sadovnjaka je večkrat stala tudi »frnača«, ki je bila zelo pogosta vse do 2. polovice 20. stoletja.

Mnogo velikih kmetij je imelo še bajto. Bajte so bile samostojne stanovanjske stavbe, narejene iz lesa. Bajte so bile dvo- ali več prostorske stavbe, ki so bile namenjene preužit-

karjem, neporočenim kmečkim otrokom, ali najemniške za razne delavce. K bajti je sodilo tudi nekaj zemlje (travniki, njive), včasih tudi kak kos gozda, navadno bolj v rob potisnjen. Nekatere mogočne kmetije so imele tudi več bajt z lastnim posestvom, pogosto pa so imeli vsaj eno bajto namenjeno preužitkarjem.

Prežihova bajta

Prežihova bajta je bila postavljena že leta 1812 in je prvotno bila del Prežihove kmetije. Dolga leta so jo uporabljali različni najemniki in njenih prvotnih prebivalcev sploh ne poznamo več. Vorančev oče jo je kupil 1911. leta z nekaj ha zemlje, ki je sodila zraven. Po mnogih letih najema in selitev se mu je izpolnila želja, da pride do svoje lastne zemlje in doma. Kuharjevi so se na Prežihovo bajto preselili pomladi 1911. leta. Takrat so bili v družini oče, mati, babica Elizabeta (materina mačeha), Anza in Gusti. Voranc je bil v tem času po svetu, Lojz pa v gimnaziji v Celovcu, sestra Ana jim je umrla že na Prežihovi kmetiji, kjer so bili prej najemniki.

Prežihova bajta je lesena in v celoti podkletena stavba. Po »štingah« se pride na »gank, z ganka« se vstopi na »lopo« in iz nje naravnost v črno »kuhno«, kjer je še vedno »zid« – ognjišče. Tukaj se je kuhalo še na odprtem ognju, se je pa iz kuhinje kurilo v krušno peč. Na levo stran lope je »štiblc«, ki je bil prvotno spalnica babice in to kaže na pomembnost in spoštovanje starejših ljudi, saj je v tej mali hiši imela svojo sobo, svoj prostor in mir. Drugi prostor je glavna soba ali »hiša«. Tukaj je krušna peč, jedilni kot (miza, klopi) z »bohkovim« kotom. V tem prostoru sta dve postelji za starše.

Pogosto se vprašamo, kje so v takih primerih spali otroci. Pri Kuharjih to ni bil nek poseben problem. V času, ko so kupili

bajto, so bili fantje že najstniki, Voranc 18 let star, mlajši bratje pa nekaj manj. Tako so otroci dobili svoj prostor na skednju.

Usoda Prežihove bajte

Prežihova bajta je bila dom Kuharjevih vse do 1944. leta. Tistega leta sta umrla oče Anza Kuhar in ubit je bil njegov sin Anza Kuhar, istega leta se je mama Marjeta preselila na Jesenice k najmlajšemu sinu Gustiju, ki je tam služboval in bival.

Bajta je bila kar lep čas zapuščena. Tudi po koncu druge svetovne vojne je niso takoj naselili. Po končani vojni je Voranc dobil v dosmrtno uživanje Časovo vilo, Lojz je bil v tujini, Gustl na Jesenicah, Anza pa ustreljen. Bajto in posestvo so kasneje podedovali Anzanovi otroci, ki pa v njej niso živeli. Dolgo so jo oddajali v najem različnim ljudem, ki so potrebovali streho nad glavo. Na koncu so se odločili, da posestvo prodajo, zadržijo pa si gozd.

Leta 1966 sta posestvo kupila zakonca Potočnik. V začetnih letih sta razmišljala, da bi bajto podrla in si postavila novo, zidano hišo. Preden pa sta prešla od ideje k dejanju, sta šla na Občino Ravne na Koroškem in Krajevno skupnost Kotlje, če bi bajto mogoče le ohranili.

Kolesje za ohranitev in obnovo bajte se je začelo počasi premikati. Od ideje do realizacije je minilo 13 let. V tem času so Potočnikoma postavili nadomestno gradnjo. Ob razmišljanju in snovanju programa Spominskega muzeja Prežihovemu Vorancu je bila dana tudi ideja o živem muzeju na prostem. Ferdo Potočnik je želel, da bi se Prežihova bajta predstavljala kot živi organizem. Z živalmi v hlevu (ki je bil prezidan in povečan v 60-ih letih 20. stoletja), z opravili in delom na domačiji. Za takratno prvo skrbnico Prežihove bajte je bila določena njegova žena Marjana in ideja je bila

dokaj na mestu, glede na to, da je živela v novi hiši le nekaj metrov stran od Prežihove bajte.

Ob spreminjanju Prežihove bajte v spominski muzej so se zgodile velike spremembe. Zavod za spomeniško varstvo, OE Maribor, je ob prevzemu obnove Prežihove bajte ugotovil, da je leseni del bajte tako dotrajan, da se ga ne da popraviti. Odločili so se za popolno rekonstrukcijo. Obdržali so venčni del zidane kleti in zidano steno med krušno pečjo in črno kuhinjo. Notranjo opremljenost in razporeditev v prostorih sta takrat snovala Delavski muzej Ravne in Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika na Ravnah.

Za opremljanje Prežihove bajte so takratni muzejski delavci šli na teren po domačijah Mežiške doline, da bi našli predmete za Prežihovo bajto. To so morali narediti iz enega preprostega razloga; Prežihova bajta je bila v vsem tem vmesnem obdobju večkrat izropana s strani gestapovcev. Vse, kar je bilo vrednega, so odnesli Kuharjevi, vsi številni najemniki pa so tudi kaj odnesli ali pa vsaj niso poskrbeli za njihovo obnovo iz enega samega razloga: »Če ni moje, ni potrebno.«

Tako so predmeti v bajti nabrani iz različnih domačij, večinoma iz okolice Kotelj. Vsi predmeti pa so iz tistega obdobja in so verodostojni pričevalci svojega časa ter pokazatelji kmečkega življenja Vorančevega rojstnega kraja.

Prežihova bajta kot spominski muzej je bila odprta 11. oktobra 1979 in od takrat neprekinjeno sprejema številne obiskovalce.

Obiskovalci na Prežihovi bajti

Obiskovalci Prežihove bajte so zelo različni. Razlikujejo se tako po starostni strukturi kot tudi po interesu. V Prežihovi bajti je prikazano delo in življenje Voranca, so kratki življenjepisi

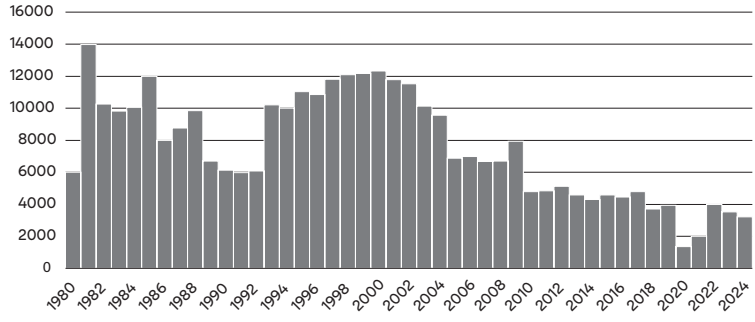
vseh bratov, hkrati pa je prikazan način življenja tistega časa z značilno etnološko postavitvijo. Prežihova bajta ni Voračeva rojstna hiša, tukaj ne rastejo Vorančeve solzice in tukaj v hlevu nista živela Jirs in Bavh. S samim ogledom bajte in njegove okolice mimoidoči obiskovalec vsega tega ne more izvedeti, zato je bil in je še vedno poudarek na strokovno vodenih ogledih. Le skozi razlago vodiča se razkrije pomen hotuljske kotline, njenih samotnih domačij in vloga Prežihove bajte.

Največje število obiskovalcev skozi vso obdobje predstavljajo šolske skupine. Prevladujejo sedmošolci iz celotne Slovenije, saj so *Solzice* kot zbirka najlepših mladinskih črtic vključene v obvezni šolski program. Poleg šoloobveznih otrok nas obiščejo tudi najmlajši, že predšolski otroci, pri njih je vodenje poudarjeno na predstavitvi starega načina življenja.

Pa ne samo otroci, veliko je tudi odraslih. Skupine izletnikov, ki so izkusili socializem ali celo še imeli stik z drugo svetovno vojno, sploh pa doživeli povojno obnavljanje države. Vodenje takšnih skupin zahteva čisto drugačen pristop in ima večji poudarek na življenju pisatelja in njegovi vlogi kot pomembnega politika, člana komunistične partije.

Na bajti sprejemamo tudi skupine, ki potrebujejo čisto samosvoj pristop. To so skupine s posebnimi potrebami, kot so zavod CUDV, Sonček, Sožitje itd.

Kljub različnim turističnim ponudbam različnih zavodov Prežihova bajta ostaja osrednja točka obiskovalcev na Koroškem. Letne številke so iz leta v leto zelo visoke. Z novimi vsebinami in dogajanjem pa razširjamo že ustaljeni program.

Vir: Muzejska statistika obiskovalcev od 1980 do 2024

Prežihova bajta – živi muzej

Najbolj obiskan dogodek, ki se je že 24. leto zapored odvija na dvorišču Prežihove bajte, so tradicionalna srečanja, ki so vedno 10. avgusta. Praznovanje Vorančevega rojstnega dne vedno pospremimo z različnimi, privlačnimi kulturnimi vsebinami. Vsakoletno skrbno izbrane teme se vežejo ali na njegova dela ali na njegovo življenje.

Z leti so se srečanja tako ustalila v zavest krajanov, da se vsakoletnega dogodka prav veselimo in se ga v velikem številu tudi udeležimo.

Ob ustaljenem dogodku pa so se v zadnjih 15 letih na bajti in v njeni bližnji okolici zgodile nekatere večje spremembe. Kravpergi so leta 1961 takratnemu Delavskemu muzeju Ravne, ki je ravno v tem času snoval muzej na prostem med gimnazijo in gradom na Ravnah, podarili kaščo, danes imenovano Kravperška kašča. Umestili so jo ob rob gimnazije in jo leta 2010 prestavili na dvorišče ob Prežihovi bajti. Odkar je prestavljena, potrebuje samostojno razlago. Kašče so zakladnice kmetij. V njih si je kmet shranil vse pridelke, ki jih je pridelal do jeseni.

Kašče so značilne za velike domačije, razširjene so bile nekoč po vsej Mežiški dolini. So samostojne stavbe, eno- ali dvocelične. Najpogosteje imajo zidan kletni del in eno ali dve leseni etaži. V klet so kmetje shranjevali krompir, zelje, repo, zimska jabolka, kruh in seveda so tukaj našli svoj prostor leseni sodi z moštom. V prvi etažni celici so poleg različnega orodja in pripomočkov bili postavljeni žitni košti za shranjevanje vseh vrst žita, ki so ga na kmetijah sejali. Podstrešni del je bil namenjen za sušenje suhomesnatih izdelkov in shrambi žganja.

Kravperška kašča, ki datira v 2. polovico 19. stoletja, je originalna stavba (Prežihova bajta 2019: 42). Leseni, osrednji del, je bil v celoti prepeljan na drugo lokacijo. Na novi lokaciji so ji pozidali klet in dobila je novo »šitlasto« streho. Kaščo smo v muzeju osnovno opremili in je od jeseni 2018 namenjena ogledu.

Na robu dvorišča ob Prežihovi bajti smo že v letu 2016 zasnovali domač kmečki »gartl« (Prežihova bajta 2019: 46). »Gartli« takšnih ali drugačnih velikosti, vsaj eden če ne več, so vedno bili v bližini stanovanjskih hiš na podeželju. Idejo za plot smo vzeli iz zelo stare fotografije, na kateri je Vorančev oče naslonjen na domači vrtni plot. Plot je narejen iz macesnovih suhlic, »gartl« pa ima dve gredi, brez okvirov, samo preprosto nasuti, med njima je potka.

Kaj zasaditi v »gartl«, da bo odseval tisti davni čas Vorančeve mladosti, niti ni bilo preveč zagonetno. Obisk nekaterih starejših domačink in pogovor z njimi mi je vse razjasnil. »Gartli« ob hišah so vedno imeli zasajeno več vrt »sovate«, vse za jušno osnovo (»zeler«, »luštreh«, »peteržil«, »žnidloh«, »koreje«, »čebuvo«), začimbnice (»marjon«, »timjan«, »povojček«, »šetrajka«), trajnice z grenčicami (pelin, »virant«, »žavbi«), trajnice za prehladna obdobja (»kamilce«, »ajbež«), nekaj poletnih in jesenskih rož (»kapucinarke«, »mačehce«,

hermelika, »potonka«, astra, »sinsvetnice«) in obvezno nekje v kotu tudi netresk. Tako smo zasadili tudi naš »gartl« ob Prežihovi bajti. Da pa ne bi bil sam sebi namen, smo nanj priključili pedagoško-andragoško delavnico Čajanka, ki jo izvajamo že vse od 2018. leta. K sodelovanju smo povabili priznano zeliščarico Tatjano Ladinek, ki nas vsako leto nauči kaj novega. Enkrat se pogovarjamo o zeliščih za čaje, drugič o pravilnem sušenju in nabiranju zeli, naslednjič o zeliščih z največjo vsebnostjo eteričnih olj in njihovimi učinkovinami. Obiskovalci delavnic na vsakoletnem dogodku naredijo izdelek, ki ga odnesejo domov.

V letu 2013 je Občina Ravne na Koroškem od lastnikov odkupila tudi skedenj in z njim sadovnjak v bližini Prežihove bajte. Skedenj še vedno čaka na svojo priložnost obnove, čeprav so idejni načrti zanj že zdavnaj pripravljeni. Sadovnjak pa je zaživel svojo pot.

Sadovnjaki so že od nekdaj bili sestavni del vsake domačije. Večinoma so bila sadna drevesa zasajena v bližini stanovanjskih in gospodarskih poslopij. Tako je tudi na Prežihovi bajti – star travniški sadovnjak, v katerem so zastopana visokodebelna sadna drevesa starih sort jabolk in hrušk. Sadovnjak je bil pomlajen v 60-ih letih 20. stoletja. Zadnji lastnik Ferdo Potočnik je vanj zasadil kar nekaj mladih dreves.

2017. leta smo se povezali s Sadjarskim društvo Mežiške doline. Poprosili smo jih za sodelovanje in pomoč pri vzdrževanju in pomlajevanju sadovnjaka ob Prežihovi bajti. Vse od takrat do danes v pomladanskih mesecih organiziramo delavnico Obrezovanje sadnih dreves. Strokovni prikaz obrezovanja izvajajo strokovnjaki iz Kmetijsko gozdarske zbornice Slovenije, Območne enote Maribor (Prežihova bajta 2019: 50). Andrej Soršak in Matjaž Lerš, strokovnjaka za sadna drevesa,

nas vsako pomlad učita, kako pravilno obrezovati. V vseh teh letih smo v sadovnjak ob Prežihovi bajti zasadili 15 novih sadik, podrli nekaj starih suhih dreves in vsako pomlad se poleg obrezovanja sedaj učimo, kako vzdrževati mlada drevesa. Seveda v ta sadovnjak sodijo samo stare sorte jabolk in hrušk, ki so značilne za Kotlje in okolico oz. Koroško. Najznačilnejše stare sorte jabolk so krivopecelj, bobovec in trdič, ki tudi ne smejo manjkati pri izdelavi mošta. Med stare sorte sodijo tudi kardinal, jonatan in čebulinke, ki so zasajene tudi v sadovnjaku ob Prežihovi bajti.

Ker je sadovnjak pomlajen in vzdrževan, imamo jeseni prav lep pridelek. Kam zdaj z vsem tem sadjem? Sadje so na domačijah vedno uporabili na različne način. Največ jabolk in češpljev so posušili, nekaj češpljev skuhali v marmelade. Del sadja, sploh zimske sorte jabolk, ki so jih ročno obrali, so shranili v klet kot ozimnico. Večino sadja pa so predelali v pijačo. Češplje v šnops, jabolka in hruške v mošt.

»Prešanje« mošta na lesenih prešah je bilo vsakoletno jesensko opravilo na koroških domačijah še v 70-ih in 80-ih letih 20. stoletja (Prežihova bajta 2019: 51). Po dobrem moštu še danes slovijo naši kraji. Pomembnost te domače alkoholne pijače je bila v preteklosti še bolj poudarjena, saj ljudje alkohola niso toliko kupovali v trgovinah, kjer ga niti ni bilo na izbiro. Vsak, ki je imel vsaj nekaj sadja, si je sam naredil mošt. Tako smo tudi mi naša jabolka začeli prešati.

Za ta namen smo popravili leseno »prešo«, ki stoji pod napuščem Kravperške kašče. Pobrana jabolka iz sadovnjaka ob Prežihovi bajti, umivanje sadja, tolčenje jabolk v koritu pred stiskanjem v leseni preši in sukanje »šraufa«, na katerem za utež visi odslužen mlinski kamen, pokanje trama in peneči sladki jabolčni sok. Najlepši del jeseni.

V sodelovanju s člani Sadjarskega društva Mežiške doline že od leta 2017 izvajamo jesensko pedagoško-andragoško delavnico »Prešanje« jabolčnika na leseni »preši«. Delavnice se vsako jesen udeležijo učenci bližnjih osnovnih šol. Skozi leta se število udeležencev povečuje, zanimanje pa so pokazale tudi šole iz drugih krajev Mežiške doline. To je dokaz, da delamo v pravo smer, da smo zanimivi za obiskovalce in da so tovrstne delavnice potrebne. Najlepše je, da so otroci aktivno udeleženi ob pripravi mošta. Operemo jabolka, jih tolčemo v lesenem koritu, lahko pomagajo nalagati zmleto kašo v škatlo in najbolj pogumni tudi zasučejo »šfrauf«. Soka nam nikoli ne ostane, saj ga obiskovalci izpijejo na dušek in se vsako leto soglasno strinjamo, da je veliko boljši kot iz trgovine.

Ob vseh teh delavnicah, ki so z leti nastale kot dodatna ponudba na Prežihovi bajti, počasi uresničujemo tisto davno vizijo, da bi se bajta razvila kot živi muzej. Poleg ohranjanja spomina na življenje in delo Prežihovega Voranca ohranjamo in prikazujemo del vsakdanjega življenja in opravil na kmetiji.

Zaključek

Idej za prihodnje vsebine nam nikoli ne zmanjka. V naslednjih letih snujemo postavitev čebelnjaka v sodelovanju s Čebelarskim društvom Ravne na Koroškem. V mislih imamo ustvariti njivo ajde, v prvi vrsti za čebeljo pašo, v nadaljevanju pa še kaj drugega. Tudi njivo prosa bi zasnovali v okolici Prežihove bajte že zaradi dejstva, da so na Javorniku ob arheoloških izkopavanjih odkrili najstarejše doslej najdeno proso v Sloveniji. Ideje za prihodnost so še na zalogi. Dodajanje zanimivih vsebin se nam kar sproti poraja, ene so vezane na nova odkritja, druge pa se oblikujejo skozi čas v sodelovanju z različnimi lokalnimi društvi.

Prežihova bajta ostaja na prvem mestu kraj spominjanja in predstavljanja pomembnosti Prežihovega Voranca kot pisatelja in sokrajana. Na drugem mestu postaja vedno bolj živi muzej s prikazovanjem in ohranjanjem kmečkih opravil iz polpreteklosti. V tretje pa postaja tudi prostor za različne prireditve in kulturne dogodke, ki jih organizirajo tudi drugi javni zavodi domačega kraja. Tako smo letos, v septembru, gostili izjemno avdio-vizualno predstavo v izvedbi zasedbe/tria Hedera Vento in Milana Kamnika z naslovom Otroci izpod Uršlje.

Viri in literatura

- *Katalog stalne razstave. Prežihova bajta: spominski muzej Prežihovega Voranca 1979–2019*, 2019. Ravne na Koroškem: Koroški pokrajinski muzej.
- PREŽIHOV Voranc, 1945: *Jamnica, roman soseske*. Ljubljana: SKZ.
- Vinko SKITEK, 2019: *Guštanj in Kotlje skozi srednji in zgodnji novi vek*. Ravne na Koroškem: Zgodovinsko društvo za Koroško.

Seznam slik in zemljevidov

- **Slika 1:** *Dijaki in profesorji Zadružne šole v Ljubljani v šolskem letu 1912/1913. Lovro Kuhar stoji v tretji vrsti povsem na desni strani. (hrani Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika Ravne na Koroškem – Fototeka)*
- **Slika 2:** *Skupina vojaških novincev v Gradcu leta 1915. Visokorasli fant, ki sedi na sredi, je častniški aspirant Miloš Vauhnik, za njim pa stoji kot četrti od leve strani Lovro Kuhar. (hrani Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika Ravne na Koroškem – Fototeka)*
- **Slika 3:** *Slika–dopisnica s skupino vojakov v Gleisdorfu pri Gradcu, ki jo je Lovro Kuhar 23. 8. 1915 poslal staršem. Lovro Kuhar stoji točno na sredini, tik nad sedečim stotnikom Leom Dettelo. (vir: Robert-Musil-Institut/Kärtner Literaturarchiv Klagenfurt/Celovec – Signatur 139)*
- **Slika 4:** *Položaji IV. in V. bataljona med sotočjem Vipava–Soča in koto 124 nad Petovljami (Peteano) v 4. soški bitki (skica iz Zgodovine 27. polka)*
- **Slika 5:** *Dopisnica, ki jo je Lovro Kuhar 3. 2. 1916 iz dunajske bolnišnice poslal prijatelju Alojzu Krautu. (hrani Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika Ravne na Koroškem – Zapuščina Prežihovega Voranca)*
- **Slika 6:** *Zemljevid Asiaške planote. Najnižja črta ponazarja skrajno frontno črto, ki jo je avstro-ogrska vojska v spomladanski ofenzivi dosegla 28. 5. 1916 (iz zbirke Vinka Avsenaka)*
- **Slika 7:** *Položaji zadnjega dneva bojev na Monte Meletti (skica iz zgodovine 27. pehotnega polka, II. del)*
- **Slika 8:** *Položaji 27. pehotnega polka med Monte Cucco in Monte Roccolo. Na sredini stoji Corno di Campo bianco, gora prebega Lovra Kuharja (skica iz Zgodovine 27. polka, II. del)*

- **Slika 9:** *Dopisnica, ki jo je Lovro Kuhar 26. 6. 1918 poslal staršem iz italijanskega ujetništva v Serviglianu ((hrani Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika Ravne na Koroškem – Zapuščina Prežihovega Voranca)*
- **Slika 10:** *Prežihov Voranc na Preškem Vrhu leta 1947 (hrani Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika Ravne na Koroškem – Fototeka)*